ॐ

ઉપયોગી વિચારોની ગ્રંથમાળાનો મણકો ૬ ઠો.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

તૃતિય ભાગ.

સંવત ૧૯૭૮

સને ૧૯૨૨

લેખક.

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ મેવાડામ.

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय
[गुजराती कॉपीराअिट विभाग]
अनुक्रमांक ૧૨૩૫૨ वर्गांक
पुस्तकनुं नाम જંગલની જડીબુટ્ટી
विषय ડર : ૬૬

ઉપયોગી વિદ્યાકળા ગ્રંથમાળા-મણકે ૬ ઠ્ઠો.

જંગલની જડીબુટ્ટી.

ભાગ ત્રીજો.

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

(પશુ ચિકિત્સા, આકાશવાણી, પ્લેગ ચિકિત્સા, પ્રાચીન
મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ, અમુલ્ય રત્નહાર,
ચિકિત્સાતત્ત્વસુધાસિંધુ વિગેરેના કર્તા.)

વડાગામ-વાયા-તલોદ-એ. પી. રેલ્વે.

(સર્વ પ્રકારના હક્ક લેખકે પોતાને સ્વાધિન રાખ્યા છે.)

શોધિતવર્દ્ધિત દ્વિતીયાવૃત્તિ] પ્રત. ૧૦૦૦ [ઈ. સ. ૧૯૨૨

કિંમત } કાચા પુંઠાના રૂા. ૦-૧૦-૦ / પાકા પુંઠાના રૂા. ૦-૧૪-૦ { પોષ્ટેજ જુદુ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૩૬૨

અમદાવાદ—શાહપુર નવી પોળમાં આવેલા શ્રી "પ્રજાહિતાર્થ મુદ્રાલય" પ્રેસમાં પટેલ ડાહ્યાભાઇ દલપતરામે છાપ્યો.

પ્રથમાવૃત્તિની ભૂમિકા.

કુદરતનો એવો નિયમ છે કે એક દેશમાં પેદા થયેલાં પ્રાણીઓને જેમ બીજા દેશનાં હવા, પાણી, અન્ન વિગેરે જોઇએ તેટલાં માફક આવતાં નથી, તેવીજ રીતે ઔષધો પણ અનુકુળ થતાં નથી; અને તેથી દરેક દેશ નિવાસીઓના માટે અતિ અગત્યની બીજી ચીજો જેમ તેના દેશમાં નિર્માણ કરેલી છે, તેવીજ રીતે જે, તે દેશમાં ઉત્પન્ન થતાં દરદો નાબુદ કરવાની ઓષધિઓ પણ તેના પોતાના જ દેશમાં ઊત્પન્ન કરેલી છે. કુદરત એવી નિર્દય અથવા જડમતિ યુક્ત નથી, કે એક દેશમાં જે જાતનાં દરદો ઉત્પન્ન થતાં હોય તેની નિવૃત્તિનાં ઓષધો બીજા દેશોમાં નિર્માણ કરે કે જેથી દુઃખે રીબાતાં મનુષ્યોને પોતાના વ્યાધિઓનું શમન કરવાને માટે અન્ય દેશો ઉપર આધાર રાખવો પડે, અને ત્યાંથી જો યથા સમય ઓષધ ન આવી પહોચે તો વિશેષ કષ્ટ સહન કરવું પડે.

કેટલાંએક મનુષ્યો માને છે તેમ જો કે કેટલાંએક વિદેશી ઓષધો વિશેષ ચમત્કાર બતાવતાં હશે, તથાપિ તેઓની અસર માત્ર નવિન દરદો ઉપર છુમંતરની માફક ક્ષણ માટેજ છે, પરંતુ જડ ઘાલી બેઠલાં જુર્ણ દરદોની સંપૂર્ણ નિવૃત્તિ તો કેવળ સ્વદેશી ઓષધો વડે જ થઇ શકે છે એ વાતની સત્યતા ચિકિત્સા વિદ્યામાં પારગત થયેલા અનેક સમર્થ વિદ્વાનો નિષ્પક્ષપાતપણે એકે અવાજે સ્વિકારે છે.

લંડનનો એક સુપ્રસિદ્ધ ફીઝીશયન જણાવે છે કેઃ—

It is probable that every country spontaneously offcrds remedies for those diseases from which the inhabitants most frequently suffer, and that in the course of time, many of our exotic drugs will be superseded by others which are growing so to speak under our very nose.

દરેક દેશમાં જે જાતનાં દરદોથી તે દેશના નિવાસીઓ વારંવાર પીડાતા હોય તે દરદોના માટે ઉપાયો પણ તેજ દેશમાંથી મળી રહે એ સંભવિત છે, અને તેથી સમય જતાં આપણાં ઘણાં એક દેશી ઔષધો નીકળી જઈને તેઓની જગ્યાએ આપણા નાક આગળજ ઊગતી વનસ્પતિઓ દાખલ થશે.

આપ્રુ જોથર્ડાસન મહરાજ કહે છે કેઃ—

Miglet we not assume that the medical Drugs of a country are especially curative to the diseases which are fostered and generated on it?

જે જાતના દરદો જે દેશમાં ઉત્પન્ન થતાં હોય તે દરદોને ખાસ કરીને તે દેશનાં ઔષધો મટાડી શકે છે, એ વાત આપણે શા માટે નહિ માનવી જોઈએ?

સુપ્રસિદ્ધ પ્રાણાચાર્ય મહાત્મા વાગ્ભટ્ટનો અભિપ્રાય સમજાવતાં એક અમેરીકન ડૉક્ટર જણાવે છે કે:—

The most suitable and beneficial drugs is that which is indigerous to the country to which the person using it belonge.

દરેક દરદના માટે વધારે અનુકુળ તેમજ ગુણકારી ઓષધ તો તેજ છે કે દરદી જે દેશનો હોય તે દેશમાંજ જે ઓષધ ઉત્પન્ન થયેલું હોય.

આ અભિપ્રાયો ઉપરથી દરેકની ખાત્રી થશેજ કે ભારતનિવાસી જનોમાં ઉત્પન્ન થતાં દરદોની નિવૃત્તિ માટે તો હમેંશાં આ દેશની વનસ્પતિમાંથી બનતાં ઓષધોજ વિશેષ ગુણપ્રદ છે, અને તેથી તેનો જેમ, જેમ વિશેષ પ્રચાર થાય તેમ, તેમ શારીરિક, માનસિક તેમજ આર્થિક ઉન્નતિના વિષયમાં અધિક ફળદાયક છે. આયુર્વેદિક એટલે દેશી ઓષધો સમ્બંધિ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરાવનારાં જો કે અનેક પુસ્તકો છે, પરંતુ તેમાંનાં ઘણાંખરાં માત્ર વૈદ્યોપયોગીજ છે, અને તેથી સાધારણ મનુષ્યો પણ સહેલાઇથી સમજી શકે એવાં પુસ્તકોનો જેમ બને તેમ વિશેષ પ્રચાર થવાની હજુ અત્યંત આવશ્યકતા છે. એ આવશ્યકતા યત્કિંચિત અંશે પણ કમી થાય એવા હેતુથી આ પુસ્તકનો પ્રથમ તથા દ્વિતીય ભાગ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો હતો, જે જનસમાજમાં અત્યંત ઉપયોગી થઇ પડવા ઉપરાંત અન્ય ભાગો પણ અત્યંત શીઘ્રપણે પ્રસિદ્ધ કરવા અનેક મહાશયો તરફથી વારંવાર સૂચનાઓ થવાથી આ ત્રીજો ભાગ પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે, અને તે જેમ

અને તેમ વિશેષ લોકોપયોગી થાય એટલા માટે અનેક દેશી, વિદેશી ભાષાઓમા લખાએલાં પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકો, પેપરો, સ્વતંત્ર લેખો, વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો, સાધુ, સંત, મહાત્માઓની કૃપાથી સમજવામાં આવેલા ગુહ્યભેદો, તેમજ જાતિ અનુભવનો પૂર્વવત્ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી આશા રાખવામાં આવે છે કે પહેલા અને બીજા ભાગની માફક આ ભાગ પણ જનસમાજની પ્રીતિને પાત્ર થશેજ. એજ સુજ્ઞેષુનાકિમ્ બહુના.

દ્વિતીયાવૃત્તિની ભૂમિકા.

આ પુસ્તકની પ્રથમાવૃત્તિ અત્યંત લોકપ્રિય થઇ સ્વલ્પ સમયમાંજ ખપી જવા છતાં જનસમાજની માગણી જોવીને તેવીજ તીવ્ર હોવાથી તેની દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની આવશ્યકતા જણાઇ છે. ગ્રંથ મુદ્રણને લગતાં સાધનોની અસહ્ય મોંઘવારીના લીધે જો કે તેની મૂળ કિંમતમાં સ્વલ્પ વધારો કરવાની ફરજ પડી છે, પરંતુ તે સાથે તેટલા પુરતો તેમાં યોગ્ય સુધારો વધારો કરવાનો પણ બદલો આપવામાં આવ્યો છે, અને તેથી આશા રખાય છે કે પ્રથમાવૃત્તિની માફકજ આ આવૃત્તિ પણ જનસમાજની પ્રીતિનું પાત્ર થઇ પડશે.

વડાગામ.
વસંતપંચમી.
સં. ૧૯૭૮

આપનો.
વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

પુસ્તક વિભાગ.

જંગલની જડીબુટ્ટી—અથવા જડબાલી બેઠેલાં હઠીલાં દરદો કે જેઓના ઉપર વૈદ્યો અને હકીમોની મોટી મોટી માત્રાઓ-ડૉકટરોનાં પેટન્ટ ઔષધો અને સરજ્યનોનાં અમોઘ શસ્ત્રો પણ નિષ્ફળ જાય છે, તેવા દરદોને મફત મળતી માત્ર જડીબુટ્ટીઓથી નાબુદ કરવાના અનુભવસિદ્ધ રામબાણ ઉપાયો—ભાગ પહેલો—સુધારા વધારા સાથેની બીજી આવૃત્તિ. કિંમત. રૂા ૦-૮-૦ પાકા પુંઠાના રૂા. ૦-૧૨-૦. જંગલની જડીબુટ્ટી ભાગ બીજો શોધિતવર્દ્ધિત દ્વીતિયાવૃતિ. કિંમત ૦-૧૦-૦ પાકા પુંઠાના રૂા. ૦-૧૪-૦.

જંગલની જડીબુટ્ટી સુધારા વધારા સાથે.

,, ,, ભાગ ત્રીજો ,, ,, કિંમત ૦-૧૦-૦ પાકા પુંઠાના ૦-૧૪-૦

,, ,, ભાગ ચોથો ,, ,, કિંમત ૦-૧૦-૦ પાકા પુંઠાના ૦-૧૪-૦

,, ,, ભાગ પાંચમો ,, ,, કિંમત ૦-૧૦-૦ પાકા પુંઠાના ૦-૧૪-૦

,, ,, ભાગ છઠ્ઠો. જાન્યુઆરી સને ૧૯૨૨માં પ્રગટ થશે.

કિંમત કાચા પુંઠાના રૂા. ૦-૧૨-૦ પાકા પુંઠાના રૂા. ૧-૦-૦

પશુ ચિકિત્સા—અથવા દર વર્ષે લાખો ઢોરોનો પ્રાણ લેનારાં ભયંકર દરદોના અકસીર ઉપાયો. કિંમત રૂા. ૧-૪-૦.

આકાશવાણી—અથવા સ્વર્ગીય સુખ સંપાદન કરવાનું અનુપમ જ્ઞાન—આ જ્ઞાન એવી દીવ્ય શક્તિ ધરાવે છે કે તે આસુરી

સંપત્તિના મલીન ધુમાડાને, કૃત્રિમ સુધારામાંથી નીકળતા ઝેરી પવનને અને માનસિક ભ્રમણાઓને દુર કરી કુદરતના પવિત્ર સ્થળમાંથી અખંડ આરોગ્ય, અખંડ સુખ, અખંડ શાન્તિને સમર્પણ કરે છે. કિંમત કાચા પુંઠાના રૂા. ૦-૧૨-૦ પાકાના રૂા. ૧-૦-૦.

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ—પ્રથમ ભાગ-અથવા અલૌકિક કાર્યો સિદ્ધ કરવાની ગુપ્તમાં ગુપ્ત, મહાનમાં મહાન, ખુદાઇ દીવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રાથમિક સરળ ક્રિયાઓ. કિંમત રૂા. ૦-૮-૦ પાકા પુંઠાના રૂા ૦-૧૨-૦.

પ્લેગ અથવા મરકી— ઉત્પન્ન થવાના કારણો, જુદાં જુદાં સ્વરૂપો ઓળખવાના લક્ષણો, ચેપ લાગુ પડતો અટકાવવાના, તેમજ લાગુ પડેલું દરદ નાબુદ કરવાના અનુભવસિદ્ધ રામબાણ ઉપાયો. કિંમત રૂા. ૦-૮-૦ પાકા પુંઠાના ૦-૧૨-૦.

અમૂલ્ય રત્નહાર— અથવા ધર્મ, કર્મ અને નીતિનું ગુપ્ત ગુપ્ત રહસ્ય સમજાવનારી જ્ઞાન કથાઓ કિંમત રૂા. ૦-૩-૬.

"પોષ્ટ તથા પેકીંગ ખર્ચ પ્રત્યેક પુસ્તકનું જુદું સમજવું"

મેનેજર–વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ

જંગલની જડીબુટ્ટી.

તૃતિય ભાગ.

धन्वन्तरि धृत करामृतपूर्ण कुम्भं ।
पीताम्बरं सकलसिद्ध सुरेंद्र वंद्यम् ।
वन्देरविन्द नयन मणिमाल्य मायु ।
र्वेदः प्रवर्त्तकमनुस्मृतिरोगनाशम् ॥

હાથમાં અમૃતથી ભરેલો કુંભ ધારણ કરી રહેલા, પીળાં વસ્ત્ર પરિધાન કરનારા, સર્વે સિદ્ધ સુરેન્દ્રોને પણ વંદન કરવા લાયક, કમળ સરખા નેત્રવાળા, ઉત્તમ બહુ મૂલ્યવાન્ મણી, મુક્તાઓની માળા ધારણ કરનારા, આયુર્વેદ એટલે વૈદક શાસ્ત્રને પ્રવર્તાવનારા, અને વળી જેમના નામનું સ્મરણ કરવાથી સર્વે રોગ માત્રનો નાશ થાય છે એવા શ્રી ધન્વન્તરિ ભગવાનને નમન કરૂં છું.

આંમળાં.

સં. આમલકી, ધાત્રિ, વયસ્થા. હિં. આમલા, બં. આમ્લા, મ. આંવળા. ગુ. આમળી. ક. નેલ્લિ. ફા. આમ્લજ. ઇ. Emblic myrobalan Phylanthus Amblica.

વિવરણ—આમળાનાં વૃક્ષો કુદરતી રીતે જંગલોમાં પુષ્કળ થાય છે, અને વળી બાગબગીચાઓમાં પણ વાવવામાં આવે છે. એ ઝાડો વીશ, પચ્ચીશ ફીટ ઉચાં થતાં હોઇ તેનું થડ ઘણું કરીને વાંકુ ચુકું હોય છે અને તેના ઉપરની છાલ ખડબચડી અને ભસ્મ જેવા રંગની હોય છે, જે કડાયા કે ગુગળના ઝાડની માફક ઉખડી જતી જોવામાં આવે છે. એની શાખાઓ જો કે સીધી તો પણ ટુંકી અને ઘણું કરીને આડી નીકળેલી હોય છે, પાંદડાં બારીક એટલે આમલીનાં પાંદડાને મળતાં હોય છે. એ શાખાઓમાં લીલાશ લેતા પીળા રંગનાં બારીક ફુલો આવીને પછી ફળોના ઝુમખા બેસે છે. એ ફળો ટીંબરવાનાં ફળોની માફક ગોળ, લીસાં, ચળકતાં, આમલસારા ગંધકને મળતા રંગવાળા હોઇ તેઓના ઉપર અત્યંત સુક્ષ્મ છ રેખાઓ એટલે છીછરા ખાંચા હોય છે. ફળની અંદરનો ઠળીઓ બુઠ્ઠા ત્રણ ખુણીઆ અને ત્રણ પોલવાળો હોય છે, અને એ દરેક પોલમાં બે, બે બીજ હોય છે. આ ફળો એટલે આમળાં વ્યાપારોપયોગી વસ્તુ હોવાથી સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે અને તેથી તેની વિશેષ ઓળખાણ આપવાની અગત્ય નથી.

ગુણદોષ અને ઔષધિય ઉપયોગ—આ ઝાડનાં દરેક અંગો ઔષધ તરીકે વપરાય છે, તો પણ ફળનો ભાગ વિશેષ ઉપયોગી છે. એની છાલમાં ગ્રાહી ગુણ રહેલો છે અને તેથી તેનો રસ કાઢીને તેમાં હલદર તથા મધ મેળવીને પ્રમેહના દરદીને આપવામાં આવે છે. એનાં પાંદડાંને પાણી સાથે ઉકાળી તે પાણી વડે મહોડામાં પડેલાં ચાંદાં માટે કોગળા કરવામાં આવે છે, કેમકે પાંદડાંની અંદર ટેનિક એસિડ રહેલો છે, જે એવાં ચાંદાને જલદી નાબુદ કરે છે. એના

ફૂળોના ઠળીયામાંથી નિકળતી મીંજોને કુટી ગરમ ખળખળતા પાણીમાં નાંખી ઠંડુ થયેથી તે પાણી ગળી લેઇ તેના વડે વારંવાર આંખો ધોવાથી લાંબા વખતથી દુઃખવા આવેલી આંખો સારી થાય છે, એની ડાળીઓનો કોમળ ટીશીઓ અથવા તો કોમળ પાંદડાંને છાશ સાથે આપવાથી અજીર્ણ અને અતિસારના દરદમાં સારો ફાયદો કરે છે. મૂળીઆની છાલનો ઉકાળો પણ કમળો, અજીર્ણ, કફ વિગેરેમાં તેવીજ અસર કરે છે. સુકાં ફળોમાં ગેલીક એસિડનો ખાસ ભાગ રહેલો છે, અને તેથી લોહી પડતો ઝાડો, મરડો, અર્શ અને રક્તપીત્તમાં ખાસ ઉપયોગી છે, અને વળી તેને લોહ ભસ્મ સાથે આપવાથી પાંડુ, કમળો અને અજીર્ણમાં અત્યુત્તમ ફાયદો કરે છે.

જો કે આ વૃક્ષનાં જુદાં જુદાં અંગોમાં આવા ઉત્તમ ગુણો સમાએલા છે, તોપણ દવા તરીકે વિશેષ ઉપયોગી અંગ તો તેનાં તાજાં ફળોજ છે. કારણ એ ફળોના રસમા ગ્રાહી, મૂત્રલ, પિત્તશામક, રક્ત શોધક, સારક અને રૂચિકારક ગુણો સમાએલા હોવાથી તે ઝાડો, મરડો, પ્રમેહ, પ્રદર, દાહ, કમળો, અમ્લપીત્ત, પીત્તની ઉલટી, વિસ્ફોટક, પાંડુ, રક્તપિત્ત, વાતરકત, અર્શ, બંધકોશ, અજીર્ણ, અરૂચિ, શ્વાસ, ખાસી વિગેરે દરદોને આબાદ રીતે નાબુદ કરે છે. દષ્ટિને સતેજ કરે છે, વીર્યને દઢ કરે છે, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે છે.

યુરોપ, અમેરિકા વિગેરે સુધરેલા ગણાતા દેશોના શાસ્ત્રીય શોધખોળોમા આગળ વધેલા પ્રખ્યાત રસાયન શાસ્ત્રીઓનું એવું માનવું છે કેઃ—લોહી એજ પ્રાણી માત્રનું જીવન છે, આ લોહી જ્યાં સુધી પોષણ કરવા લાયક શુદ્ધ સ્થિતિમાં હોય ત્યાં સુધી કદી પણ કોઇ જાતનું દરદ થતું નથી, અગર તો વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતી નથી;

પરંતુ અકુદરતી અહારવિહારથી જ્યારે તે લોહીમાં ખાર, ખરાશ, કૃમિ, જોઇએ તે કરતાં વધારે ઓછી ઘટ્ટતા વિગેરે વિજાતિય તત્વોનો સંચય થાય છે ત્યારે પોતાનું કાર્ય યથાસ્થિત રીતે કરવાને અશક્ત થાય છે અર્થાત્ શારીરિક અવયવોનું જોઇએ તેવું પોષણ કરી શકતું નથી, અને જ્યારે પોતાનું પોષણ બરાબર રીતે થતું નથી ત્યારે તે અવયવોની શક્તિમાં ઘટાડો થઇ વિવિધ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન થાય છે. એ ઉપદ્રવોનેજ આપણે વિવિધ જાતના દરદો તેમજ વૃદ્ધાવસ્થાને નામે ઓળખીએ છીએ.

આ ઉપરથી સમજાય છે કે જો લોહીમા એકઠાં થયેલાં વિજાતિય તત્વોને આપણે કોઇ પણ ઉપાયથી દુર કરી શકીએ તો અનાયાસે અર્થાત્ કોઇપણ દરદને લગતી ખાસ ચિકિત્સા કર્યા સિવાય પણ દરેક જાતના દરદો નાબુદ કરી શકીએ અને વળી પ્રાપ્ત થયેલી વૃદ્ધાવસ્થામાથી મુક્ત થઇ પુનઃ નવયૌવન પ્રાપ્ત કરી શકીએ પરંતુ આવા ઉપાયો વીરલ છે. રસાયણ શાસ્ત્રીઓએ આજપર્યંત સતત શોધખોળ ચલાવ્યા પછી છેવટ એવું જાહેર કર્યું છે કે એવો ગુણ માત્ર સફરજન, ઓલીવના ફળો અને આમળા એ ત્રણ વસ્તુઓમાજ સમાએલો છે. સફરજન અને ઓલીવ એ બે વિદેશીય ચીજો હોવાથી જોઇએ તેવી સહેલાઇથી અત્રે પ્રાપ્ત થઇ શકે તેમ નથી અને તેથી આર્યાવર્ત્તના માટે તો જો કોઇ કલ્યાણકારક ઔષધિ હોય તો તે માત્ર આમળાંજ છે.

આમળાંમાં આવો દિવ્ય ગુણ હોવાથી દેશી, વિદેશી, આયુર્વેદી, યુનાની, તેમજ એલોપેથીક ચિકિત્સકો, જોગી, જતીઓ, અને જડીબુટ્ટીઓના જાણનારાઓ, એ સહુ તેના પ્રત્યે એકસરખા પૂજ્યભાવથી

જાુએ છે તે યોગ્ય જ છે. વળી તેના અમૂલ્ય ગુણોને લેઇને તેને નિઘંટકારોએ "શિવા" એટલે કલ્યાણ કરનારી "વયસ્થા" એ-ટલે અવસ્થાને કાયમ રાખનારી અને "ધાત્રી" એટલે માતા કિંવા નર્સની માફક રક્ષણ કરનારી એવાં જે નામો અર્પણ કરેલાં છે તે પણ યથાર્થ છે. લોકો કહેછે કે "જે ખાય રસાણ, તે જાય મસાણ" આ કહેવત પારો હિંગળોક, હરતાલ, સોમલ વિગેરે ઝેરી ચીજોમાં-થી બનાવવામા આવેલી અશુદ્ધ બનાવટોના માટે અક્ષરશઃ સત્ય છે. પરંતુ પવિત્ર વનસ્પતિઓમાંથી બનાવવામાં આવેલાં દીવ્ય ગુણપ્રદ ઔષધો માટે નથી કારણ પ્રાચીન મહર્ષિઓ જણાવે છે કે:—

दीर्घमायुःस्मृतिर्मेधामारोग्यंतरुणंवयः ।
प्रभावर्णस्वरौदार्यंदेहेन्द्रियबलोदयम् ॥
वाक्सिद्धिंप्रणतांकान्तिमवाप्नोतिरसायनात् ।
लाभोपायोहिशस्तानांरसादीनांरसायनम् ॥

લાંબુ આયુષ્ય, સ્મરણ શક્તિ, બુદ્ધિ, તનદુરસ્તી, જુવાન અ-વસ્થા, તેજ, વર્ણ, સ્વર, ઊદારતા, શરીર અને ઇન્દ્રિયોનુ બળ વાણી-ની સિદ્ધિ, વીર્યની પુષ્ટતા અને કાન્તિ એ બધું રસાયનના સેવનથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને વળી જેના વડે ઊત્તમ પ્રકારે રસ, રક્ત, માસ, વીર્ય વિગેરે ધાતુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે તે રસાયન કહેવાય છે.

આ બધા ગુણો હરડે, આમળાં વિગેરે ચીજોમાં રહેલા હો-વાથી તેઓ રસાયન કહેવાય છે, અને તેમાં પણ આમળાં શીતવીર્ય હોવાથી મુખ્ય રસાયન મનાય છે.

આમળાંના આવા ઉત્તમ ગુણોને લેઇને માત્ર આધુનિક સમયં

માંજ નહિ, પરંતુ છેક પ્રાચીનકાળથી ઋષિમુનિઓ તેનો એટલો બધો એક સરખો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે કે ઘણા એક દરદોનાં ઔષધોની બનાવટમાં આ ઔષધિનો મૂખ્ય ભાગ અવશ્ય હોય છેજ. આ પ્રમાણે જો કે આમળાના સંયોગવાળી અસખ્ય બનાવટો વપરાય છે તો પણ વિશેષ પ્રચારમાં આવેલી મૂખ્ય બનાવટો આ મુજબ છે.

૧. **ચ્યવન પ્રાશાવલેહ**—બીલીનાં મૂળ, અરણીનાં મૂળ, અરડુસાનાં મૂળ, શીવણુના મૂળ, પાઢળનાં કિંવા કાકચનાં મૂળ, કાંસકીના મૂળ, શાલીપર્ણીના મૂળ, પૃષ્ટપર્ણીના મૂળ, (આ બે ન મળે તો તેઓના બદલે ભોયરીંગણીનાં મૂળ લેવા.) મુદ્દગપર્ણી, માષપર્ણીનાં મૂળ, (આ બે ન મળે તો તેઓના બદલે ડોડી કે જેઠીમધ વાપરવું.) ઊભી રીંગણી, ભોયરીંગણી, કાકડાશીંગ, ભોંય આંબલી (ન મળે તો આમળીના મૂળ વાપરવા) ગળો, ઋદ્ધિ, જીવક, ઋષભક, મેદા, કાકોલી (આ ઔષધો હાલના સમયમા ઓળખાતાં નથી માટે તેઓના એટલે ઋદ્ધિના બદલે વારાહીકંદ અથવા જો તે પણ ન મળે તો તેના બદલે વિદારીકંદ, જીવક અને ઋષભકના બદલે વિદારીકંદ એટલે પાતાળ કહોળું, મેદાના બદલે શતાવરી અને કાકોલીના બદલે આસંધ લેવી) પડકચુરો, મોથ, સાટોડીનું મૂળ, એલચી, કમળ, ચંદન, વીદારીકંદ, ડોડી, કાળો અગર દ્રાક્ષ, ઉપલેટ, ચંદન, લાલ નસોતર અને અરડુસીના મૂળ એ દરેક ચીજ ચાર, ચાર તોલા અને સારા પાકેલા તાજાં આમળાં પંચસો લેઇને તેઓને ૧૦૨૪ તોલા પાણી સાથે ઉકાળતાં જ્યારે આમળાં સારી પેઠે બફાઇ જઇને ચોથા ભાગનું એટલે ૨૫૬ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેઇ તે પાણી-

ને કપડા વડે ગાળી લેવું અને આમળાને જુદાં વીણી લેઇ તેઓને ફોલીને ઠળીઆ કાઢી નાંખવા, અને પછી ગર્ભને કપડા વડે છીણી લેઇને તેમાંના રેષા દુર કરવા. આ પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવેલા આમળાંના મગજને ૪૮ તોલા ઘી અને તેટલાજ તલના તેલ સાથે લોઢાની કઢાઇમાં નાખીને સારી પેઠે શેકી લેવો, અને પછી બસો રૂ. ભાર ચોખ્ખી સાકર લેઇ તેની ઉપરોક્ત ઉકાળાના ગળી લીધેલા પાણી સાથે ચાસણી કરીને તેમા આ શેકેલો મગજ નાંખી ધીમી આંચથી પકવતાં શીરાની માફક સારી પેઠે ઘટ્ટ થઇ ઘી અને તેલનો ભાગ છુટો પડે ત્યારે ભોંય ઉતારી તેમા સોળ તોલા વાંસકપુર, લીંડીપીંપર આઠ તોલા તેમજ તજ, તમાલપત્ર, ઇલાયચી દાંણા અને નાગકેસર એ દરેક એક, એક તોલો લઇ તેઓને ખાડીને કપડછીણુ બનાવેલું ચૂર્ણ ઉમેરવું, અને પછી બીજા દિવસે ચોવોસ તોલા જુનું મધ મેળવી ઘીથી રીઢા થયેલા માટીના વાસણમાં ભરી રાખવું.

કહેવાય છે કે અશ્વિની કુમાર નામના બે સ્વર્ગસ્થ વૈદ્યોએ આ ઔષધનું સેવન કરાવીને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે અત્યંત જર્જરીભૂત થયેલા ચ્યવન ઋષિને ફરીથી નવયૌવન બનાવ્યા હતા, જેથી આ ઔષધ "ચ્યવન પ્રાશાવલેહ" એટલે ચ્યવન ઋષિએ ભક્ષણ કરેલો અવલેહ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને છેક પ્રાચીન સમયથી તેનો એક સરખો ઉપયોગ ચાલ્યો આવે છે. પ્રાચીન શાસ્ત્રકારોએ અત્યંત ઉત્તમ રસાયનોમા આની ગણત્રી કરેલી છે અને તેને વાપરવાનો વિધિ નીચે મુજબ બતાવેલો છે.

રસાયન ઔષધોનું સેવન બે રીતે થઇ શકે છે, જે પૈકી એક રીતતો એવી છે કે ટાઢ, તાપ કિંવા પવન ન લાગી શકે તેવા એ-

કાંત મકાનમાં પ્રવેશ કરીને બીજા અહાર વિહારોનો ત્યાગ કરીને માત્ર આવાં ઔષધોનુંજ સેવન કરવું, અને બીજી રીત એ છે કે, તાપ, ટાઢ, પવન કિંવા અહારવિહારની વિશેષ કાળજી રાખ્યા સિવાય ધંધા રોજગાર માટે ગમે ત્યાં વિચરવા છતાં પણ સાદા ઔષધોની માફક રસાયનોનું સેવન કરવું.

એકાંત વાસમાં રહીને ઔષધ સેવન કરવાની રીત "કુટિ પ્રાવેશિક વિધિ" ના નામથી ઓળખાય છે અને તે ઇચ્છિત ફળને આપે છે જેથી મૂખ્ય વિધિ મનાય છે. માટે એ રીતથી જેણે આ ઔષધનું સેવન કરવું હોય તેણે જ્યાં આગળ વિશેષ પવન ન આવતો હોય તેવા સ્થળે એટલે વાયુ રહિત, નિર્ભય મકાનમાં રહીને ઔષધનું સેવન કરવું, જ્યા સુધી ઔષધ સેવનનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી મકાનની બહાર ભૂલેચૂકે પણ નિકળવું નહિ, અને તેથી જ્યાં સુધી રહેવાનું હોય ત્યાં સુધીના માટે જોઇતી સર્વે સામગ્રી તે મકાનની અંદર પ્રથમથીજ સંગ્રહ કરી રાખવી આ મકાન ઉત્તર દીશા તરફના બારણાવાળું અને જેની અંદર ફરતી ચોતરફ કીલ્લાના જેવી દીવાલો હોય તે વિશેષ ઉત્તમ છે. વળી તેમા ધુંવાડો, ધૂળ વિગેરે આવે નહિ તેવું હોવું જોઇએ. આ મકાનમા પ્રવેશ કર્યા પછી તે [illegible] પવન, તડકો વિગેરે આવે નહિ તેમજ બીજા મનુષ્યોની આવજાવ થાય નહિ એટલા માટે તેનાં બારી, બારણાં બંધ કરવાં જોઇએ, પરંતુ મકાનને એમ બંધ કરવાથી તેમાંની હવામાં બિગાડ થાય નહિ એટલા માટે અશુદ્ધ થયેલી હવા બહાર નીકળી જાય તેની જગ્યાએ નવીન હવા દાખલ થવાને માટે ઝીણાં છિદ્રો વાળી જાળીઓ હોવી જોઇએ. મકાનમાં પ્રવેશ કરતાં પહેલાં તેને લીંપીને સ્વચ્છ બનાવવું.

જોઇએ, અને પોતાની સહાયતા માટે સ્ત્રી કે મૂર્ખ મનુષ્યના બદલે દરેક જાતનાં ઉત્તમ ઔષધોથી સંયુક્ત પૂર્ણ અનુભવી વૈદ્યને જોડે રાખવો જોઇએ.

જેનું અંતઃકરણ શુદ્ધ હોય, જે પોતાની ઇન્દ્રિયોને અંકુશમાં રાખી શકતો હોય, બ્રહ્મચર્ય ધર્મના ફળને જે યથાર્થ સમજતો હોય, સહેજ ઉપદ્રવથી ગભરાઈ ન જતાં જે ધૈર્ય રાખી શકતો હોય, જેનામાં દયા, દાન અને ધર્મ વાસ કરીને રહેલા હોય, પ્રાણાંતે પણ જે અસત્ય ભાષણ ન કરતો હોય, ગુરૂ, શાસ્ત્ર, વૈદ્ય અને દેવમાં જેને શ્રદ્ધા હોય, ઔષધોમાં જેને પ્રીતિ હોય, જેની વાણીમા મીઠાશ હોય, નેત્રોમાં વિશ્વ વ્યાપી પ્રેમની મીઠાશ હોય અને વખતસર સુવુ, વખતસર જાગવું વિગેરે ગુણોથી યુક્ત હોય તેવા મનુષ્યનેજ આવાં રસાયનોનું સંપૂર્ણ ફળ મળે છે અને એવા ગુણોથી રહિત મનુષ્ય સેવન કરે તો પ્રાણ હાની થાય છે; માટે યોગ્ય અધિકારીએજ તેના સેવનનો આરંભ કરવો. શરીરનાં આતરડાઓમા એકઠો થઈ સજ્જડ રીતે ચોટી બેઠેલો વિજાતિય મળ કોમળ થવાને માટે પ્રથમ ત્રણ દિવસ સુધી વૈદ્ય સલાહ આપે તે મુજબ ઘી, તેલ કે ચરબીનું સેવન કરવું, અને ત્યારબાદ ત્રણ દિવસો સુધી શરીરમાથી પુષ્કળ પરસેવો બહાર નીકળે એવી રીતે બાફ લેવો, શેક કરવો કિંવા બંધારણ બાંધવું વિગેરે ક્રિયાઓ કરવી આ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાથી જડ ઘાલી બેઠેલા મળમાં સહેલાઇથી બહાર નીકળી જવાની કોમળતા ઉત્પન્ન થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ તે મળને બહાર કાઢી નાખનારાં મળાશય, મૂત્રાશય વિગેરે અવયવોની નાડીઓ તેમજ ચામડીનાં છિદ્રોને પણ પ્રબળતા પ્રાપ્ત થાય છે. અને તેથી આ પ્રમાણે ક્રિયા કર-

વાથી સહેલાઇથી બહાર નીકળી જવા યોગ્ય કોમળતાને પ્રાપ્ત થયેલા તે મળને બહાર કાઢી નાંખવાને માટે નીચે મુજબ વિધિનો ઉપયોગ કરવો.

હરડે, આમળાં, સિંધવ, સુંઠ, વજ, હળદર, લીંડીપીપર અને ચાવડીંગના તાંદળા એ આઠ ચીજોને સરખા ભાગે લેઈ બારીક ખાંડી કપડા વડે ચાળી લીધેલો ભૂકો એક તોલા જેટલો લેઇ જુના ગોળ સાથે મેળવી ગરમ પાણીમાં નાંખીને પીવાથી સારો પેઠે જુલાબ લાગી શરીરમાં એકઠો થયેલો મળ બહાર નીકળી જાય છે અને તેથી જ્યાં સુધી બરાબર રીતે મળ નીકળી જાય નહિ ત્યા સુધી અર્થાત્ પાંચ, સાત દિવસ આ પ્રમાણે જુલાબ લેવો અને આ બધા સમયમાં કેવળ દુધભાતનોજ ખોરાક રાખવો.

આ પ્રમાણે ક્રિયા કરવા છતાં પણ આંતરડામાં કંઇ સહેજ-સાજ મળનો ભાગ શિલિક રહ્યો હોય તો તેની શુદ્ધિના માટે લંઘન એટલે થોડા ઘણા અપવાસ કરવા.

અપવાસ કરવાથી જઠરાગ્નિ પ્રબળ થાય છે, જેથી વિજાતીય મળ બળી જઇ અનેક પ્રકારનાં દરદો સારાં થાય છે, એ વાતનો અનુભવ આજકાલ યુરોપ, અમેરીકા વિગેરે દેશોના વિદ્વાનોને પણ સંપૂર્ણ રીતે થએલો છે અને તેથી બીજાં કોઇ પણ ઔષધોની સહાયતા સિવાય કેવળ અપવાસ વડે દરદો સારાં કરનારી હજારો હોસ્પિટલો ત્યા આગળ ઉપસ્થિત થઈ છે એમ હોવા છતાં જેણે અપવાસ ન ખમી શકાય તેણે ઘણોજ હલકો ખોરાક લેવો. સાઠીચોખા કીંવા ચી જા તના કમોદના ચોખા લેઇને તેને ચૌદ ગણા પાણી સાથે

રાંધતાં જ્યારે ચોખા બરાબર રીતે ચડી જઇને તેનો કંઇક ભાગ પાણી સાથે મળી જવાથી જે નરમ પીવા જેવું પ્રવાહી તૈયાર થાય તેને ગાળી લેઇને ખોરાક તરીકે વાપરવું તે હલકો ખોરાક મનાય છે.

આનરડામાં રહેલો વિષ્ટાનો મળ ક્ષય થાય નહિ ત્યાં સુધી એટલે ત્રણ, પાચ, કે સાત દિવસ સુધી આ પ્રમાણે વિધિ કર્યા પછી દેવ, ગુરૂ, અને બ્રાહ્મણોની પુજા કરીને સદરહુ કીલ્લાની માફક ત્રણ ભીતોવાળા મકાનના વચલા ભાગમાં પ્રવેશ કરવો, અને પછી ચ્યવન પ્રાશાવલેહ ખાવાનો શરૂ કરવો. અજીર્ણ ઉત્પન્ન થાય નહિ એટલા માપમાં આ પાક દરરોજ સવારના તેમજ સાઝે ખાવો અને તે ઉપર ગાયનું શેડ કહુ એટલે તરત દોહેલું દુધ પીવું. એ સિવાય બીજો કંઇ પણ ખોરાક ખાવો નહિ. પાણી તો મુદલ પીવું નહિ એટલુંજ નહિ, પરંતુ તેને સ્પર્શ સરખો પણ કરવો નહિ. કોઇ પણ જાતનું કામકાજ, કસરત કિંવા વિચાર સરખો પણ ન કરતાં નિશ્ચેષ્ટ પડી રહેવું. આ રીતે બરાબર છ મહીના સુધી આ ઔષધનું સેવન કરવાથી રોગ માત્ર દુર થાય છે, તેમજ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે સફેદ થયેલા કેશો, હાલી ગયેલા દાતો, કરચલી વળી ગયેલી ચામડી, ઇંદ્રિયોની ક્ષીણતા વિગેરે નાબુદ થઇ હૃષ્ટપુષ્ટ નવ યૌવનતા પ્રાપ્ત થાય છે.

માત્ર ચ્યવન ઋષિએજ નહિ, પરંતુ વાલ્યખીલ, ભારદ્વાજ, ગૌતમ, અત્રિ, અગસ્ત્ય, માર્કંડેય, પુલસ્ત્ય અને હારીત વિગેરે અનેક ઋષિઓએ આવા રસાયન પ્રયોગોથી દીર્ઘ આયુષ્ય પ્રાપ્ત કર્યાના લેખો શાસ્ત્રોમાંથી મળી આવે છે.

દીર્ઘ આયુષ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે વિષે આજકાલ વિદ્વાનોમાં અનેક મતભેદ ચાલેછે, કેટલાએકોનું એવું માનવું છે કે અ-

ચંત કામકાજને લીધે શરીરના અવયવોને ઘસારો પહોંચવાથી જીવન દોરી ટુંકી થાય છે. માટે દીર્ઘ જીવનની ઇચ્છા રાખનારાઓએ શ્રમથી બીલકુલ દુર રહેવું જોઇએ. વળી કોઇ એમ માને છે કે પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવાથી દીર્ઘાયુષ્યવાળું થવાય છે. ત્યારે કોઇ એમ કહે છે કે સાધુવૃત્તિ રાખીને જેઓ સાદો વનસ્પતિનો ખોરાક લે છે અને હમેંશાં ધર્મનિષ્ટ રહીને ઇશ્વરનું ભજન કર્યાં કરે છે તેઓ વધારેમાં વધારે જીવી શકે છે. આપણા ઋષિમુનિઓ તેમજ પ્લેટો, સોલન, સોક્રેટીસ વિગેરે યુરોપના તત્વદર્શીઓ આવુંજ જીવન ગાળતા હતા અને તેથીજ તેઓ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવી ગયા છે.

જો આ બધા મતો સત્ય હોય તો આ પ્રયોગથી દીર્ઘાયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય એ વાત ચોક્કસ છે, કારણ કોઈ પણ જાતની ધાંધલ સિવાયનું પૂર્ણ શાન્તિમય જીવન, વનસ્પતિજન્ય ઔષધિય પૌષ્ટિક ખોરાક અને ધર્મનાં તત્વોના વિચાર પૂર્વક ઇશ્વર ભજન એ બધા ઉપાયો આ પ્રયોગથી અનાયસે સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ આવા પ્રયોગો ચાર, છ મહીના સુધી સેવવા પડે છે અને તેથી ત્યા સુધી ધર્મ તત્પરતા અને ઇંન્દ્રિયોની નિયમતા સાથે ધૈર્યતા રાખી શકે એવા પુરૂષો આજકાલના જમાનામાં ભાગ્યેજ મળી શકે તેમ છે. અને તેથી આવી રીતે રસાયન ઔષધો સેવવાની પ્રણાલી આજકાલ પ્રચારમાં નથી.

રસાયન ઔષધો સેવવાની બીજી રીત "સૂર્ય મારૂતિક વિધિ" ના નામથી ઓળખાય છે. અથવા જેઓ એકાંત વાસમાં ન રહી શકે તેઓણે ગમે ત્યા વસીને ગમે તેવી સ્થિતિમાં ઔષધનું સેવન કરવું

તેનું નામ આ વિધિ છે. આ રીતે ઔષધ સેવન કરવાથી જો કે ફળ સિદ્ધિ ઓછી પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કે વૃદ્ધાવસ્થા દુર થઇ ફરીથી નવિન દેહ પ્રાપ્ત થતો નથી, તો પણ ઘણા દિવસ ઔષધ સેવન કરવાથી દરેક રોગ નાબુદ થાય છે. તેમજ ક્ષીણ થયેલો દેહ હૃષ્ટપુષ્ટ થઇ શક્તિવાન બને છે. આ રીતે ઔષધ સેવવામાં ટાઢ, તાપ, પવન વિગેરેમાં ફરવાની છુટ છે, તેમજ ખાવાપીવામાં કંઇ ભુલચુક થઇ જાય તો પણ કોઇ જાતનું નુકશાન થતું નથી, જેથી આ વિધિ પ્રમાણે બીજાં રસાયન ઔષધોની માફક આ અવલેહ પણ વાપરવાની પ્રણાલી આજકાલ પ્રચલીત છે.

આ ચ્યવન પ્રાશાવલેહને આજકાલ વૈદ્યો "જીવન" ના નામથી ઓળખાવે છે અને જુદાં જુદા દરદો માટે તેનો યોગ્ય અનુપાનથી ઉપયોગ કરે છે.

સામાન્ય વિધિ—જેના શરીરમાં કોઇપણ જાતનો રોગ નથી, પરંતુ શરીરની આરોગ્યતા ટકી રહે એવી ઇચ્છાથી જેણે સેવન કરવું હોય તેણે પોતાની પ્રકૃતિને માફક આવે તેવી રીતે દરરોજ સવાર, સાઝ ૦।। થી ચાર તોલા જેટલું આ ઔષધ ખઇ ઉપર માયથી દશ તોલા જેટલું ઠંડુ જળ અથવા તો ગાયનું દુધ પીવું અને પ્રકૃતિને માફક આવે તેવો દુધભાત જેવો હલકો ખોરાક રાખવો, અને વ્યવહારીક કાર્યોની કાળજી ઓછી કરીને જેમ બને તેમ શાન્તિમય જીવન ગાળવું. આ પ્રમાણે એકાદ, બે વર્ષો સુધી આ ઔષધનું સેવન કરવાથી તેની અંદર રહેલા દીર્ઘ જીવનપ્રદ તત્વોનો દેહમા સંચય થાય છે, જેના લીધે રસ, રક્ત, વીર્ય વિગેરેમા રહેલી તમામ વિકૃતિ દુર

થાય છે. મળ, મૂત્રની પ્રવૃત્તિ યથાયોગ્ય થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રબળ બને છે, રસ, રક્તાદિ ધાતુઓ શુદ્ધ રહેવાને લીધે શરીર નિરોગી રહે છે. સ્મરણ શક્તિ વધે છે, દેહની કાન્તિ તથા વર્ણ સારો થાય છે, શરીર ને ઇન્દ્રિયોનું બળ વધે છે, વીર્ય યથાયોગ્ય શુદ્ધ અને પુરતા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થાય છે, સ્વર ગંભિર બને છે, વૃદ્ધાવસ્થા એકદમ પોતાનો અમલ જમાવી શકતી નથી અને જીવનદોરી અવશ્ય લંબાય છે.

૨. જે કારણોને લેઇને આજકાલ તરૂણ પુરૂષોમાં ધાતુક્ષયનું દરદ ઊત્પન્ન થાય છે, અને જે સેંકડો પેટન્ટ ઔષધો વાપરી પૈસાની પાયમાલી કરવા છતા પણ સારૂં થતું નથી તે દરદ ઉપર આ અવલેહ અતિ ઉત્તમ ફાયદો બતાવે છે. આવા દરદીઓની પ્રકૃતિ એવી વિલક્ષણ થયેલી હોય છે કે તેમને કોઇ પણ કડક અથવા તો ઠંડુ ઔષધ માફક આવતું નથી. આવી સ્થિતિ હોવા છતા પણ આ અવલેહ સર્વેને માફક આવે છે. દરરોજ સવાર, સાંઝ એકથી ચાર તોલા જેટલો આ અવલેહ લેઇ તેના ઉપર પાંચથી દશ તોલા જેટલું દુધ પીવાથી અને ખોરાકમાં માત્ર દુધ, ભાત રાખવાથી એકાદ વર્ષમાં કોઇ પણ કારણથી ઊત્પન્ન થયેલી લાંબા સમયની ધાતુ ક્ષીણતા દુર થાય છે. અને ગમે તેવું ઊષ્ણ તેમજ શીતવર્ય બીજું ઔષધ માફક આવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે શ્રમ, પ્રવાસ, ઊદ્યોગ ધંધાની પ્રવૃત્તિ, દરદ સંબંધિ કાળજી વિગેરે જેમ બને તેમ ઓછાં રાખવાં.

૩. આ મળામાં જ્વરહર ગુણ પણ અજબ રીતે રહેલો છે, અને

તેથી સખ્ત તાવ આવી ગયા પછી તાવની કંઇક સૂક્ષ્મ અસર શરીરમાં રહે છે, અથવા તો બીજા કોઇ દરદના લીધે લોહીની ગરમી વધવાથી ચામડી ઉપર જે તપારો રહે છે તેને જીર્ણ જ્વરના નામે ઓળખવામાં આવે છે. આ દરદના માટે દર ટાઇમે જીવન એકથી ચાર તોલા, ગળોનું સત્વ એક વાલ, અને વસંત માલતી એક રતી સાથે મેળવીને ખાવાથી ઇચ્છિત ફાયદો થાય છે.

૪. અગ્નિમાંદ્ય એટલે જઠરાગ્નિની નબળાઇના દરદમાં વૈદ્યો શંખવટી, ગંધક વટી વિગેરે ઔષધો વાપરે છે, પરંતુ લાંબા સમયથી ચાલતા આવેલા જીર્ણ દરદમાં આવી ક્ષારવાળી જલદ દવાઓ ઘણા વખત સુધી ચાલુ રાખવી એ સલાહકારક નથી, કેમકે એવાં સખ્ત ઔષધોથી આંતરડાંની સ્થિતિ સુધરવાને બદલે ઊલટી બગડે છે. આવા સમયમાં દર અઠવાડીયામા એકાદ વખત સુંઠના ઊકાળા જોડે એરંડીયું તેલ લઇને આંતરડામાં એકઠો થયેલો ચીકણો મળ કાઢી નાંખવો અને ઔષધ તરીકે દ્રાક્ષાસવની સાથે જીવન ખાવું. દરરોજ સુતી વખતે ત્રિફળાંની ફાકી લેવી. ખોરાકમાં કેવળ દુધ અથવા તો દુધ, ભાત ખાવાં અને દર ત્રીજે, ચોથે દિવસે એક અપવાસ ખેંચવો. આ પ્રમાણે વર્ત્તવાથી આ દરદ અસાધ્ય થઇ ગયું હોય તો પણ સારૂં થાય છે.

૫. અજીર્ણ અને અમ્લપીત્તનાં દરદો કે જે બહુ જુનાં થયા પછી મળમાથી મટતાં નથી, તેઓના માટે પણ ઉપર મુજબ વિધિથી દ્રાક્ષાસવ સાથે જીવન બે, ત્રણ માસ ચાલુ રાખવાથી બહુ જુનાં હઠીલાં દરદો પણ નાબુદ થાય છે. વળી લાંબા સમયથી ચાલતું આવેલું બંધકોશનું દરદ પણ જડમૂળથી જાય છે.

૬. અતિસાર એટલે ઝાડાનું દરદ કે જે જુનું થયા પછી સં-ગ્રહણી કે મરડાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે તેના માટે જીવન એ રામ-બાણ ઉપાય સિદ્ધ થયેલ છે. જીવનથી ઝાડા બંધ થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ આંતરડામાં તથા શરીરમા તે નવું લોહી ભરે છે. પરંતુ આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે ખોરાકમાં માત્ર દુધ, મોળી છાશ કિંવા દુધ ભાત કે મોળી છાશ અને ભાત એટલી ચીજોજ ખાવી જોઇએ.

૭. જીર્ણ કમળો, અને પાન્ડુના દરદમા જીવન લોહભસ્મ સાથે વાપરવાથી અપૂર્વ ફાયદો બતાવે છે, અને વળી લોહી પડતા અર્શના દરદમા જીવન, લોહભસ્મ અને ગંધક રસાયન સાથે મેળવીને ખાવા-થી જાદુઇ અસર થાય છે.

૮. ક્ષય, ખાસી અને દમના દરદમાં હરીતકી અવલેહ, વાસાવ લેહ અથવા તો ભૃગુ હરીતકી એમથી યોગ્ય લાગે તે અવલેહની સાથે અભ્રક ભસ્મ અથવા તો સુવર્ણ વસંત માલતી લેઇ બીજા દરેક ખોરાકનો ત્યાગ કરીને ખોરાક તરીકે માત્ર જીવન અને દુધ એ બે ચીજો ઉપર રહેવાથી બચવાની આશા છોડી દીધેલા દરદીઓ પણ સારા થાય છે.

૯. ખસ, દાદર, ખરજવાં, વિસ્ફોટક વિગેરે ચામડીના સડાનાં દરદો માટે વાવડીંગના તાદળાઓનું ચૂર્ણ અડધાથી એક તોલો જે-ટલું અને જીવન સાથે મેળવી ખાવાથી ઉત્તમ પરીણામ આવે છે.

૧૦. વાસાવલેહ અને જીવન સમભાગે લેઇ તેમા દર ડોઝમે એકાદ બે રતી લોહભસ્મ મેળવીને ખાવાથી રક્તપીત્તનું કષ્ટ સાધ્ય દરદ પણ નાબુદ થાય છે.

૧૧. પ્રદર અને પ્રમેહના દરદમાં જીવન, ચંદ્રપ્રભા સાથે લેઇ લાંબા સમય સુધી બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી ઇચ્છિત પરીણામ આવે છે.

આ સિવાય બીજાં પણ યોગ્ય અનુપાનોથી જુદા જુદા દરદો માટે જીવન વાપરી શકાય છે, અને તે હરેક પ્રકારનાં કષ્ટ સાધ્ય દરદોને જડમૂળથી નાબુદ કરનાર સર્વોત્તમ ઔષધ હોવાનો દાવો ધરાવી શકે છે; માટે પૂર્ણ અનુભવી વૈદ્યની સલાહ લેઇને તે બતાવે તે પ્રમાણે વિધિથી દરેક રોગ ઉપર તેનો ઉપયોગ કરવો.

આ સિવાય આમળાંમાંથી બનતા બીજા મૂખ્ય ઔાષધ પ્રયોગો નીચે મુજબ છે.

૨. આમલકયવલેહ—લીલા તાજાં આમળાનો રસ ૧૦૨૪ તોલા કાઢી તેની અંદર લીંડીપીંપરનું ચૂર્ણ ૬૪ તોલા, બીયા કાઢી નાંખેલી કાળી દ્રાક્ષ ૬૪ તોલા, સુંઠનુ ચૂર્ણ આઠ તોલા, વાંસકપુરનું ચૂર્ણ આઠ તોલા અને સાકર બસો તોલા નાખીને ચાટણ જેવો પાક થાય ત્યા સુધી પકવી ભોંય ઉતારી ઠંડુ થયેથી તેમાં ૬૪ તોલા મધ ઉમેરી કાચ કે માટીના ચીકા વાસણમા ભરી રાખવું. આ ઔ-ષધ દરરોજ સવાર, સાંઝ ૦ાા થી બે તોલા જેટલું સેવન કરવાથી કમળો અને પાંડુરોગ નાબુદ થાય છે.

૩. આમલકી રસાયન—તાજાં સુકા આમળાને ખાંડીને તે-ઓનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણને લીલાં આમળાના રસમાં ભીં-જવીને છાંયે સુકવવું. એક વખત ભીંજવેલું ચૂર્ણ સુકાઇ જાય ત્યારે ફરીથી ભીંજવીને સુકવવુ. આ પ્રમાણે સો વખત લીલા રસની ભા-વના અપાઇ રહે એટલે તે ચૂર્ણને સારી પેઠે સુકવીને બાટલીમાં

ભરી રાખવું. આ ચૂર્ણ ૦। થી ૦॥ તોલા જેટલું લેઇને ગાયના દુધ સાથે પીવાથી ધાતુપુષ્ટ થાય છે અને પિત્તની શાન્તિ થાય છે.

૪. આમલકી સ્વરસ—આંબળાંનો રસ ૦॥ થી બે તોલા જેટલો લેઇને તેમાં હળદરનો ભૂકો ૦। તોલા જેટલો નાંખીને તેમાં એકાદ તોલા જેટલું મધ મેળવીને આપવાથી સર્વે જાતના પ્રમેહ દુર થાય છે.

૫. ધાત્રીલોહ—સારાં તાજાં સુકાં આમળાંનું ચૂર્ણ આઠતોલા, લોહભસ્મ ચાર તોલા અને જેઠીમધ બે તોલા એ બધાને મિશ્ર કરીને તેઓને સાત વખત લીલાં આમળાંના રસની અને તેટલીજ વખત ગળોના રસની ભાવના દેવી. આ ચૂર્ણ વીશથી ચાળીશ ઘઉંભાર જેટલું આપવાથી પાંડુ, કમળો, અજીર્ણ અને અમ્લ પીત્તનું દરદ દુર થાય છે. જમવા પહેલાં આ ચૂર્ણ ૦। તોલા ઘી અને અડધા તોલા મધ સાથે મેળવીને ખાવાથી પિત્ત અને વાયુના વ્યાધિઓ દુર થાય છે. ભોજનના મધ્યમા લેવાથી ખોરાકનો બંધકોશ થતો નથી તેમજ ખોરાક પચતી વખતે ઉત્પન્ન થતા ખાટા ઓડકાર, બળતરા વિગેરેના વ્યાધિઓ દુર થાય છે અને ભોજનના અંતમાં લેવાથી પરીણામ શૂળ એટલે ખોરાક પચતી વખતે કુટતી શૂળો દુર થાય છે.

૬. કલ્યાણ ગુડ—તાજાં આમળાંનો રસ ૧૯૮ તોલા લેઇ તેની અંદર બસો તોલા ગોળ તથા પીંપળામૂળ, જીરૂં, ચવક, સુંઠ, મરીયાં, લીંડીપીંપર, છીણીનાં મૂળ, અજમો, વાવડીંગ, સિંધવ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, અજમોદ, કાળીપાઢ, ચિત્રાનાં મૂળ અને ધાણા એ દરેક ચીજ બે, બે તોલા લેઇ કરેલું ચૂર્ણ તથા બત્રીશ ટે ।લ નસો-

તસ્નું ચૂર્ણ અને બત્રીશ તોલા તલનું તેલ નાંખી મંદાગ્નિથી પકા-વતાં જ્યારે અવલેહ તૈયાર થાય ત્યારે તેમાં તજ, તમાલપત્ર અને એલચી એ દરેકનું ચૂર્ણ એક એક તોલો નાંખીને કાચની બરણીમાં ભરી રાખવું. આ ઔષધ દરરોજ સવાર, સાંઝ એકથી ચાર તોલા જેટલું લેઇને ખાવાથી તમામ જાતની સંગ્રહણી, જુનો મરડો અને બંધકોશનું દરદ નાબુદ થાય છે.

૭. ધાત્ર્યાસવ—સારાં પાકેલાં તાજાં મોટાં આમળાં ૨૦૦૦ લેઇ તેઓનો રસ કાઢી તે રસનું જેટલું વજન થાય તેથી આઠમા ભાગનુ મધ, બસો તોલા સાકર અને લીંડીપીંપરનુ આઠ તોલા ચૂર્ણ એ બધાને એક માટીના રીઢા વાસણમાં કે ચીનાઇ માટીની બરણીમા ભરી તેનું મ્હોડું બંધ કરીને જવ કે ઘઊંના ઢગલામાં એકત્રીશ દિવસ સુધી રાખીને પછી ગાળી લેઇ ઉપયોગમાં લેવું આ ઓષધ જેમ જુનું થાય તેમ ન બગડતાં વિશેષ ગુણકારક બને છે. અને તે સવાર, સાંઝ એમ દરેક વખતે બેથી ચાર તોલા જેટલું લેવાથી કમળો, પાંડુરોગ, વાતરક્ત, વિષમજ્વર વિગેરે દરદો નાબુદ થાય છે.

૮. મહાતિક્તક ઘૃત—સાતવીણની છાલ, અતિવિષની કળી, ગરમાળાનો ગોળ, કડુ, કાળી પાઠ, નાગરમોથ, વીરણના મૂળ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, પટોળના વેલા, લીંબડાની અંતરછાલ, ખડસલીઓ, ધમાસો, રતાંજળી, લીંડીપીંપર, ગજપીંપર, પદ્મકનું લાકડું, હળદર, દારૂહળદર, ઘોડાવજ, ઇંદ્રવારણી, શતાવરી, અનંતમૂળ, કાળું અનંત-મૂળ, (જો તે ન મળે તો સારસાપરેલાનાં મૂળ વાપરવાં) ઇંદ્રજવ,

અરડુસી, મોરવેલ, ગળો, દેશી ચરીયાતુ, જેઠીમધ અને ત્રાયમાણ એ દરેક ચીજ એક એક રૂ. ભાર લેઇ બારીક ખાંડી સાથે મેળવી પાણી સાથે ખરલ કરી ચટણી જેવું બનાવી લોઢાની કઢાઇમા નાખી તેમાં ૧૨૮ તોલા પાણી, ૨૫૬ તોલા તાજા લીલા આમળાનો રસ અને ૧૨૮ તોલા ઘી નાખી એ બધાને સાથે મેળવીને મંદાગ્નિથી ઉકાળતાં જ્યારે પાણી અને રસનો ભાગ બળી જઇને ઘી માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેઇ કાચની બરણીમા રાખી મુકવું. દરરોજ સવાર, સાંઝ એકથી બે તોલા જેટલું આ ઘી ચાટી ઉપર બે ઘુંટડા ટંડુ પાણી પીવાથી કોઢ, ૫૧, રક્તપિત્ત, લોહી પડતા અર્શ, રતવા, અમ્લપીત્ત, વિસ્ફોટક, ખુજલી, ખસ, પાડુ, કમળો, પીતનો ગોળો, કંઠમાળ, ભગંદર વિગેરે દરદો અસાધ્ય હોય તો પણ નાબુદ થાય છે. ઉષ્ણ પ્રકૃતિના મનુષ્યોને લોહી કિવા પીત્ત વિકારથી થતા અનેક દરદો ઉપર જ્યારે બીજાં ઔષધો માફક આવતા નથી ત્યારે આ બરાબર રીતે માફક આવી અજબ ફાયદો બતાવે છે. પરંતુ આગળ વધેલા દરદો માટે તે ચાર, છ મહીના અવશ્ય લેવું જોઇએ

૯ બૃહત્‌ધાત્રી ઘૃત—આમળાનો રસ, વિદારીકંદ એટલે પાતાળ કોળાનો રસ, શતાવરીનો રસ, ગાયનું દુધ, અને ઘી એ દરેક ચોસઠ, ચોસઠ રૂ. ભાર અને કાસ, ડાભ, કાળી શેરડી, મુંજ અને વીરણ એ દરેકના મુળ સોળ, સોળ તોલા લેઇ તેઓને ખોખરા કરી આઠશેર પાણી સાથે ઉકાળતા જ્યારે ૬૪ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લીધેલું એ ૬૪ તોલા ઉકાળાનુ પાણી એ બધાં સાથે મેળવી ઉકાળતાં જ્યારે પાણી અને રસનો ભાગ બળી જઇને

ઘી માત્ર બાકી રહે ત્યારે તેને ભોય ઊતારી ગળી લેઈ તેમાં જેઠી-મધ, નસોતર, જવખાર અને વરધારો એ દરેકનું ચૂર્ણ ચાર, ચાર તોલા, અને સાકર તથા મધ એ દરેક બત્રીશ તોલા ઊમેરી રાખી મુકવું. આ ઘી દરરોજ સવાર, સાઝ, એકથી બે રૂા. ભાર જેટલું ચાટી તેના ઉપર આસોપાલવની છાલ, ગળો, અરડુસીના મુળની છાલ, દારૂ હળદર, નાગરમોથ અને રતાજળી એ ચીજો સરખે ભાગે લેઈ બનાવેલો ઊકાળો પીવાથી સ્ત્રીઓનાં વિવિધ પ્રકારના પ્રદરોની શાન્તિ થાય છે અને ક્ષીણુ થયેલું શરીર પુષ્ટ થાય છે.

૧૦. આમલકી સ્વરસપાન—દરરોજ સવારના, બપોરે જમ્યા પછી તથા સંધ્યાકાળે એમ દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક સમયે અઢી તોલા જેટલો આમળાનો રસ પીવાથી હોજરીનું ખટાણ અને તેના લીધે આવતું શળ, અમ્લપીત્ત, તૃષા, દાહ, જમ્યા પછી થતી ઊલટી વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

૧૧. અર્શ રોગહર મહૌષધ—ગાયનું માખણ ત્રીસ રૂા. ભાર લેઇને લોઢાની કઢાઇમાં નાખી ચુલે ચઢાવી ધીમો અગ્નિ આપતાં જયારે તેમાથી ફીણનો ભાગ દુર થાય ત્યારે તેમાં બીજ સિવાયનાં સુકા આમળાનું ચૂર્ણ બે તોલા નાખી હલાવતાં જયારે ને થોડું ઘણું શેકાય ત્યારે બે તોલા વડનાં કોમળ પાંદડાને બારીક ખરલ કરીને બનાવેલી લુગદી તેમાં નાખી હલાવતાં જયારે તે બન્ને ચીજો સારી પેઠે શેકાય ત્યારે કઢાઇને ભોય ઊતારી ચોવીશ કલાક રહેવા દેવી અને ત્યારબાદ બીલી અથવા તો લીંબડાના લીલા લાકડાના દંડાવડે તેને સારી પેઠે ઘુંટી રાખી મુકવું. આ ઔષધ દરરોજ સવાર, સાંઝ

૦ાા થી એક તોલા જેટલું સેવન કરવું અને ખોરાકમાં માત્ર દુધ ભાતજ વાપરવો. આ પ્રમાણે કેટલાએક દિવસો સુધી વર્ત્તવાથી અર્શના લીધે થતી પીડા તથા તેમાંથી પડતું લોહી બંધ થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ધીમે ધીમે અર્શ પણ ચીમળાઇ જઇને ખરી પડે છે એ અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાવેલું છે.

૧૨. આમળાંનું તેલ—લીલા આમળાંનો રસ એંશી તોલા અને તલનું તેલ ચારસો તોલા લેઇ તેઓને કલાઇ કરેલા ત્રાંબા કે પીતળના વાસણમા નાખી ચૂલે ચઢાવવા અને પછી તેમા વીરણવાળો, નાગરમોથ, સુખડ. કપુર કાછલી, ગુલાબનાં ફુલ, પડાપાદડી એ દરેક પાચ પાચ તોલા, અને ષટ્કચુરો, ઘઊંલા, નખલા, તમાલપત્ર, બ્રાહ્મી, તજ એ દરેક અઢી તોલા લેઇ બારીક વાટી પાણી સાથે ખરલ કરી ચટણી જેવા બનાવીને નાખવાં, તેમજ વીશ તોલા લીલા ડમરાને બારીક લસોટી લુગદી જેવો બનાવીને નાખવો. આ પ્રમાણે બધી ચીજો નંખાઈ રહ્યા બાદ તે વાસણના તળીએ ધીમો અગ્નિ સળગાવી ઊકાળતા જ્યારે રસનો ભાગ બળી જઈ તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ભોય ઊતારી ઠંડુ પડે તેમાં અડધો તોલો કપુરનું ચૂર્ણ ઊમેરીને પછી ગાળી લેઇ બાટલીઓમા ભરી રાખવું. આ તેલનો દરરોજ માથામાં ઘાલવા તરીકેનો ઉપયોગ કરવાથી મગજની ગરમીનાં અનેક દરદો નાબુદ થાય છે, વાળનાં મૂળ મજબુત થાય છે જેથી તેઓ ખરી જતા અટકે છે અને વળી તેઓ રેશમ જેવા સુંવાળા અને ભમરા જેવા કાળા અને ચકચકીત થઇ વૃદ્ધિ પામે છે. આજકાલ બજારમા વિવિધ નામોથી વેચાતા "હેઅર ઑઇલો કે જેઓમાં માત્ર ગંધ વિનાનું ત્યાસલેટ, સુગંધિ અને મનમેહક રંગ સિવાય

અન્ય કંઈપણ હોતું નથી અને તેથી તેઓના ઉપયોગથી વાળોનું હિત થવાને બદલે જે નખોદ વળે છે તેના બદલે જો આ તેલનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો તે હજાર દરજ્જે શ્રેયસ્કર છે.

મૃત્યુને જીતી શકાય, હજાર વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી શકાય તેવા અને તેથી પણ અધિક ફળને આપવાવાળા આમળાથી બનતા અનેક પ્રયોગો શાસ્ત્રકારોએ બતાવેલા છે, પરંતુ તેઓ બધા કુટિ પ્રાવેશિક રીત એટલે એકાંતવાસમા એકાદ, બે વર્ષ સુધી રહીને સેવવાના હોવાથી ચાલતા જમાનામાં સેવી શકાય તેમ નથી એમ ધારી અત્રે આપવામા આવતા નથી.

ઊલટ કમ્બલ.

સં. પીવરી. હિં. ઊલટ કંબલ, ઓલટ કંબલ, કુમલ, સતુ-કપાસી. બં. ઊલટ કંબલ, ઓલટ કંબલ. ઈં. Perennial Indian Hemp or Devil's Cotton. લા. Abroma Augusta. ગુ. ઊલટ કંબલ, ઊલટ કમળ.

વિવરણ—જેનાં મૂળીયાંમાંથી અનેક ડાળીઓ ફુટે છે. એવું આ ઝાડવું ગરમ પ્રદેશની ભેજવાળી ડુંગરાઉ જમીનમા કુદરતી રીતે પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઉગે છે. વળી તેની ડાળીઓ કાપીને રોપવાથી પણ અનેક નવા ઝાડો ઉત્પન્ન કરી શકાય છે. તેમજ બીજ વાવીને પણ ઉછેરી શકાય છે.

આ ઝાડવાની ડાળીઓની છાલમાંથી શેંણુ અને અળશીના

જેવાજ મજબુત અને સફેદ રેસાઓ નીકળે છે. અને વળી એક વખત ડાળીઓને કાપી લેવાથી ત્રણ, ચાર માસમાં નવી શાખાઓ તૈયાર થાય છે. એ રીતે એક વર્ષમા બે, ત્રણ વખત રેષાઓની પેંદાશ લેઈ શકાય છે દરેક શાખા ચારથી આઠ ફીટ લાંબી વધે છે, પરંતુ આમ ઉપરા છાપરી પેંદાશ લેવાને માટે તેનું વાવેતર સારી કસ અને ભેજવાળી જમીનમા કરવું જોઈએ.

આ વૃક્ષની શાખાઓ અને પાદડાનો આકાર સ્થલ પદ્મના જેવો જ હોય છે, ફક્ત સ્થળ પદ્મના કરતા ઉલટ કંબલના પાદડાની અંદર રહેલી નસો કિંચિત લાલ હોય છે એટલોજ તફાવત દષ્ટિએ આવે છે. અને તેથી સ્થલ પદ્મ કિયું ? અને ઉલટ કંબલ કિયુ ? તે સહેજ સમજાઈ શકાતું નથી. આ ઝાડને શિયાળામા સૂક્ષ્મ અને લાલ રંગના ફુલો ઉઘડે છે અને ઉનાળામા ફળો આવે છે. ફળોનો આકાર છત્રાકાર હોઇ તેની ચારે બાજુએ પાંખડી યુક્ત સૂક્ષ્મ પાંદડા હોય છે. એ ફળોની અંદર બારીક પીળા રંગના બીજ હોય છે.

ગુણધર્મ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોમાંથી આ ઔષધનું વિશેષ વર્ણન મળી આવતું નથી. પરતુ હાલના સમયમાં એક અત્યંત દીવ્ય ઔષધ તરીકે તેણે ખ્યાતિ મેળવી છે. "ધી એકોનોમિક પ્રોડ્કટસ્ ઓફ ઇન્ડિયા" નામે વિખ્યાત ગ્રંથના કર્તા ડૉકટર સર જ્યોર્જ વૉટ સહેબ જણાવે છે કેઃ—

It was first discovered by Roxburgh in 1801; The root-bark is held in high esteem by Native practitioners as a Medicine for dysmenorrhœa.

આ ઔષધ પહેલ વહેલું ઈ. સ. ૧૮૦૧ માં રોકસબર્ગે શોધી કાઢયું હતું. સ્ત્રીઓને માસિક રૂતુ આવતી વખતે થતી અસહ્ય પીડા કે જે કષ્ટાર્ત્તવના નામથી ઓળખાય છે તેના માટે દેશી વૈદ્યો તરફથી ઉત્તમ ઔષધ તરીકે તેણે કીર્તિસંપાદન કરેલી છે.

"ધી બેંગાલ કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ" એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયેલા જગદ્વિખ્યાત ઔષધિય કારખાનાના પૂર્ણ અનુભવી વિદ્વાન્ ચાલકો પોતાના કેટલોગમાં આ ઔષધ સંબંધિ લખતાં જણાવે છે કેઃ—

ઉલટ ક્રમજે રૂતુ આવવાના સમયે થતી પીડા નાબુદ કરવાના કાર્યમાં રામબાણ હોવાની ખ્યાતિ મેળવી છે. આ અત્યંત કષ્ટપ્રદ દરદથી પીડાતી અબળાઓના આરામ માટે આ ઔષધિનો રાસાયણિક અને વૈદ્યકીય અભ્યાસ કર્યા પછી અમે ખાત્રીથી કહીએ છીએ કે વૈદ્યોના કહેવા મુજબ તેની અસર કદી પણ મિથ્યા જાય નહિ એવી છે. સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય, તેમનો સારો ચહેરો અને દેખાવ તથા સ્વભાવ એ બધું ઘણા ભાગે યોગ્ય અને પીડા સિવાયનું રૂતુ આવવા ઉપર આધાર રાખે છે. આંખોની આસપાસના કાળા ડાઘાઓ, વારંવાર માથાનું દુઃખવું, નીચેના ભાગ ઉપર ભારની લાગણી, માસિક ધર્મ વખતે થતી અસહ્ય પીડા, રજનું ઓછા વધતા પ્રમાણમાં દેખાવું વિગેરે ઉપદ્રવો કે જે કષ્ટાર્તવના લીધે ઉત્પન્ન થાય છે, તેઓ બધા આ ઔષધિનું થોડા દિવસ સેવન કરવાથી નાશ પામે છે. રૂતુ આવતાં પીડા થવા ઉપરાંત વળી રૂતુ ઓછું આવતું હોય કિંવા સમૂળગું બંધ પડી ગયું હોય તેવા સમયે પણ આ ઔષધ વાપરવાથી રૂતુ જલદી વખતસર અને વિના પીડાએ આવે છે. એ ઉપરાંત આ

ઔષધના સેવનથી ગર્ભાશયના દોષો પણ નિવૃત્ત થાય છે અને તેથી પરણેલી સ્ત્રીઓ માટે ગર્ભ રહેવાનો માર્ગ ખૂલ્લો થાય છે.

"કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ કવિરાજ હરલાલ ગુપ્ત પોતાના આયુર્વેદ-ભાષાભિધાન નામે ગ્રંથમાં જણાવે છે કેઃ—"

"स्त्री लोक दिगेर योनिरोग, जरायु दोषे, प्रदर ओ रजोदोष एवं अर्शोरोग नाशक इहार गुण आमादेर प्रत्यक्ष."

સ્ત્રીઓના યોનિરોગો, ગર્ભાશયના દોષો, પ્રદર, ઋતુ સંબંધી દરદો તેવીજ રીતે અર્શ રોગનો આ ઔષધ નાશ કરે છે. એના ગુણો અમોએ પ્રત્યક્ષ અનુભવેલા છે. વળી "વિદ્યારત્ન" નો માનવંતો ખેતાબ ધારણ કરનારા પ્રવિણ ચિકિત્સક કવિરાજ શ્રી દ્વારકાંનાથ જણાવે છે કેઃ—

उलट कम्बलेर सिकडेर छाल शुष्क ओ हामाम दिस्ताय चूर्ण एवं वस्त्र खण्डे छांका हइले पांच आना परिमाणे चूर्ण लइया २१ टि गोलमरिच चूर्ण सह मिश्रित ओ पेषित हइले ऋतुर प्रथम दिन हइते नित्य एइ नियमे एइ महौषध, सप्ताह पर्यन्त सेवन, केवल मात्र दुग्धसह अन्न पथ्य. स्वामिसहवास परित्याग, पवित्राचारे थाका, एइ सकल नियम प्रतिपालन पूर्वक एक सप्ताह काल एइ औषध सेवन करिवे. एइ रुपे ४–५ मासेर ऋतुते प्रथमदिन हइते सप्ताह पर्यन्त व्यवहृत हइले क्रमशः जरायुर दोष

संशोधन हइया रोगिणी आरोग्य प्राप्ति एवं सन्तान हइवार सम्भव हइया थाके. इहाणे मरिचसह शीले बाटिया सेवन हइले ओ कोन हानि नाइ. आमार विवेचनाय ५–६ ऋतु पर्यन्त एइ स्त्रीके स्वामि–सहवास कराण वैधनहे. जरायू संशोधनानंतर सहवासे श्रेयस्कर फल हइते पारे

प्रदर ओ बाधक रोगेर एइ महौषध के कलिकातार चोर बागान मोडस्थित कोन डाकटार बाबू पाऊडार करिया शिशि मध्ये संस्थापन पूर्वक लाल काला लेबेल आंटीया प्याटेन्ट औषध करिया छोन. सतत २॥ टाका मूल्ये एक एक शिशि विक्रय करिया थाकेन; एवं नाना कौशले ओ छांदूनि बांधूनि करिया संवाद पत्रिकाय वा पृथक् विज्ञापने इहार गुण प्रकाश करिया थाकेन. तज्जन विशेष अर्थ प्राप्ति हइया उपकृत हइते छेन.

ઉલટ કમળનાં મૂળીયાંની છાલ લાવી છાંયે સુકવી ખાંડણી દસ્તાથી ખાંડીને બારીક ભૂકો એટલે ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને કપડા વડે ચાળી તેમાંથી દરરોજ સવાર, સાંઝ, પાચ આનીભાર એટલે દશવાલ લેવું. અને તેમાં એકવીશ મરીયાંને વાટીને કરેલો બારીક ભૂકો ઉમેરી બન્ને ચીજોને સારી પેઠે ખરલ કરીને એક બીજા સાથે મિશ્રણ કરવી. ૠતુ આવવાના પ્રથમ દિવસથી શરૂ કરીને સાત દિવસ સુધી

આ મહૌષધ એ પ્રમાણે માપથી લેઇને સેવન કરવું. ખોરાકમાં માત્ર દુધ ભાતજ ખાવા. સ્વામિ સમાગમનો પરિત્યાગ કરવો. પવિત્રપણે રહેવું. આ પ્રમાણે ચાર, પાંચ માસ સુધી દરેક મહીને રજઃસ્વલા-પણું પ્રાપ્ત થાય તેના પ્રથમ દિવસથી શરૂ કરીને સાતમા દિવસ સુધી ઔષધનું સેવન કરવાથી ગર્ભાશયના દોષોનું ક્રમે ક્રમે સંશોધન થઇ રોગી સ્ત્રીને આરોગ્ય પ્રાપ્તિ તેમજ સંતાનોત્પત્તિ થવાનો સંભવ રહે છે. આ ઔષધ તેમજ મરીયાનું પૃથક્ પૃથક્ ચૂર્ણ ન કરતાં બન્નેને સાથે મેળવી પત્થર ઉપર વાટી બારીક ભૂકો કરી તેનું સેવન કરવા-માં પણ કોઇ જાતનું નુકશાન નથી. અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ ઔષધ સેવન કરનાર સ્ત્રીએ સ્વામિ સમાગમ કરવો ઉચિત નથી. ગર્ભાશયની સારી પેઠે શુદ્ધિ થયા બાદ એટલે છમાસ પછી સમાગમ કરવાથીજ મન ધાર્યું શ્રેયસ્કર ફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રદર તેમજ વાંઝીયાપણાના દરદનું આ મોટામાં મોટું ઔષધ હોવાથી કલકત્તાના ચોર બાગાન આગળ રહેતા કોઇ એક ડાક્ટર બાબુ તેનું ચૂર્ણ બનાવી સુંદર શીશીઓમા ભરી તેના ઉપર રંગબે-રંગી લેબલો ચોડી સુંદર રીતે પેક કરી "સ્ત્રીઓના તમામ દરદો માટે અવ્યર્થ રામબાણ પેટન્ટ મહૌષધ બનાવી બેઠા છે. અને કુદ-રતના અખૂટ ખજાનામાંથી જથ્થાબંધ રીતે મફત મળતા આ ઔષ-ધની દરેક નાનકડી શીશી અઢી રૂપીએ વેચી રહ્યા છે. તેમજ ન્યુસ-પેપરો દ્વારા અથવાતો પૃથક્ સૂચિપત્રો સ્વરૂપે વિધવિધ પ્રકારની વાક્ચાતુર્યતા ભર્યાં જાહેર ખબરો છપાવી એના ગુણો પ્રકાશ કરી રહ્યા છે. જેના લીધે સ્ત્રી વર્ગ ઉપર ઉપકાર થવા ઉપરાંત વિશેષ અર્થ પ્રાપ્તિ પણ થાય છે.

આ ઔષધિનો અમારા અનેક દરદીઓ ઉપર અનુભવ લેતાં તેમાં રહેલા ઉમદા ગુણોની અમને પણ ખાત્રી થયેલી છે, અને તેથી તેનો છુટથી ઉપયોગ કરવાને માટે અમારા વાચક વૃન્દને ભલામણ કરીએ છીએ.

આ વનસ્પતિ બંગાળા તરફ વિશેષ થાય છે અને તેથી તેને વાપરવાની ઇચ્છા રાખનારાઓને અત્રેથી ન મળી શકે તો "કવિરાજ શ્રી દ્વારકાનાથ વિદ્યારત્ન. ઠે. દેવનારાયણ દાશેરલેન હાઉસ નં. ૧૦ શ્યામ બાજાર કલકત્તા" એ સરનામે પત્ર લખી મંગાવી લેવા વ્યવસ્થા કરવી. દરકોઇ ઓષધ ચૂર્ણ કરતા એકસ્ટ્રાકટના સ્વરૂપમા લાંબા સમય સુધી ગુણહીન થયા સિવાય રહી શકે છે અને તેથી જ્યારે જોઇએ ત્યારે તાજા ઔષધ તરીકે વાપરી શકાય છે, આ હેતુને લક્ષમા લેઇ "ધી બેન્ગાલ કેમીકલ એન્ડ ફાર્માસ્યુટીકલ વર્કસ લીમીટેડે આ વનસ્પતિમાથી "એક્સ્ટ્રેકટ એબ્રોમા ઑગસ્ટા લીકવીડ ' નામની દવા તૈયાર કરી છે, અને તેથી તેવા એટલે એકસ્ટ્રાકટના સ્વરૂપમાં વાપરવાની જેની ઇચ્છા હોય તેણે "ધી બેન્ગાલ કેમીકલ ઍન્ડ ફાર્મા-સ્યુટીકલ વર્કસ લીમીટેડ નં. ૯૧ અપર સરક્યુલર રોડ કલકત્તા" એ સીરનામે પત્ર લખી મંગાવી લેવી.

કરોળીઆનાં પડ.

સં. ઊર્ણનાભસ્ય જાલ. હિં. મકડીકા જાલા મ. કાતણીચં ઘર. ઇ. A spider.

વિવરણ—કરોળીઆ નામનાં જીવડાંઓ ભીંતો, પાટડા વિગેરે ઉપર સફેદ ચીનાઇ કાગળ જેવા એકાદ, બે ઈંચ વ્યાસના પોતાને

રહેવાને માટે ગોળાકાર ઘરો બાંધે છે તે કરોળીઆનાં પડના નામે ઓળખાતાં હોઇ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન સમયના વૈદ્યોમાં આ વસ્તુ ઓષધ તરીકે વિશેષ પ્રચારમાં હોય એમ જણાતું નથી, પરંતુ જડી-બુટ્ટીઓથી ચિકિત્સા કરનારા સાધુ, સતોની તો તે ખરેખર એક પ્રિય વસ્તુ છે અને તેથી તેઓ તેનો ઉપયોગ કરવાની વિધિ નીચે મુજબ જણાવે છે.

કરોળીઆનાં પડ કે જે ભીંતો ઉપર હોય છે તે પૈકી જેઓ ફુટીને તેમાંથી ઇંડાં વિગેરે નીકળી ગયા હોય તેવા લેઇને સાફ કરીને એક બાટલીમા ભરી રાખવા. જ્યારે જરૂર હોય ત્યારે બાટલીમાંથી આ પડો નવ રતી જેટલાં લેઇને દરેક ગોળીમાં એક રતી પ્રમાણમાં પડ આવે તેવી રીતે ગોળમાં ઘાલીને તેની એક સરખી નવ ગોળીઓ બનાવવી. અને તેમાંથી દરરોજ સવારે, બપોરે તથા સાંઝે એમ દિવ-સમાં ત્રણ વખત દરેક સમયે એક, એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે ગ-ળાવવી. ખોરાક સાદો આપવો. તેલ, ખટાશ વિગેરે બંધ કરવાં. આ પ્રમાણે આ ઓષધનું સેવન કરવાથી ટાઢ વાઇને કિંવા વગર ટાઢે આવતો દરરોજનો, તરીઓ, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ, જીર્ણજ્વર તે-મજ બીજા તાવો, વાળાનું દરદ, માથાનો દુઃખાવો, આધાશીશી, ચડેલો દમ અને વાયુના ચસકા વિગેરે દરદો ત્રણ, ચાર દિવસમાંજ મુળથી નાબુદ થાય છે.

સાધુ સંતોના કહેવા મુજબ આ ઓષધ એકાંતરીઆ, ચોથીયા વિગેરે તાવો તેમજ દમના દરદ ઉપર અકસીર અસર કરે છે એ વા-

તની ખાત્રી અનુભવથી સિદ્ધ થઇ છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેની પુષ્ટિ તરીકે પ્રાચીનરસ ગ્રંથો, વૃદ્ધ વૈદ્યોના ઉતારાઓ વિગેરેમાંથી પણ કેટલાએક લેખો મળી આવે છે.

રસરત્નાકર નામે પ્રસિદ્ધ રસ ગ્રંથના કર્તા સિદ્ધ નિત્યનાથ તો એટલા સુધી જણાવે છે કેઃ—

ऊर्णनाभस्य जालेन वर्तिं कृत्वा प्रयत्नतः ॥
क्षालयेत्तिल तैलेन कज्जलं ग्राहयेच्छनैः ॥
अञ्जयेन्नेत्र युगलं त्र्याहिकन्तुज्वरं हरेत् ॥

કરોળીઆના પડની દીવેટ બનાવી તલના તેલથી ભીંજાવી એક કોડીઆમાં મુકી તેનો દીવો સળગાવી કાજળ પાડવું. એ કાજળને બન્ને આખોમાં આંજવાથી એકાંતરીઓ તાવ દુર થાય છે.

શ્વાસના દરદ ઉપર આ ઓષધ કેવી અસર કરે છે તે સબંધિ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રના એક પૂર્ણ અનુભવી વૃદ્ધ વૈદ્યના હસ્તલિખિત ગ્રંથમાં એવું લખેલું છે કેઃ—

महाश्वास, खोकल्या वरवस्ताद औषध—कातणीचेंघर, जें भिंती वरील असून आंत जंतु नसतील असेंघेऊन, तें दररोज थोडेंसे गुळांत सकाळीं, दुपारीं व रात्री जेवण झाल्यावर असें तीनदां घ्यावें, पांच दिवसांतपूर्णगुण—पथ्य—तेलकट, आंबट, तिखट वर्ज—तूप, दूध, साखर, गहूं हें खावें. हें औषधश्वासावरजबरदस्त वस्ताद आहे.

મહા શ્વાસ અને ખાંસી ઉપર ઊસ્તાદ ઔષધ—કરો-
ળીઆનું ઘર કે જે ભીંત ઉપર હોય તેમાં ઈંડાં–જીવડા વિગેરે ન હોય એવું લેઇ તે દરરોજ થોડુ એક ગોળમાં મેળવી સવારે, બપોરે તથા રાત્રિએ જમ્યા બાદ એમ ત્રણ વખત લેવું. જેથી પાચ દિવસ-મા પૂર્ણ ફાયદો માલમ પડશે–તેલવાળા, ખાટા અને તીખા પદાર્થો ખાવા નહિ, ઘી, દુધ, સાકર, ઘઊં એ ચીજો ખાવી. આ ઔષધ શ્વાસ ઉપર જબરદસ્ત ફાયદાકારક છે. માત્ર એક દેશી વૈદ્યના પુસ્તક-માજ તેના ગુણોની એવી પ્રસશા કરેલી છે, એટલુંજ નહિ પરતુ આજકાલ હોમીઓપેથીક મત પ્રમાણે ચિકિત્સા કરનારા ડૉકટરોને પણ તેના આ ઉનદા ગુણની ખાત્રી થયેલી છે અને તેથી તેઓ પોતાની "મેટેરીયામેડીકા" એટલે ઔષધિ ગુણસાસ્ત્રમા જણાવે છે કે:—

બ્લૅટા ઓરીએન્ટેલીસ નામની દવા હિન્દુસ્થાનમા થતા એક જાતના કરોળીઆ તથા કોકરોચ એટલે બાદા નામના જીવડાઓમાથી બનાવવામા આવે છે અને તે પહેલ વહેલા કલકત્તાના ડૉકટર ડી-એન–રાયે વાપરી હોય એમ જણાય છે.

ચરબી જામી ગયેલા આસામીઓને દમના વ્યાધિમાં આ દવા અકસીર થઇ પડે છે.

એક દરદીને તેર વર્ષથી દમ ચડતો હતો અને જ્યારે તેને આ દવા આપવામાં આવી ત્યારે તેને છ અઠવાડીઆથી એવો સખ્ત દમ ચડ્યો હતો કે તે કોઇ કોઇવાર માત્ર પાચ મીનીટનોજ આરામ લેઈ શકતો અને બાકીનો સઘળો વખત તેને બેસી રહેવું પડતું હતું. વળી ઉધરસ તો ઘણીજ આવતી હતી. છાતી અને યકૃતનો ભાગ અત્યંત દુઃખતો હતો, ઊંઘ આવતી નહોતી તેમજ ખોરાક પણ લેઇ

શકાતો નહોતો. એ દરદીને આ દવાનાં ૩xપાવરનાં ચૂર્ણના છ પડીકાં કરી દર બે, બે કલાકે આપવાથી બે દિવસમાં આરામ થઇ ગયો.

આ ઉપરથી તેમજ બીજા પણ અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાયશ કરવાથી ખાત્રી થઈ છે કે હરકોઇ પ્રકારનો દમ આ દવાથી મટી શકે છે. આ દવા ૧xપાવરની પણ વપરાય છે અને તેના ટિંકચરનાં ત્રણ ટીંપા અથવાતો ચૂર્ણના પાંચ ગ્રેનની એક માત્રા ગણાય છે. વળી જેઓને ખાસીનું દરદ થયું હોય અગર ક્ષયની અસર હોય તેમને જ્યારે શ્વાસની ગભરામણ થઇ આવે અને સખ્ત ઉધરસ આવવા લાગે ત્યારે પણ આ દવા આપવાથી ફાયદો થાય છે.

હોમીઓપેથીક કેમીસ્ટ સરલાહીરી પોતાની સ્પેશ્યલ પ્રીપેરેશન્સમા જણાવે છે કેઃ—

Blatta orientalis is a Marvellous Remedy for the cure of Asthma. Thousands of the most-desperate cases unparallaled in the history of Medicine have been cured by it in a few days and the most distreesing attacks subdued without any relapse.

બ્લૅટા ઓરીએન્ટેલીસ એટલે કરોળીઆઓમાંથી બનતી દવા એ દમનું દરદ નાબુદ કરવાને માટે એક અજાયબ જેવો ઉપાય છે. ઔષધીય ચિકિત્સાના ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા જુદી જુદી સ્થિતિના, સારૂં થવાની તદન આશા છોડી દીધેલા હજારો કેસો એના વડે થોડાજ દિવસોમાં સારા થયા છે. અને અતિશય પીડાવાળા હુમલાઓનો કોઇપણ જાતની નિષ્ફળતા સિવાય પરાજય કરાયો છે.

આ બધા વિવેચન તેમજ અમારા અનુભવ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે કરોળીઆનાં પડ એ એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે તાવો માટે તેમજ દમના દરદ માટે એક અકસીર ઇલાજ છે, અને વળી તે વિના મૂલ્યે જ્યારે જોઇએ ત્યારે દરેક સ્થળે મળી શકે છે માટે તેનો છુટથી ઉપયોગ કરવો. અગર તો આ દવાનું સુધારેલું સ્વરૂપ કે જે "બ્લેટા ઓરીએન્ટેલીસ" ના નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે જો વાપરવાની ઇચ્છા હોય તો હોમીઓપેથીક દવાઓ વેચનારી કંપનીઓમાં ચૂર્ણ તેમજ ટીંકચરના સ્વરૂપમા વેચાતું મળે છે માટે ત્યાંથી ખરીદી વાપરવું. અગર જો નાની કંપનીઓમાંથી ન મળી શકે તો–Lahiri & Co. Homœopathic Chemists–35 College street, Calcutta—લાહીરી એન્ડ કંપની–હોમીઓપેથીક કેમિસ્ટસ, નં. ૩૫ કોલેજ સ્ટ્રીટ–કલકત્તા એ સીરનામે પત્ર લખી મંગાવી લેવું.

કુકડીનાં ઇંડાં.

સં. કુક્કુટાંડ. હિં. મુરગીકા અંડા. મ. કોંબડીચે અંડે. બં. કુક્કુટડિમ્બ. ઇં. A Hen's Eggs.

વિવરણ—કુકડીનાં ઈંડાં એ સર્વે ઠેકાણે જાણીતી વસ્તુ હોવાથી તેનું વિશેષ વર્ણન કરવાની જરૂર નથી.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—કુકડીનાં ઇંડાંની અંદરનો રસ લોહીને વધારનાર, બળ આપનાર તેમજ પુરૂષાતનને પ્રબળ કરનારો હોવાથી યુનાની હકીમો તેનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે. દરરોજ એકાદ બે ઇંડાં ફોડીને તેનો રસ મધ સાથે મેળવીને દરદીને આપે છે અને

તેથી સારો ફાયદો થતો જણાય છે. વળી તેની સફેદી વિષનાશક, પુષ્ટી કારક અને ચામડીને સાફ તથા નરમ રાખનારી હોવાથી કેટલીએક જાતના જલદ તેજાબો અને ઝેરી દવાઓના વિષના કેસમાં એ સફેદી-ને પાણી અથવા તો દુધ સાથે મિશ્ર કરીને પાવાથી હોજરી તથા આખા શરીરની ચામડીનું સારી રીતે રક્ષણ થાય છે, અને તેથી ઝેરની દાહક અસરથી બચી જઇ ચામડી નરમ રેશમ જેવી રહે છે.

વૈદક શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચિકિત્સા કરનારા વૈદ્યો કે હકીમોમા આ કરતા તેનો વિશેષ ઉપયોગ થતો હોય એમ જણાતું નથી. પરંતુ જડીબુટ્ટી સબંધી શોધખોળ કરનારાઓને કેટલાએક દરદો મ ટે તેમાં રામબાણ ગુણો માલમ પડયા છે અને તે નીચે મુજબ છે.

સંધિવાનો અજબ ઉપાય—કુકડીનાં ચાલીશ ઈંડાં લેઇને તેને પાણી સાથે ઉકાળીને પછી ફોડી નાખી તેમાંથી સફેદીનો ભાગ દુર કરવો અને જરદી એટલે પીળાશનો ભાગ લેઇ એક વાસણમાં એકઠો કરવો અને તેમાં અકલગરો, તજ, કાયફળ, લવિંગ એ દરેક એકએક તોલો અને સમુદ્રનું મીઠું ૦। તોલો એ બધાને બારીક વાટી વસ્ત્રગાળ કરેલું ચૂર્ણ મેળવી એ જરદીને એક માટીના હાલ્લા-માં ભરી તેના ઉપર બે તોલા તલનું તેલ છાંટવું. ત્યાર બાદ જમીન-માં એક ખાડો ખોદી તે ખાડામાં ચીનાઇ માટીનો એક પ્યાલો મુકી પછી સદરહુ હાંલ્લીના તળીએ મધ્ય ભાગે એકાદ, બે ઝીણાં કાણાં પાડીને તે ખડા ઉપર એવી રીતે મૂકવી કે તે કાણાંવાળો ભાગ ખાડામાં મુકેલા પ્યાલાના મધ્ય ભાગ ઉપર બરાબર રીતે રહે. આ પ્રમાણે ગોઠવણ કર્યા બાદ તે હાંડલીના ફરતાં ચારે બાજુએ અડાયાં છાણાં ગોઠવીને અગ્નિ સળગાવવો જેથી થોડાજ સમયમાં તે હાંડલીના

તળીયાનાં છિદ્રો દ્વારા ટપકીને નીચેના પ્યાલાંમાં તેલ પડશે. અગ્નિ શિતળ થઇ ગયા બાદ હાડલીને દુર કરી નીચેના પ્યાલામાં એકઠું થયેલું તેલ લઇ એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ તેલનું દરદવાળી, જગ્યાએ માલીસ કરી તે ભાગ ઉપર પવન ન લાગે તેટલા માટે ગરમ કપડું વીંટાળી રાખવાથી એક અઠવાડીયાની અંદર સંધિવાનું અતિ દુઃખદાયક દરદ નાશ પામે છે.

આ દરદ શરદીના લીધે, ઉપદંશ એટલે ખરાબ સોબતની ગ-રમીના લીધે, પ્રમેહના લીધે, તાવની બિમારીને લીધે અથવા તો એ-વાજ બીજા કોઇ કારણસર થયેલું હોય તો પણ તેનો અવશ્ય નાશ થાય છે એવું અમારા એક મિત્ર હકીમે સેંકડો દરદીઓ ઉપર અનુભવેલું છે. અને તે પરદેશથી આવતા ભારે કિંમતનાં અનેક પેટન્ટ ઔષધો કરતા હજાર દરજ્જે ઉત્તમ કાર્ય કરે છે.

પ્રમેહની પ્રબળ મહૌષધિ—એક સુવિખ્યાત બંગાળી યતિ રાજના હસ્ત લિખિત પુસ્તકમાંથી એવી હકીકત મળી આવે છે કેઃ—

नित्य माते एकटि काँचा कूक्कूट डिम्म एक पार्श्वे भागिया मुखे ढालिया भक्षण करिले अति सत्वर असाध्य प्रमेह हईले ओ आरोग्य संभव. "व्यवहारेण ज्ञातव्यंफलं" अर्थात् ईहा सेवन करिते करिते अल्प दिन मध्येई देह गरम हइया उठे. एइ जन्य मत्याह एकटि मात्र व्यवस्था. किछु दिन एई कूक्कूट डिम्ब एई नियमे व्यवहार करा ह-ईले देह लाल ओ सतेजः अंगस्फूर्ति, प्रमेह ध्वंस इत्यादि

लक्षण प्रकाश पाइंते थाके ॥ ईहा आशु ओ प्रत्यक्ष फलप्रद ॥

દરરોજ સવારના કુકડીનું એક કાચું ઇંડું લેઇ એક બાજુએથી ભાગીને મહોડામાં મુકી ખાઇ જવાથી પ્રમેહનું દરદ અસાધ્ય હોય તો પણ એકદમ નાબુદ થવાનો સંભવ છે. આ ઓષધ કેવી અજબ રીતે ફાયદો કરે છે તેનું વિવેચન કરવા કરતાં ઉપયોગ કરવાથીજ તમને ખાત્રી થશે. એનું સેવન કરવાથી થોડા દિવસોમાંજ શરીરમાં ગરમીનો વધારો થાય છે, એટલા માટે દરરોજ માત્ર એક જ ઈંડુ વાપરવું એ ઊચિત છે. કેટલાએક દિવસો સુધી કુકડીનાં ઇંડા એ પ્રમાણે વાપરવાથી લોહીમાં સુધારો વધારો થઇ શરીરની કાન્તિ લાલ અને તેજસ્વી બનવી, કામકાજ કરવાની સ્ફુર્તિ વધવી અને પ્રમેહના દરદનો નાશ થવો વિગેરે લક્ષણો પ્રત્યક્ષ અનુભવવામાં આવે છે. આ ઓષધ જલદી અને પ્રત્યક્ષ ફળદાયક છે.

આ ઓષધનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે ખોરાકમાં માત્ર ઘઊંની રોટલી, પુરી, ભાત, ઘી, દુધ એટલીજ ચીજો ખાવી જોઇએ.

ઉપદંશનો અકસીર ઇલાજ—વૈદ્યોની આયુર્વેદિક, હકીમોની યુનાની અને ડોકટરોની એલોપેથીક ચિકિત્સા પદ્ધતિ દ્વારા એ વાત તો નિસ્સંદેહપણે સિદ્ધ થાય છે કે ગરમીના દરદને નાબુદ કરવામાં પારાનું સ્થાનક લેઇ શકે એવી બીજી કોઇપણ ઓષધિ હયાત નથી. આ કારણને લઇને દરેક વૈદ્યો, હકીમો કિંવા ડાકટરો સ્પષ્ટ અથવા તો આડકતરી રીતે આ દરદમાં પારાનો ઊપયોગ કરે છે. પારામાંથી બનતી વિવિધ પ્રકારની જે બનાવટો આ દરદ માટે વપરાય છે તે

બધામા રસકપુર એ મુખ્ય છે, રસકપુરની ગરમી અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા કંઠમાળ, ભગંદર, વ્રણ, નાડીવ્રણ વિગેરે દરદો ઉપર ઘણી ઉત્તમ અસર છે. પરંતુ તેમા એક મુખ્ય અવગુણ એ છે કે તેને વધારે સમય સુધી વાપરવાથી દરદીનું મ્હોડું આવી જાય છે અને તેથી અત્યંત પીડા ભોગવવી પડે છે. આ અડચણ જો દુર થઇ શકે તો રસકપુરનુ મુલ્ય લાખોની કિંમતમાં અંકાય તેમ હોવાથી ઘણાક વૈદ્યો તેવા પ્રકારનો શોધ કરવા આમ તેમ ફાફાં મારે છે અને છેવટે નિ-રાશ થાય છે. પરંતુ આ અડચણ દુર થઇ શકે એવો એક પ્રયોગ ઇશ્વર કૃપાથી અમારે હાથ આવ્યો છે જે, તેના જીજ્ઞાસુઓના માટે અત્રે પ્રગટ કરીએ છીએ.

વ્યાધિ હરણ રસાયન—ચોખ્ખું રસકપુર કે જે "કોરો-સીવ સબ્લીમેન્ટ" ના નામે ઓળખાતું હોઇ ઇંગ્રેજી દવાઓ વેચ-નારા ગાંધીઓને ત્યાં મળે છે તેનો એક તોલાનો ગાગડો લાવી તેને એક લોઢાની કડાઇમાં મુકી તેમાં એક શેર ગાયનું ઘી નાંખી ધીમા દેવતાથી પકાવતા રસકપુરનો ગાગડો સારી રીતે પાકીને કંઇક લાલ થાય ત્યારે કઢાઇને ભોંય ઉતારી ઠંડી થયેથી તે ઘીમાથી રસકપુરનો કાંકરો કાઢી લેઇ પત્થરના ખરલમા નાખી કાસુંદરાના પાંદડાના રસ સાથે એક મહીના સુધી સારી પેઠે ખરલ કરવો. એક મહીના સુધી દરરોજ નવો રસ નાખતા જઇ ખરલ કરતાં જ્યારે એક મહીનો પુરો થાય ત્યારે રસનો ભાગ સુકાવા દેઇ એ રસકપુરને શીશીમાં ભરી રાખવું.

જ્યારે ઉપદંશ એટલે ગરમીના દરદની દવા બનાવવી હોય ત્યારે હિંગળોકમાંથી કાઢેલો શુદ્ધ પારો તથા શુદ્ધ કરેલો ગંધક એ બે ચી-

જો એક, એક ભાગ અને ઉપર પ્રમાણે તૈયાર કરેલું રસકપુર બે ભાગ લેઇ તેઓને એક આખો દિવસ સારી પેઠે ખરલ કરી કજળી બનાવી તે કજળીને કુકડીના ઇંડામાં ભરી તે ઇંડાં ઉપર પાંચ વખત કાપડમાટી કરી જ્યારે તે કાપડમાટી બરાબર રીતે સુકાઇ જાય ત્યારે એક હાંલ્લામાં વેળુ એટલે રેતી ભરી તેની વચમાં આ દવા મુકી પ્રથમ દોઢ કલાક સુધી ધીમા, પછી દોઢ કલાક સુધી મધ્યમ અને છેવટે દોઢ કલાક સુધી પ્રચંડ અગ્નિથી પકાવવું અને ત્યાર બાદ જ્યારે રેતી વિગેરે ઠંડુ પડી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી. ઔષધને કાઢી લેઇ નાગરવેલના પાનમાં મુકી દિવસમાં બે વખત આ ઔષધ દર ટાઇમે એકથી બે રતી જેટલું આપવું, તેથી દરેક જાતનાં ગરમીના દરદો નાબુદ થાય છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ વળી યોગ્ય અનુપાન સાથે વાપરવાથી નપુંસકતા. કોઢ, કંઠમાળ, ભગંદર, મુખરોગ, ફીરંગરોગ, લોહીબિગાડ વિગેરે દરદો પણ સારાં થાય છે. આ ઔષધિને ઇંડાની અંદર ભરવામાં એવી મતલબ છે કે રસકપુરને ઇંડાની સફેદીનો સ્પર્શ થવાથી કોઇપણ જાતનું નુકસાન કરે નહિ એવો પારાનો એક પ્રકારનો ક્ષાર બની જાય છે, છતાં દરદોને નાબુદ કરવાનો ગુણ તો તેમાં સંપૂર્ણ રીતે સચવાઇ રહે છે.

આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે તેમજ પ્રયોગ બંધ થયા બાદ પણ કેટલાએક દિવસો સુધી ખોરાકમા માત્ર ઘઉંની રોટલી, દુધ, મીઠા સિવાયનો ભાત અને ઘી એટલી ચીજોજ વાપરવી જોઇએ, તેમજ રસકપુર અને પારો એ ચીજો એક પ્રકારનાં તીક્ષ્ણ ઝેરો હોવાથી રસવિદ્યાના સંપૂર્ણ અનુભવી વૈદ્યો સિવાય બીજાઓએ તેનો ઉપયોગ પણ નહિ કરવો જોઇએ.

નપુંસકતા માટે અજબ ઉપાયો—તિબ્બશરિઆતા નામે કીતાબમાં લખ્યું છે કે:-શુદ્ધ પારો અને ગંધક એ બે ચીજો એક એક તોલો લેઇ તેઓને ખરલમા નાંખી એક આખો દિવસ ઘુંટીને કજલી બનાવવી, ત્યારબાદ તેમાં લાલ કાથો અને લવિંગનો ભુકો એ બન્ને ચીજો પણ એક, એક તોલો નાખી મધ તથા કુકડીના ઇંડાની જરદી સાથે બે, ત્રણ દિવસ ખરલ કરીને કાળાં મરીઆંના દાણા જેવડી દરેક ગોળી બનાવવી અને તેમાથી દરરોજ સવાર, સાઝ એક, એક ગોળી ખાઇ ઉપર દુધ પીવું. આ દવા ચાલતી હોય ત્યારે ખોરાકમા માત્ર ઘઊંની રોટલી, દુધ, ભાત, ઘી અને સાકર એટલીજ ચીજો ખાવી.

ધાતુની નિર્બળતા માટે આ દવા અજાયબ જેવા ગુણવાળી છે. આ ગોળી ચાલતી હોય ત્યારે જેને ખપતો હોય તેણે દવા ખાઇને ઉપર બકરીના માંસમાંથી બનાવેલો સેરવો ગરમ, ગરમ ખાવો અને આઠ દિવસ સુધી સ્ત્રી સંગ કરવો નહિ. આ દવાથી મૈથુન કરવાની શક્તિ એટલી બધી વધે છે કે કોઇપણ મનુષ્યે કદીપણ ન અનુભવી હોય.

કરાબાદીન એહસાની—નામે કીતાબમાં લખ્યું છે કે:-કુકડીના ઇંડાંની સફેદી તેમજ જર્દી, સફેદ ડુંગળીનો રસ, અને ગાજરનો રસ એ દરેક ચીજ એક, એક ભાગ, મધ સવાભાગ અને ઘી પોણોભાગ લેઇ એકઠાં કરી ધીમા અગ્નિ ઉપર મુરી પાક બનાવવો. એ પાકમાંથી ચાલીશ દિવસો સુધી દરરોજ સવાર, સાંઝ પચી શકે તેટલો પાક ખાવો અને ઉપર ગાયનું દુધ પીવું. એ પ્રમાણે આ ઔષધના સેવનથી મૈથુન કરવાની શક્તિ અત્યંત પ્રબળ થાય છે. શરીરનો રંગ ખીલે છે, અને દેહ પુષ્ટિ થાય છે.

બદનું અવ્યર્થ મહૌષધ—ઉપદંશ એટલે ખરાબ સંગતમાંથી પેદા થતા ગરમીના દરદને લીધે પેડુના નીચે સાથળના મૂળ આગળ જે બદ નામની ગાઠો થાય છે તેના ઉપર આ અમોઘ ઉપાય છે અને તે નીચે મુજબ વપરાય છે.

ાા તોલો મુરદારસીંગ, ાા તોલો સિંદુર, ાાા તોલો કળીચુનો, ાા તોલો ગોળ અને કુકડીનું ઇંડુ નંગ એક, એ બધાંને સાથે મેળવી સારી પેઠે ખરલ કરીને બદ ઉપર લેપ કરવાથી માત્ર એકાદ બે દિવસમાંજ ગમે તેવી ભયંકર બદની ગાઠને વેરી નાખે છે અથવા પકવીને ફોડી નાખે છે.

મૂઢમાર, પછાડ વિગેરેનો લેપ—આ સિવાય વળી ઇંડાંના ફોતરાંમાં એકઠા થયેલા લોહીને વિખેરી નાંખવાનો, સોજાને ઉતારવાનો તેમજ વેદના શમાવવાનો ગુણ હોવાથી મુઢમાર, પછાર, લચક, કરમોડ વિગેરે ઉપર ચોપડવાને માટે બીજી ચીજોના સંયોગથી નીચે મુજબ વિધિથી લેપ બનાવી ઉપયોગમાં લેવાય છે.

ગુજર નવ ભાગ, જવખાર એક ભાગ, ડામર ૪ ભાગ, અફીણ ૪ ભાગ એળીઓ ૧૬ ભાગ, ફટકડી ૮ ભાગ, ગુગળ ૭ ભાગ, મેદાલકડી ૪ ભાગ, આબા હળદર ૭ ભાગ, રેવંચીનો શીરો ૧૨ ભાગ, કળીચુનો ૪ ભાગ ગોળ ૪ ભાગ અને કુકડીનાં ઇંડાનાં ફોતરાં આઠભાગ લેઇ તેઓને ખાંડીને કરેલો બારીક ભુકો એકઠો મેળવી ધંતુરાના પાંદડાંના રસ સાથે સારી પેઠે ખરલ કરીને દરદવાળા ભાગ ઉપર લેપ કરીને તેના ઉપર પીંજેલું ચોખ્ખું રૂ દબાવવું.

ઉપદંશની ચાંદી ઉપર અદ્વીતીય ઔષધ—ચોપચીની ૩૦ ચણીભાર, હિંગળોક ાાા તોલો, ફુલાવેલું મોરથુથુ એક તોલો,

ખાદીનું કપડું કે જેમા પારો નાંખીને છીણુવાથી પારાનો મેલ લાગવાથી કાળું પડી ગયું હોય તે કપડાને બાળીને કરેલી ભસ્મ ના તોલો, મંદાગ્નિ એટલે ભરસાડમા શેકેલાં કુકડીનાં બે ઇંડાની જર્દી, એ બધાં સાથે મેળવી એક સો વખત ધોયેલા ગાયના ઘીમાં મેળવીને મલમ બનાવવો.

કરાબાદીન જુકાઇ નામની કીતાબમા આ મલમના ગુણુની તારીફ કરતાં જકાઊલ્લાખાં દેહલવી નામનો હકીમ જણાવે છે કેઃ—

हकीमोंके भेदकी बात है, एक रातदिनमें आत्शकके दानेोंको दुर करता है और आवले और जखमोंको अच्छा करता है.

આ દવા હકીમોમાં ચાલતી એક ગુપ્ત દવા છે, અને એને ચોપડવાથી શરીર ઉપર ફુટી નિકળેલા ગરમીના દાંણા તેમજ ઇંદ્રિ ઉપર પડેલી ચાંદી ચોવીશ કલાકમાંજ નાબુદ થાય છે.

નહી રૂઝાતાં ચાંદાં, ચાંદીઓ માટે અમુલ્ય ઓષધ— કુકડીનો પગ લેઈ તેને પાણી વડે એકસોએકત્રીશ વખત ધોઇ નાખી પછી બાળીને રાખ કરી તે રાખને દશ તોલા ગાયના ઘીમા મેળવીને મલમ બનાવવો, અને તે કોઇપણ જાતના ચાંદાં, ચાંદી કિંવા ઘા ઉપર ચોપડવો. આ મલમ ચોપડયા પછી તેના ઉપર સરગવાના ગુંદરને ઠીકરીમાં બાળીને બનાવેલી રાખ છાટવી. દવા ચાલતી હોય ત્યાં સુધી ખાટા, ખારા, તીખા અને તેલમાથી બનાવેલા પદાર્થો ખાવા નહિ.

નપુંસકતાનાશક એક અજબ પ્રયોગ— હરડે, બહેડાં અને આમળાને લાવીને તેમાંની મીંજો કાઢી નાંખીને પછી તે દરેક ચીજ વીશ, વીશ તોલા લેઇ ખાખરી કરી બારશેર પાણી સાથે ઊકાળતાં જ્યારે ત્રણશેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી તે પાણીને કપડાથી

ગળી લેવું. આ પાણીના સાત સરખા ભાગ કરીને માટીનાં સાત જૂદાં જૂદાં વાસણોમાં ભરવા અને ત્યારપછી ખરા લોઢાનાં એટલે ગજવેલનાં પાતળા પતરાં કરાવીને તે ચાર તોલા જેટલાં લેઈને અગ્નિમાં નાંખીને ધમણથી ધમીને તપાવતાં જ્યારે લાલચોળ થઇ જાય ત્યારે બહાર કાઢીને એક વાસણમા ભરેલા ત્રીફળાના ઊકાળાના પાણીમાં બુઝાવવા અને પછી તેમાથી કાઢી લેઇ ફરીથી અગ્નિમાં તપાવીને બીજા વાસણમાં ભરેલા ત્રિફળાંના પાણીના બુઝાવવાં. આ પ્રમાણે ફરી ફરીને સાત વખત કરવું. ત્યારબાદ એ ગજવેલને કાનસવડે ઘસીને ઝીણો ભૂકો બનાવી તે ભૂકામાં શુદ્ધ કરેલો હિંગળોક બારમા ભાગનો મેળવી કુકડીનાં ઇંડામાથી કાઢેલા તેલ સાથે ૭ કલાક સુધી સારી પેઠે ખરલ કરીને પછી ત્રાબાના પતરામાથી બનાવેલા એક કોડીયામાં નાંખી તેના ઉપર બીજું ત્રાબાનું કોડીયું ઢાકી ખૂબ મજબુત રીતે કપડમાટી કરવી અને તે કાપડમાટી સુકાઇ જાય ત્યારે પાંચશેર અડાયા છાંણાના વચ્ચે મૂકી અગ્નિ સળગાવી ફુંકી દેવુ. જ્યારે અગ્નિ બુઝાઈ જઇ સંપુટ ઠંડુ પડી જાય ત્યારે કાઢી લેઇ તે ચાર તોલા ગજવેલમા બારમા ભાગનો એટલે સાઠ ઘઊંભાર હિંગળોક અને તેટલોજ શુદ્ધ પારો મેળવી ઇંડાના તેલ સાથે ખરલ કરીને ઉપર બતાવ્યા મુજબ વિધિથી ત્રાબાના સંપુટમાં નાખી કપડમાટી કરી પાંચશેર છાણાંની આગમાં ફુંકી દેવી. આ પ્રમાણે દરેક વખત કરીને તે ગજવેલને એકસો વખત આચ આપવી. દરેક દશમી આંચ વખતે ત્રાંબાનાં જુનાં કોડીયા રદ કરીને તેઓના બદલે નવા લેવાં આ મુજબ વિધિથી એકસો પુટ દેવાથી અતિ ઉત્તમ લોહ ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

લોહ ભસ્મમાં લોહીનાં રાતાં રજકણો વધારવાનો, રક્તપુષ્ટ કર-

વાનો તેમજ મૃતપ્રાય થઇ ગયેલી ધાતુ પુનઃ સંજીવન કરવાનો ખાસ ગુણ રહેલો છે, અને વળી આ ભસ્મ બનાવતી વખતે તેને હિંગળોક અને પારાનો જે સંસ્કાર દેવામાં આવે છે તે કુકડીનાં ઇંડાના તેલ-ના યોગથી સાફ ઊડી ન જતાં તેનો કંઇક અંશ તે ભસ્મમાં સંચિત રહે છે, વળી ઇંડાંનું તેલ પણ ખાસ પૌષ્ટિક ગુણ ધરાવનારૂં અને કેટલાએક દરદોને હરનારૂં છે. જેથી આ ભસ્મના ઉપયોગથી ગમે તેવો નપુંસક સ્થિતિમાં આવી પડેલો મનુષ્ય પણ પુરૂષપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, દેહ પુષ્ટ થાય છે અને પ્રમેહ, ઉપદંશ વિગેરે દરદો નાબુદ થાય છે. આ ઓષધ લેવાનું માપ દર વખતે એક ચોખા જેટલું છે, અને તે બીજી વીર્યને વધારનારી વનસ્પતિઓના ચૂર્ણ સાથે વપરાય છે. ઓ-ષધ ચાલતું હોય ત્યારે ખોરાકમાં માત્ર દુધ, ભાત, ઘઊંની રોટલી, ઘી અને સાકર એટલી ચીજોજ વાપરવી જોઇએ.

આ ઔષધ બનાવવામાં વાપરવાનો હિંગળોક અને પારો નીચે મુજબ વિધિથી શુદ્ધ કરી પછી વાપરવાં જોઇએ.

સારો ઊંચી જાતનો હિંગળોક કે જે " રૂમીસીંગરફ " ના નામે ઓળખાય છે તે લાવી ખાટાં લીંબુના રસ સાથે એક પહોરવાર ખરલ કરી તડકે સૂકવવો, જ્યારે સુકાઇ જાય ત્યારે ફરીથી લીંબુના રસ સાથે ખરલ કરી સૂકવવો, આ પ્રમાણે સાત વખત કર્યા બાદ એટલીજ વખત ઘેટીના દુધ સાથે ખરલ કરીને સૂકવવો તેથી તેમાંની અશુદ્ધતા દુર થઇ ને ઉપયોગમાં લેવા લાયક શુદ્ધ થાય છે.

બજારમાં મળતો પારો અત્યંત અશુદ્ધ હોવાથી તેને શુદ્ધ કર-વાની ક્રિયા એટલી બધી કડાકુટવાળી છે કે તે સાધારણ મનુષ્યથી બની શકે એવી નથી. અને તેથી ઘણાખરા વૈદ્યો બજારી પારાને શુદ્ધ,

કરવાની ખટપટમાં ન પડતાં હિંગળોકમાંથી કાઢેલો પારો કે જે ઔષધમાં વાપરવા યોગ્ય શુદ્ધ મનાય છે તેનો ઉપયોગ કરે છે. હિંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની કૃતિ એવી છે કે:ઉપર મુજબ રીતે શુદ્ધ કરેલા હિંગળોકમાં તેના વજનથી ચોથા ભાગની દળેલી હળદર નાંખી કુંવરના પાઠાના રસ સાથે બાર કલાક સુધી ખરલ કરી રાખી મૂકતાં જ્યારે હિંગળોક સૂકાઇ જાય ત્યારે બારીક ચૂર્ણ કરી એક માટીની હાંડલીમા ભરી ચૂલે ચઢાવી તે હાલ્લીના મ્હોડા ઉપર બરાબર રીતે બેસતી રહે તેવી એક બીજી હાંલ્લી તે હાલ્લીના ઉપર ઊંધી ઢાંકવી અને પછી લોઢાના કાટોડાનો ભૂકો, ચાક ખડી અને મીઠું એ ત્રણ ચીજો સરખા ભાગે લેઇ પાણી સાથે સારી પેઠે ખરલ કરીને તેના વડે એ બન્ને હાંડલીઓનાં મુખ ફરતો લેપ કરીને સાંધો બધ કરી દેવો. જ્યારે આ લેપ સૂકાઇ જાય ત્યારે નીચેની હાંલ્લી નીચે લાકડાની અગ્નિનો ચાર પહોર સુધી મધ્યમ તાપ કરવો અને ઉપરની હાંલ્લીના તળીઆ ઉપર એક ચોવડું કરેલું ભીનું કપડુ ઢાંકી રાખીને તેના ઉપર વારંવાર પાણીના ટુવા દેતા રહેવું. બાર કલાકનો અગ્નિ અપાઇ ગયા પછી જ્યારે હાલ્લા ઠડા પડી જાય ત્યારે ધીમેથી સાધો ઊખેડી નાંખી ઉપરની હાંલ્લીને હળવેથી ઊપાડી લેઇ સીધી કરવી. આ હાંલ્લીમાં મેંશ જેવા સ્વરૂપમાં ચોટેલો પારો દષ્ટિએ આવશે. જેને આંગળીવડે ઘસવાથી પોતાનું ખરૂં પ્રવાહી સ્વરૂપ ધારણ કરશે.

જો હિંગળોકમાંથી બધો પારો ઉપરની હાંલ્લીમાં ઊડી આવ્યો હશે તો નીચેની હાંલ્લીમાં સફેદ રંગની અને વજનમાં હલકી થોડી એક રાખ પડી રહેલી માલમ પડશે. પરંતુ જો નીચેની હાંલ્લીમાં

કાળા રંગનો વજનદાર પદાર્થ શેષ રહેલો નજરે આવે તો હજુ તેમાં ઉડયા સિવાયનો પારાનો ભાગ શિલિક છે એમ માનીને તે ભસ્મમાં-થી ઉપર મુજબ વિધિથી ફરીથી પારો ઊડાવી લેવો.

આ ઔષધ બનાવવામા કુકડીનાં ઇંડાનું તેલ વાપરવાનું લખ્યું છે તે બનાવવાની કૃતિઓ નીચે મુજબ છે.

ઈંડામાથી તેલ કાઢવાની અનેક રીતો છે તેઓ પૈકી પહેલી રીત તો એવી છે કેઃ ઈંડાને ગરમ પાણી સાથે ઉકાળીને પછી તેમાં-થી સફેદીનો ભાગ દુર કરીને જર્દીનો ભાગ બધો એક વાસણમાં એકઠો કરવો, અને તે જર્દીને હાથ વડે ખુબ મસળીને તેમા દરેક મોટા ઇંડાની જર્દી માટે પંદર ઘઉંભાર અને ન્હાના ઈંડાની જર્દી માટે દશ ઘઉં ભારના હિશાબે નવસાગર મેળવી પછી એક કાચના શીશામાં ભરીને તે શીશાના મહોડા ઉપર લોઢાના બારીક વાળામાથી બનાવેલી જાળી બેસાડી અથવા તો ઘોડાના વાળોનો ડુચો ઘાલી પછી તે બાટલી ઉપર કાપડ માટી કરવી ત્યારબાદ એક માટીની ઠીબમા કાણું પાડીને તે ઠીબને ચૂલા ઉપર મૂકવી અને તેના કાણા ઉપર બાટલીને એવી રીતે ઊંધી વાળવી કે તે બાટલીના ગળાનો ભાગ ઠીબની બહાર ચૂલાની અંદર એકાદ આગળ નીકળે. આ પ્રમાણે બાટલી રાખ્યાબાદ તે બાટલીના મહોડા સામે બરાબર રહે એવી રીતે ઠીબ નીચે ચુલામા એક ચીનાઈ માટીનો પ્યાલો રાખી પછી બાટ-લીના ફરતાં ચારે બાજુ ઠીબમાં અડાયા છાણાં ગોઠવી સળગાવી દેવાથી અગ્નિ ગરમી લાગવાથી બાટલીમાંની જર્દીમાંથી તેલ ટપકીને નીચેના પ્યાલામાં એકઠું થશે તે ઉપયોગમાં લેવું.

તેલ કાઢવાની બીજી રીત એવી છે કે ઇંડાને પાણી સાથે ઉકાળીને પછી તેમાથી જર્દીનો ભાગ કાઢીને એક થાળામાં એક બાજુએ એકઠો કરવો અને પછી તે જર્દી ભરેલો થાળીનો ભાગ ઉંચો રહે અને ખાલી ભાગ થોડો નીચો રહે એવી રીતે ચુલા ઉપર મૂકી તેના નીચે ઘણોજ ધીમો અગ્નિ કરવો, અથવાતો એવી રીતે એ થાળીને સખ્ત તડાકામાં મૂકવી; જેથી તેલનો ભાગ જુદો પડીને થાળીના નીચલા ભાગમાં એકઠો થશે.

ત્રીજી રીત એવી છે કે ઇંડાને પાણી સાથે ઉકાળ્યાબાદ તેમાથી જર્દીનો ભાગ એકઠો કરીને હાથ વડે ખૂબ મસળવો અને પછી તેને ધીમા અગ્નિથી ગરમ કરીને તેમાથી તેલનો ભાગ નીચોવી લેવો.

સોમલ, હરતાલ, હિંગળોક પારો વિગેરે ચીજો કે જેઓને અગ્નિની આંચ લાગવાથી ઉડી જાય છે, તેવી ચીજોને ઇંડાંનો સંયોગ થવાથી અગ્નિ ઉપર સ્થિર થઇ તેઓની ઉત્તમ ભસ્મ થાય છે, અને એ રીતે તૈયાર થયેલી ભસ્મ વડે અનેક રોગો દુર થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ બનાવટી સોનું, રૂપુ પણ તૈયાર કરાય છે. એવા લેખો અનેક જુના ગ્રંથોમા મળી આવે છે.

સમર્થ જૈન તિર્થંકર શ્રી મલ્લીનાથ ભગવાન્ પોતાના "સર્વ શાસ્ત્ર સંગ્રહ નવરત્ન માલા" નામે ગ્રંથના ધાતુરત્નમાલા નામના પ્રકરણમાં સિદ્ધ નાગાર્જુનનો અનુભવેલો એક પ્રયોગ જણાવતાં લખે છે કે:

अथ तालेकं भागेकं भागेकं सितसोमलम् ।
बंगभस्मंच भागेकं भागेकं रसमिश्रितम् ॥

मेषशृंगी रसेमर्द्यं खल्वमध्ये दिन त्रयम् ॥
द्विभागं तारं संमिश्रं तन्मध्ये गोलकं क्षिपेत् ॥
कुक्कुटांडेन संयुक्ते लिम्पयेद्वज्र मृत्तिका ।
सिकत्या द्वादश यामेच स्वांगशीतं समुद्धरेत् ॥
षोडशांशेन ताम्रं च पातव्यं अंध मुषके ।
शुद्धं भवति तन्तारं नागार्जुन ब्रवीमिते ॥

વરખી હરતાલ એક ભાગ, ધોળો સોમલ એક ભાગ, કલાઇની ભસ્મ એક ભાગ, પારો એક ભાગ અને રૂપાની ભસ્મ બે ભાગ લેઇ તેઓને એકઠાં કરી મરડાશીંગના રસમા ત્રણ દિવસ સુધી ખરલ કરી તેનો ગોળો બનાવવો. જ્યારે તે ગોળો બરાબર સુકાઇ જાય ત્યારે કુકડીનું એક ઇંડુ લાવી એક તરફથી તેનું માથું તોડી નાંખી તેની અંદરની સફેદીનો ભાગ કાઢી નાખવો અને જર્દી એટલે પીળાશનો ભાગ રહેવા દેવો. પછી પેલા ગોળાને ઇંડાની અંદર મૂકવો અને ઇંડાને સારી પેઠે હલાવવું કે જેથી જર્દીનો ભાગ ગોળાની આજુબાજુ લાગી જાય. આટલું થયા બાદ એક બીજું મોટું ઇંડુ લેઇને તેનું પણ માથું તોડીને તેમાથી સફેદીનો ભાગ દુર કરીને જર્દીનો ભાગ દવાવાળા ઇંડામાં નાખી દેઇ તે ખાલી થયેલા ઇંડાને દવાવાળા ઇંડા ઉપર ઢાકણા તરીકે એવી રીતે પહેરાવવું કે તેની અંદર દવાવાળુ ઇંડુ સમાઇ જાય. આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કર્યા બાદ તે ઇંડાંના સંપુટ ઉપર વજ્રમાટીમાં રગદોળેલા કપડાનું પડ ચઢાવવું. એક વખત ચડાવેલા કપડાનું પડ સુકાઇ જાય એટલે ફરીથી ચઢાવવું, આ પ્રમાણે સાત

પડ ચઢાવવાં અને તે બરાબર સૂકાઈ જાય ત્યારે વાલુકાયંત્રમાં એટલે રેતીથી અડધા ભરેલા એક હાલ્લામા તે ગોળાને મૂકી તેના ઉપર હાંલ્લાના ગળા સુધી બીજી રેતી ભરી ચુલે ચઢાવી બાર કલાક સુધી ધીમી, બાર કલાક સુધી મધ્યમ અને છેવટના બાર કલાક સુધી સખ્ત એમ કુલ છત્રીશ કલાક સુધી અગ્નિની આચ આપવી. અગ્નિની પુરી આંચ અપાઇ ગયા બાદ જ્યારે બધું સંપૂર્ણ રીતે ઠંડુ પડી જાય ત્યારે સંપૂટના ગોળાને તોડીને તેમાંથી હળવે રહીને ઔષધ લઈ લેવું.

સોળભાગ ચોખ્ખું ત્રાંબુ અને એક ભાગ આ ઔષધ સાથે મિશ્ર કરીને તેને વજ્ર માટીમાથી બનાવેલી "અંધમુષા"ના નામથી ઓળખાતી કુલડીમાં નાખીને અગ્નિ ઉપર મૂકી ધમવાથી જ્યારે ત્રાંબાનો રસ થઇને તેમા ઔષધ મળી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઠંડુ પડવા દેવાથી તે કુલડીમાં ચોખ્ખા રૂપાના જેવી ધાતુની લગડી તૈયાર થાય છે. આ વાત હું નાગાર્જુન કહું છું.

અગ્નિ ઊપર શેકેલી રાફડાની માટી ત્રણ ભાગ, બારીક કાતરેલાં શણના છાંટા બેભાગ, ડાંગરના ફોતરાંની રાખ એક ભાગ, બાળેલા પથરાઓનો ભૂકો અથવા ખડી એક ભાગ અને લોઢાના કાટોડાઓનું ચૂર્ણ અર્ધો ભાગ લેઈ તેઓને બકરીના દુધ સાથે બે પહોર સુધી ખરલ કરવાથી જે માટી તૈયાર થાય છે તે વજ્ર માટીના નામે ઓળખાય છે. અને આ માટીમાથી ગાયના આચળને મળતી લંબગોળ જે કુલડી બનાવવામાં આવે છે તે વજ્ર મુષા કહેવાય છે. આવી એક કુલડીમાં ઔષધ ભરી તેના ઉપર બીજી કુલડીનું ઢાંકણું

પહેરાવી તેઓના સાંધાને વજ્ર માટીથી બંધ કરી અગ્નિ ઉપર મૂકી ધમવું, તે અંધ મુષામાં ઘાલીને ધમવું કહેવાય છે. વજ્ર માટીમાથી બનતી કુલ્લડીઓ એવી મજબુત બને છે કે તેમાંથી પારો સોમલ વિગેરે ચીજો ઉડીને બહાર નીકળી શકતી નથી.

હકીમ અકબરખા મુજરબાત અકબરી નામે કીતાબમા આવો જ જાતના એક પ્રયોગ વિષે વર્ણન કરતા જણાવે છે કેઃ—એક માસો એટલે ૧૫ ઘઊં ભાર તબકી હરતાલ લેઇને તેને લીબુના રસમા ઘુટીને પછી સારા ઉંચી જાતના એક તોલો હિંગળોકના કાકરા ઉપર તેનો લેપ કરવો, અને તાપે સુકવવું. જ્યારે બરાબર સુકાઇ જાય ત્યારે કાળી કુકડીનું એક ઇંડુ લેઈ એક બાજુથી તેનું માથું તોડીને તેમાથી સફેદીનો ભાગ દુર કરવો પરતુ જર્દીનો એટલે પીળો ભાગ રહેવા દેવો અને હિંગલોકનો કાકરો તે ઇંડામાં નાંખી ઇંડાંમાંની જર્દી સળીથી સારી પેઠે હલાવવી કે જેથી તે હિંગળોકના કાકરા ઉપર જર્દી ચઢી જાય. આમ કર્યાબાદ એક બીજા ઇંડાને લેઇ તેને પણ મથાળેથી ભાગીને તેમાંની સફેદીનો ભાગ દુર કરવો અને જરદીનો ભાગ હિંગળોકના કાકરા વાળા પ્રથમના ઇંડામાં નાંખી દેવો અને આ પ્રમાણે ખાલી થયેલા તે બીજા ઇંડાંને હિંગળોકવાળા પ્રથમના ઇંડા ઉપર ઢાકણાની માફક પહેરાવી દેઇ પછી તે ઇંડાંના સંપુટની લંબાઇ તથા પહોળાઇ જેટલો કપડાનો કડકો લેઇ તેને ચીકણી માટીના રગદોળીને તે ઇંડા ઉપર પડ ચડાવી સુકાવા દેવું. જ્યારે એક વખત ચડાવેલી કપડ માટી સૂકાઇ જાય ત્યારે બીજીવખત ચડાવવી. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત કપડમાટી કરી તે ઇંડાંના સંપુટને જમીન ઉપર મૂકીને પછી ત્રણ અડાયાં છાણાં લેઇને તેઓના બારીક

કકડા કરીને તે સંપુટની આજુબાજુ તેમજ ઉપરના ભાગ ઉપર મૂકીને દેવતાની આચ દેવી. ચાર ઘડી પછી એટલે અગ્નિ શાન્ત થઇ તે ઇંડાનો સપુટ ઠંડો પડી ગયા બાદ સંપુટને તોડીને તેમાથી હિં-ગળોકનો કાકરો કાઢી લેવો અને પંદર ઘણીભાર બીજી હરતાલ લેઇને તેને લીંબુના રસ સાથે ખરલ કરીને તે કાકરા ઉપર લેપ કરી ઉપર બતાવ્યા મુજબ વિધિથી ઇંડાના સંપુટમાં રાખીને આંચ આપવી. આ પ્રમાણે બાર વખત આચ અપાઇ રહે એટલે પછી તે હિંગળો-કના કાંકરા ઉપર હરતાલનો લેપ કર્યા સિવાય એમનેએમજ ઇડાંમાં રાખીને ઉપર મુજબ વિધિથી બીજા ઇંડાં વડે સંપુટ કરી કાપડમાટી કરીને ત્રણ છાંણાંનો અગ્નિ આપવો. આ પ્રમાણે વારંવાર ક્રિયા કરતાં જ્યારે એકસો વખત અગ્નિની આંચ અપાઇ રહે ત્યારે દવા સિદ્ધ થઇ એમ જાણીને આંચ દેવાનું કાર્ય બંધ કરીને તે હિંગળોકના કાંકરાને સંભાળથી રાખી મૂકવો.

એક તોલો ચોખ્ખી ચાંદી લેઇને તેને ધાતુ ગાળવાની કુલડીમાં રાખી અગ્નિ ઉપર મૂકીને ધમતાં જ્યારે ચાંદી ઓગળીને તેનો રસ થઇ જાય ત્યારે તેમાં સદરહુ હિંગળોકનો એક રતિ જેટલો ભુકો નાં-ખવાથી તે ચાંદીનું સોનું બની જાય છે.

હિંગળોક તૈયાર કરતી વખતે જ્યારે અગ્નિની આંચ આપવા-માં આવે છે ત્યારે ઇડામાંથી જર્દી બળવાની દુગધી આવે છે અને તેથી જ્યાં સુધી એ દુર્ગંધિ નીકળતી બંધ ન થાય ત્યાં સુધી ઇડાના સંપુટને અગ્નિમાંથી બહાર કાઢવું નહિ કે જેથી જર્દીમાં રહેલા તમામ તેલનું શોષણ તે હિંગળોકનો કાંકરો કરી જાય. વળી ઈંડાંના સપુટ-ના નીચે ભૂલેચૂકે પણ છાણાંના કડકા ગોઠવવા નહિ. કેમકે હિંગળોક-

નો કાંકરો વજનદાર હોવાથી તે ઈંડામાં છેક તળીએ જઈ બેઠેલો હોય છે, અને તેથી નીચેની બાજુએ છાણાં રાખવામાં આવે તો તેની ગરમીના લીધે હિંગળોક બળી જવાનો ભય રહે છે, માટે નીચેની બાજુ બાદ કરીને બાકીની એટલે આજુબાજુની તેમજ ઉપરની એમ ત્રણ બાજુએ બધાં મળીને ત્રણ છાણાના ટુકડા ગોઠવીને અગ્નિ આપવો.

" ઈંડાના યોગથી બનતા આ સિવાયના બીજા પણ એટલા બધા પ્રયોગો જોગી, જતી, ફકીરો વિગેરેમા પ્રચલિત છે કે તે બધાઓનું વિવેચન કરવા બેસીએ તો એક સ્વતંત્ર ગ્રંથ થાય, અને તેથી તે દરેકનું વર્ણન કરવાને માટે અત્રે પુરતુ સ્થાનક નહિ હોવાથી " ગોરક્ષ કિમીયાગર " નામના ગ્રંથમા વર્ણવેલો એક વિશેષ વિશ્વાસનીય પ્રયોગ માત્ર અત્રે આપી આ વિષયને આટલેથીજ આટોપવો એ ઊચિત સમજીએ છીએ.

खर्परं कुक्कुटांडस्य गृहीत्वा क्षालयेत्ततः ।
शोष्यं चूर्णं सूक्ष्मतरं कृत्वा संप्लावयेत्ततः ॥
निंबुरसैः सिरकया वा वन्हिना शोषयेज्जलम् ।
पुनःसंप्लाव्य संशोष्य सुधारुपं ततो भवेत् ॥
तच्चूर्णं नवसारस्याधश्चोर्ध्वंप्रधारयेत् ।
मुद्य संधारयेच्चूल्हौ दिनान्यष्टौ दिवानिशम् ॥
वन्हिं कुर्यात्प्रयत्नेन पक्वं काचस्यभाजने ।
भाजनान्तर कृत मुखं स्रवेदश्व पुरीषगम् ॥

अधश्च्युतं गृहीत्वा तन्मर्द्यं तत्समगंधकम् ।
तदर्धं रसकर्पूरं सम्यक् संमर्द्य धारयेत् ॥
अश्वपुरीषे सततं यावद्द्रवरूपतां भवेत् ।
अयं रसः समाख्यातः देहलोहकरः परः ॥

કુકડીનાં ઇંડાંનાં ફોતરાંને લાખી પાણીથી ધોઇ નાખી સુકવવાં. બરાબર સુકાઇ જાય ત્યારે વસ્ત્રગાળ બારીક ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં કે સરકાથી તે ચૂર્ણને સારી પેઠે ભીંજવી સુકાઇ જાય ત્યારે મધ્યમ અગ્નિની આચ દેવી. આ પ્રમાણે બે, ત્રણ વખત લીંબુના રસની ભાવના અને અગ્નિની આંચ દેવાથી ચુનાના જેવી તેની ભસ્મ થઇ જાય છે. પછી એક માટીની હાંડલીમાં નીચે ઉપર નવ-સાગર અને મધ્યમાં આ ભસ્મ મુકી હાંડલીનું મુખ બંધ કરી આઠ દિવસ રાત્રિ અગ્નિ આપવો. પછી તે હાંડલીમાંથી જે તૈયાર થયેલો પક્વ પદાર્થ નીકળે તેને એક આતશી કાચની બાટલીમાં ભરી બીજી શીશી તેના મુખ સાથે જોડી પાતાળ યંત્રની રીતે એટલે કે ખાલી બાટલી નીચેની બાજુએ રહે અને દવાવાળી શીશી તેના ઉપર ઊંચી રહે એવી રીતે ઘોડાની લાદમાં એક મહીનો દાટી મુકે, પછી બહાર કાઢી નીચેની હાંડલીમાં જે તેલ ટપકયું હોય તેમાં એ તેલ જેટલોજ શુદ્ધ કરેલો આમલસારો ગંધક અને તેથી અર્ધા વજને રસકપુર મુકી પછી એક આતશી શીશીમાં ભરી તેનું મહોડું બંધ કરી તે જ્યાં સુધી પ્રવાહી તેલના રૂપમાં બદલાઇ જાય નહિ ત્યાં સુધી ઘો-ડાની લાદમાં દાટી રાખે. આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા તેલનું દર ટાઇમે એકાદ, બે ટીપાંના હિસાબે દુધ સાથે સેવન કરવાથી અને માત્ર

દુધ, અને મીઠામોળા ભાતનોજ ખોરાક રાખવાથી શરીરને લોઢાની માફક મજબુત બનાવે છે, અને હલકી ધાતુઓ ઉપર એ તેલનો લેપ કરી અગ્નિમાં તપાવવાથી ચાંદી કે સોનાના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખે છે.

ચૅાલ મુગ્રા.

સં. કુષ્ટવૈરી, હિં. ચાલમુગરા, ચાઊલમુગ્રી, છાલમુગરા, બં. ચાલમુગરા, ને. ફદૂ. મ. ચાઊલમુગ્રીં ફા. બીજમાગ્રો, ઇં. એડેરેટી, ચીન. તફ્રાંચિ, લા. Gynocardia O-dorata, Taraktogenos kursii.

વિવરણ—ચાલમુગરાનાં ઝાડો હિમાલયના નીચલા પ્રદેશમાં એટલે સિક્કિમ આગળ, ખાસીયા પર્વતમાં, ચટ્ટગ્રામ, તિનાસરીમ, ચિત્તાગોન્ગ તેમજ રગુન તરફ વિશેષ ઉત્પન્ન થાય છે અને એના ફળોમાથી જે તેલ નિકળે છે તે ચૅાલમુગ્રા આઇલના નામે ઓળખાય છે. ચૅાલમુગ્રાના બીજ એ બોટેનિકલ શાસ્ત્રમાં Gynocardia *odorata* ના નામે ઓળખાતા વૃક્ષની પેદાશ છે એમ આજ સુધી મનાતું હતું. પરંતુ જી. ડીસ્પ્રીઝ નામના ફ્રેન્ચ ફાર્માસીસ્ટે એ માનીનતા ભૂલ ભરેલી છે અર્થાત્ ચૅાલ મુગરા એ "જીનોકારડીઆ ઓડારેટા કરતાં જુદુંજ વૃક્ષ છે એમ સાબીત કર્યું હતું. ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં તેણે શોધી કાઢયું કે ચૅાલ મુગરાના નામથી જે બીજ યુરોપમાં આવે છે તે જીનો કારડીઆનાં નથી, પરંતુ બીજા કોઇ વૃક્ષનાં છે અને તેથી આ બાબતનો નિર્ણય થવાને માટે લેફટેનન્ટ

કર્નલ ડી. પ્રેનને લખવામાં આવતાં તેણે તપાસ કરી તો માલમ પડયું કે કલકત્તાના બજારમાં જે બીયાં ચૅાલ મુગરાના નામે વેચાય છે તે "Gynocardia odorata" નાં નહિ પરંતુ ઇ. સ. ૧૮૯૦ મા સર જ્યોર્જ કિંગે જાહેર કરેલા "Taraktogenos kursii નામે વૃક્ષનાં છે. આ બે જાતનાં બીજ એક બીજાથી સહેલાઇથી ઓળખી શકાય તેવાં છે કેમકે "જીનોકારડીઆ" ઓડોરેટાનાં બીજ ટારકટો જેનોસ "નાં બીયાં કરતાં ન્હાના હોય છે. વળી જીનોકારડીઆનાં બીજોનું કોટલું વધારે જાડું, કઠીણ અને એક બાજુએ હાસોવાળું હોઇ મીજોનો રંગ ફીક્કો પીળો હોય છે, જ્યારે "ટારકટો જેનોસ" નું કોટલું સપાટ હોઇ મીજોનો રંગ કાળાશ પર હોય છે.

આ બીયાંમાથી નિકળતું તેલ ઔષધ તરીકે વપરાય છે અને તે નીચે મુજબ વિધિથી તૈયાર કરવામાં આવે છે.

ડૉકટર હુપર તથા સર જ્યોર્જ વૉટ જણાવે છે કેઃ-કલકત્તાના બજારમાં વેચવાને માટે આ બીયાં ચીતાગોન્ગ તરફથી પુષ્કળ જથ્થામાં આવે છે. બીયાં બજારમાં આવી પહોચવાનો સમય નવેમ્બર ડીસેમ્બર મહીનાઓનો છે. ચીતાગોગના બજારમાં એક મણ બીયાંનો ભાવ ત્રણથી ચાર રૂ. હોય છે પરંતુ કલકત્તાના બજારમાં તે છથી નવ રૂ. એ મણ વેચાય છે. તેલ કાઢવાના માટે બીયાને ભાગી તેમાંની મીંજો જુદી કાઢી તાપે સુકવવામાં આવે છે. પછી તેઓને કુટી અર્ધ કચરો ભૂકો કરી કેનવાસની કોથળીઓમાં ભરી એરંડીયું તેલ કાઢવાની રીત મુજબ તે કોથળીઓને સંચામાં દાબી કાઢીને તેલ કાઢવામાં આવે છે. ચાર, પાંચ મણ બીયાંમાંથી એક મણ તેલ

નિકળે છે અને તે લગભગ સાઠ રૂપીઆનું એક મણના હિસાબે વેચાયછે.

ઔષધ તરીકેનો ઉપયોગ—ચાૅલમુગરા ઑઇલ એ ચામડીના દરદો માટે આજકાલ એક રામબાણ ઉપાય મનાય છે. અમારી જગન્નાથ તરફની યાત્રા પ્રસંગે કવિરાજ વિજયરત્નસેન નામે કલકતાના એક સુપ્રતિષ્ટિત વૈદ્યરાજ સાથે મુલાકાત થતા તેઓએ આ ઔષધ સંબંધિ નીચે મુજબ વાતચિત્ત કરી હતી.

ચાલમુગરા એ એક જાતના ઝાડનાં ફળો છે. એનું ઝાડ અતિશય મોટું તેમજ છેક નાનું પણ ન હોતાં વચલી જાતનું થતું હોઈ સહેજસાજ લીલા રંગનું હોય છે. એ ઝાડનાં થડે તેમજ મોટાં ડાળાં ઉપર ઉંબરાના ઝાડની માફક મજબુત અને ગોળાકાર ફળો ઉત્પન્ન થાય છે તે ફળોમાથી જે તેલ નીકળે છે તે ચાલમુગરા તેલના નામે પ્રસિદ્ધ છે ચાલમુગરાનાં ફળો દેખાવમા બદામના ફળોને ઘણીખરી રીતે મળતા આવે છે અને તે આસો-કાર્તક માસમાં પાકે છે. એનાં બીજ એવા કોમળ હોય છે કે તેની મીંજોને હાથ વડે દબાવવાથી પણ તેલ નીકળી આવે છે. એ ફળોનો ગંધ તેમજ સ્વાદ અપ્રિય હોતો નથી. છતાં કુદરતની એવી લીલા છે કે પશુ, પક્ષી કોઇ પણ તેને ખાતાં નથી.

અઠગ્રામ તરફથી આ ફળો કલકત્તાના બજારમાં વેચાવા આવે છે, અને તેમાં પાકાં ફળોની સાથે કાચાં ફળો પણ મિશ્રિત હોય છે. પાકાં ફળોની અંદરની મીંજોનો રંગ બદામના ફોતરાંને મળતો ભુરો હોઇ તેલથી પરીપૂર્ણ હોય છે. અને કાચાં ફળોની અંદરની મીંજોનો રંગ કાળો હોઇ તેલનું પ્રમાણ તેમાં જોઇએ તેટલું હોતું નથી; તેમજ તેમાથી જે તેલ નીકળે છે તે પણ અત્યંત અશુદ્ધ હોય છે.

એમાંથી તેલ બહાર કાઢવાને માટે ફળોને ભાગીને તેમાંથી બીજોને ઘલાયદી વીણી કાઢવામાં આવે છે. એ બીજોને તાપે સુકવીને પછી અર્ધકુચરી કુટીને કેન્વાસનાકપડામાંથી બનાવેલી કોથળીઓમાં ભરીને એરંડીયું તેલ કાઢવાની રીત મુજબ સંચામાં દાબીને તેલ કાઢવામાં આવે છે. પરંતુ આ રીતે તેલ કાઢવાથી તેમા ખોળનો ભાગ ભેગો આવે છે જેથી જોઈએ તેવું શુદ્ધ તેલ નીકળતું નથી, તો પણ પ્રથમ જે તેલ નીકળી આવે છે તે મેલ રહિત, ઉજળું—તેજસ્વિ, દેખાવમાં સ્વચ્છ, સુકા ઘાસના રંગ જેવું હોય છે. અને પાછળથી નીકળનારૂં તેલ મેલું અર્થાત્ ખોળના સૂક્ષ્મ રજકણોના ભેગવાળું અને માટીના જેવાં ઝાંખા રંગવાળું હોય છે.

ચૉલમુગરાનું તેલ ચામડીનાં દરદો માટે રામબાણ ઉપાય છે. જો તેનો વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવામાં આવે તો કોઢ સુધીનાં દરદો દુર થાય છે એ બાબતનો અમને સંપૂર્ણ અનુભવ છે. આ તેલનો પીવામાં તેમજ બહાર ચોપડવામા એમ બે રીતે વ્યવહાર કરાય છે. સાધારણ ખુજલીથી માંડીને વિવિધ જાતના કોઢ સુધીના સર્વે ત્વચા રોગો ઉપર આ તેલ એક સરખું ઉપકારી છે. ઉપદંશ એટલે ગરમીના દરદ ઉપર તો તે મહૌષધ છે. આ તેલ ઇ.સ ૧૮૫૬માં પહેલ વહેલુ યુરોપીયન ડૉકટરોના જાણવામા આવ્યું હતું. અને ત્યાર પછી કેટલાએક વર્ષોબાદ એક પ્રધાન ઇંગ્રેજ ડૉકટરે અનેક દરદીઓ ઉપર પરિક્ષા કરીને એવું જાહેર કર્યું કે:—ક્ષયની ખાંસી તેમજ કંઠમાળના દરદ માટે પણ આ તેલ વિશેષ ઉપકારી છે. આ પ્રમાણે આ ઔષધ વિશેષ ઉપયોગી જણાયાથી ઇ. સ. ૧૮૬૮ માં આ દેશના ઇંગ્રેજ ડૉકટરોએ સરકારી ફાર્માકોપીઆમાં તેને દાખલ કર્યું અને તેનો

ગુણદોષો સબંધિ એવું લખવામાં આવ્યું કેઃ–કોઢનાં દરદો, વાતરકત એટલે પત, કંઠમાળ, તેમજ બીજાં ચામડીનાં દરદો અને વાયુના રોગો ઉપર એનો ઉપયોગ કરવો. આ વખતે તેને વાપરવાનું માપ નક્કી કરવામાં આવ્યું તે એવી રીતે કેઃ–એનાં બીજનું ચૂર્ણ વાપરવુ હોય તો સવારે; બપોરે તથા સાંઝે એમ દિવસમાં ત્રણ વખત દરેક ટાઇમે એક વાલ જેટલા ભૂકાની ગોળી બનાવીને આપવો. અને જો તેલ વાપરવું હોય તો દરેક વખતે ૫ થી ૬ ટીપાં જેટલું આપવું.

આ ઔષધ આજકાલ આખા યુરોપમા વિસ્તૃત રીતે પ્રચારમાં આવ્યું છે અને દીનપ્રતિદીન તેનાઅમૂલ્ય ગુણોની વિશેષ ખાત્રી થતી જાય છે. ચામડીનાં દરદો માટે ડોકટર લોકો એના સયોગથી આજકાલ અનેક પ્રકારના મલમો તૈયાર કરે છે.

જો કે ચામડીના દરદો માટે ખરેખાત આ એક દીવ્ય ઔષધ છે તોપણ તે પચવામાં ભારે હોવાથી જેનો જઠરાગ્નિ મંદ પડીગયો હોય તેવા દરદીઓને વીચારપૂર્વક આપવું જોઇએ. આવા દરદીઓને માટે પ્રથમ એકાદ, બે ટીપાથી શરૂ કરી પછી જેમ જેમ માફક આવતું જાય તેમ તેમ વધારીને પંદર, વીશ ટીપાં સુધી આપવું જોઇએ. સારી જઠરાગ્નિવાળા દરદીઓને શરૂઆતથીજ પાંચ, સાતટીપાં જેટલું આપી પછી વીશ, પચ્ચીશ ટીપાં જેટલું વધારવામાં વાંધો નથી. વળી આ તેલ ભૂખ્યા પેટે વાપરવા કરતાં ખોરાક લીધા બાદ અર્ધા કલાક પછી આપવાથી તે સારી રીતે પચી જાય છે. આ પ્રમાણે આ તેલ પીવામાં તેમજ સાદા કે બીજા કોઢને મટાડનારા મલમો સાથે મેળવી ચામડી ઉપર માલીસ કરવાના ઉપયોગમાં લીધાથી અસાધ્ય મનાતા કોઢ રોગથી સપડાએલા અનેક રોગીઓ સારા

થયાના દાખલા મોજુદ છે. કુષ્ટરોગની પ્રથમાવસ્થા એટલે શરૂઆતમાં તેનો ઉપયોગ કરવાથી દરદનાં લક્ષણો આગળ વૃદ્ધિ ન પામતાં દીન પ્રતિદીન નાબુદ થતાં જાય છે, તો પછી ખસ, ખરજવા જેવાં દરદો તો શીઘ્ર નાબુદ થાય એમાં કંઇ નવાઇ નથી.

આ સિવાય વળી એક બીજા કવિરાજ સાથે સમાગમ થતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે:—

चाल मुगरार तैलेर सहित सोहागार खई मिशाईया प्रलेपदीले काऊरेरघा अति शीघ्र उपशम हय.

ફુલાવેલા ટંકણખારનું ચૂર્ણ ચૌલ મુગરાના તેલ સાથે મેળવીને ચોપડવાથી ખરજવાનું દરદ જલદીથી નાબુદ થાય છે.

चाल मुगरा तैल, निम तैल मिशाईया कुष्टे प्रलेप उपकारा.

ચાવલ મુગરાનુ તેલ એકલું વાપરવા કરતાં લીંબડાની લીંબો-ળીઓમાંથી કાઢેલા તેલ સાથે મેળવીને માલીસ કરવું એ કોડના દરદ ઉપર વિશેષ ફાયદાકારક છે.

પારીસની કેમીકલ સોસાયટીના અને ઇગ્લાંડની બ્રિટિશ ફાર્મા-સ્યુટિકલ કૉન્ફરન્સના મેમ્બર તેમજ લંડનની એફ, એસ, એસ, સી, એલ, એની પરીક્ષામાં પાસ થયેલા વિદ્વાન ડૉકટર નાડકર્ણી સા-હેબ પોતાંના "ઇન્ડીયન પ્લૅન્ટસ ઍન્ડ ડ્રગ્સ" નામના ગ્રંથમાં જણાવે છે કે:—

Chaul mugra oil is in great repute in India as a remedy for leprosy; it has also been advantageously administered in scrofula, skin

diseases and chronic rheumatism. The dose of the seed coarsely powdered is about six grains thrice daily, in the form of pill, gradually increased to three or four times that amount or until it causes Nausea–when the does should be diminished or the use of the remedy suspended for a time. This is the best form of administration, The does of the oil is from five to six drops gradually increased to thirty minims, given in Milk or cod–liver oil, preferably in capsules. During its use it is advisable to avoid all salt, meats, acids, spices and sweetmeats; on the other hand its operation is aided by butter, ghee and oily articles of diet, It has been successfully given in phthisis, and also applied externally to the chest.

ચૌલમુગ્રાનું તેલ પત અને કોઢના દરદ માટે હિન્દુસ્થાનમાં અત્યંત માનભરી સ્થિતિ ભોગવે છે. વળી તે ફાયદાભરી રીતે કફમાળમાં, ચામડીના દરદોમાં અને જુના સંધિવાના દરદમાં વપરાય છે બીયાંને વાટીને કરેલો ભૂકો આપવાનું માપ દર વખતે ૬ ગ્રેન જેટલું છે અને તે ગોળીના રૂપમાં સવારે, બપોરે તથા સાંજે એમ ત્રણ વખત આપવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે આ બીયાનું ચૂર્ણ આપવાનુ માપ વધારતાં વધારતાં ત્રણ, ચારગણું કરાય છે એટલે વીશ, પચ્ચીશ પછી-

ભાર જેટલું આપી શકાય છે. અને આ પ્રમાણે વાપરતાં જ્યારે મોળ, ઊલટી કે ફેર, ચક્કર જેવી અસર જણાય ત્યારે ઔષધ આપવાનું માપ ઘટાડવું જોઇએ અથવાતો થોડા દિવસ માટે તદન બંધ કરવું જોઇએ. આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવાની આ પ્રમાણેની રીતજ ઊત્તમ છે. જો બીજના ચૂર્ણના બદલે તેલનો ઉપયોગ કરવો હોય તો પાંચ કે છ ટીંપાથી પ્રથમ શરૂઆત કરી પછી ધીમે ધીમે વધારતાં ત્રીશ ટીંપાં જેટલું દર ટાઇમે લેવું. આ તેલ દુધ કે કૉડલીવર ઑઇલના સાથે આપવું જોઇએ, અથવાતો કૅપસ્યુલના સ્વરૂપમા એટલે તેના ઉપર કોઇ ચીકણી વસ્તુનું પડ ચડાવી ગોળીના સ્વરૂપમા ગળી જવાને માટે આપવું એ વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. જ્યાં સુધી આ ઔષધિનું સેવન ચાલુ હોય ત્યા સુધીમાં મીઠું, મરચું, ગરમ મસાલા તેમજ ખટાશવાળો ખોરાક ખાવાનું તદન બંધ કરવું જોઇએ. અને ઘી, માખણ જેવી ચીજો કે જે તેના ગુણમાં વૃદ્ધિ કરે છે તેનું સેવન રાખવું જોઇએ ખાંડ, સાકર ગોળ કિંવા તેઓના સયોગથી બનતા પદાર્થો પણ હિતકર નથી. વળી આ તેલ ફત્તેહમંદ રીતે ક્ષયના દરદમા પીવાને માટે તેમજ બહાર છાતી ઉપર માલીસ કરવાને માટે પણ વાપરી શકાય છે. દાદર ઉપર એના તેલનું માલીસ એક મહીનો કરવાથી તે જડમુળથી નાબુદ થાય છે.

આ પ્રમાણે આ ઔષધિમાં ચામડીને લગતાં દરેક દરદો નાબુદ કરવાનો દીવ્ય ગુણ હોવાની ખાત્રી માત્ર ભારતવર્ષમાંજ નહિ પરંતુ ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, જર્મની વિગેરે યુરોપના સમગ્ર દેશોમાં પણ થયેલી છે. અને તેથી ત્યાંના ડૉકટરો પોતાના દરદીઓ ઉપર તેનો છુટથી ઉપયોગ કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ ખસ, દાદર, ખરજવાં, કોઢ,

કંઠમાળ, ચાંદી, ચાંદાં, નાડી વ્રણ વિગેરે દરદોને નાબુદ કરનારી બીજી ચીજો સાથે આ તેલનું મિશ્રણ કરી અનેક ખાવા પીવાનાં, ચોપડવાનાં, કે માલીસ કરવાની પેટન્ટ ઓષધો બનાવી તેઓને "સ્પેસીફીક મેડોસીનો" ને નામે ખપાવી પુષ્કળ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરે છે. ચૅાલમુગરા એ વનસ્પતિ ભારત વર્ષની પેદાશ હોવા છતાં જ્યારે તેનો વિદેશીઓ આવો લાભ મેળવે અને આપણે બેદરકાર રહીએ એ ઓછું શોચનીય નથી, માટે દરેક વૈદ્યે તેનો છુટથી ઉપયોગ કરવો ઘટે છે.

ચૅાલમુગરાનાં બીજ કલકત્તાના ગાંધીઓના ત્યાં મળી શકે છે, અને જો તેલ જોઈતું હોય તો કલકત્તા, મદ્રાસ, મુંબાઈ, અમદાવાદ વિગેરે સ્થળોએ ઇંગ્રેજી દવાઓ વેચનારાઓના ત્યાંથી મળે છે. આ તેલમાં કેટલાએક અપ્રતિષ્ઠિત વ્યાપારીઓ બીજા હલકા તેલનો ભેળસેળ કરે છે માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચોખ્ખી જાતનું બરાબર ખાત્રી કરી ખરીદવું જોઈએ.

ચાંચડમારી (પીળી).

સં. કુકુન્દર, હિં. કુકરોંદા, કુકરોધા, મ. ભ'મુરડા ગુ. કપુરીઓ, પીળો કપુરીઓ, કલ્હાર, પીળી ચાંચડમારી, બં. કુકુરશોંકા, કુકુરમુતા ફા. ઉર્માકિસુસ લા. Blumea Odorata. B. Lacera.

વિવરણ—કપુરીઓ એટલે કલ્હારના છોડવા ચોમાસા શિયાળામાં ઘણા ઊગે છે અને તેમાંથી કપુરને મળતી ઘણી ઊગ્ર સુગંધિત વાસ નીકળતી હોય છે. એના છોડવા એકથી ત્રણ ફીટ ઊંચા

હોય છે અને કોઈવાર તેની શાખાઓ જમીન ઉપર ઢળેલી પણ હોય છે. એના આખા છોડવા ઉપર ઘણું કરી ચીકાસ લેતા અને સુંવાળા સૂક્ષ્મવાળની રૂંછાળ હોય છે એના પાદડાં આતરે આવેલાં હોય તે ૦॥ થી ૫ ઈંચ જેટલાં લાંબાં તથા ૦॥ થી બે ઈંચ જેટલાં પહોળાં અને કોર ઉપર દાતાવાળાં હોય છે. ફુલો પીળારંગનાં અને ફલબીજ સૂક્ષ્મ અને ખુણીઆવાળાં હોય છે. આ વનસ્પતિની અનેક જાતો થાય છે. પરંતુ તે બધીને કલ્હારના નામથી ઓળખાવામા આવે છે. તોપણ તેની "બોડીઓ કલ્હાર"એવા નામથી એક જાત જુદી ઓળખવામાં આવે છે; કારણ એનાં પાનને ડીંટડી હોતી નથી, પરંતુ ડીંટડીના બદલે પાતળી ધાર જેવી પાદડાની કોર ડાંડી અને શાખાઓ ઉપર ઉતરેલી હોય તે દાંતાવાળી હોય છે અને એની શાખાઓના છેડા પાસે ફીકા જાંબુડા રંગનાં ફુલો આવે છે.

ઉપયોગ—વૈદ્યક શાસ્ત્ર પ્રમાણે કલ્હાર તીખો, કડવો, તાવને દુર કરનાર, લોહીબિગાડને ટાળનાર, જંતુઓને મારનાર તથા દાહને ટાળનાર છે, અને તેથી એના મુળ તાવ અને સંધિવાના ઊકાળામાં વપરાય છે. તેમજ એનાં મુળીયાં મોઢામા રાખવાથી ગળે શોષ પડતો હોય તો તે મટે છે. એનાં પાંદડાં ટાઢાં છે અને તેથી તે લોહી વિકાર, કફ, તરસ અને બળતરા ઉપર વપરાય છે.

એના આખા છોડવામાંથી એક જાતની ઊગ્ર વાસ નીકળતી હોય તે વાસની નજીક ચાંચડ આવી શકતા નથી, જેથી તે ચાંચડમારીના નામથી ઓળખાય છે, અને ઢોર બાધવાના તબેલાઓમાં ચાંચડ ન થાય એટલા માટે ખેડુત અને રબારી લોકો એના છોડવાઓને તબેલાઓમાં બાંધી રાખે છે.

જન સમાજમા તો આ કરતાં તેનો વિશેષ ઉપયોગ થતો જોવામાં આવતો નથી. પરંતુ જડીબુટ્ટીઓની શોધખોળ કરનારાઓને તેમાં કેટલા એક દીવ્ય ગુણો માલમ પડયા છે અને તે નીચે મુજબ છે.

કહેવાય છે કે સ્ત્રીઓ જ્યારે પ્રૌઢ વયની થાય છે અને તેઓને સંતાનોત્પત્તિની તૃષ્ણા રહેતી નથી ત્યારે માસિક ધર્મના ત્રણ દિવસો સુધી દરરોજ સવાર, સાઝ એમ બે વખત દર ટાઇમે પાંચ રૂ. ભાર ઓડા કલ્હારનો રસ લેઇને તેમાં અઢી રૂ. ભાર સાકર તથા એક વાલ ગોપીચંદનનો ભુકો નાખીને પીએ છે જેથી રૂતુ આવતું બંધ થાય છે. જો એક વખતના પ્રયોગથી ધારેલું ફળ ના પ્રાપ્ત થાય તો બે ચાર મહિનાઓ સુધી માસિક ધર્મના દિવસોમાં આ પ્રયોગ ચાલુ રાખવો.

એકપુટી અભ્રક ભસ્મ—બોરડીની અંતરછાલ પાંચ શેર લેઇને તેને અધમણ પાણી સાથે ઊકાળતા જ્યારે પાચશેર પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી ગળી લેવુ, અને પછી કાળી જાતનો અભ્રક લેઇ તેને કોલસાના અગ્નિમાં મૂકી તપાવતા જ્યારે લાલચોળ થઇ જાય ત્યારે સદરહુ ઊકાળાના પાણીમા બુઝાવવો આ પ્રમાણે અભ્રકને સાત વખત અગ્નિમા તપાવીને સાત વખત તે ઊકાળાના પાણીમાં બુઝાવવાથી ધાન્યાભ્રક કરતા પણ વિશેષ શુદ્ધ થાય છે.

આ મુજબ શુદ્ધ થયેલા અભ્રકને કુટીને તેનું બારીક ચૂર્ણ કરવું અને પછી ખરલમાં નાંખી કાળી ડાંડીવાળા કલ્હારના રસમાં ત્રણ દિવસ ઘુંટવો કે જેથી તેનો ચળકાટ જતો રહેશે. ત્રણ દિવસ બરાબર રીતે ઘુંટાયા બાદ તે અભ્રકની ટીકડીઓ બનાવી તડકે સકાવી

બાદ પછી વિજયા ભાંગને કલ્હારના રસમાં ખારાક વાટીને તેનો દેશી કાગળ જેટલી જાડાઇનો તે ટીકડીઓ ઉપર લેપ કરવો. આ લેપ સૂકાઇ જાય ત્યારે તે ટીકડીઓને માટીના એક શરાવલામાં મૂકી તેના ઉપર બીજુ શરાવલુ ઢાંકી શરાવલાનાં મહોડાનો સાંધો બંધ કર્યા સિવાયજ એટલે તેનાં ઉપર કાપડ માટી કર્યા સિવાયજ ગજપુટનો અગ્નિ આપવો અને અગ્નિ શિતળ થયે અભ્રકની ટીકડી કાઢી લેવી.

આ વિધિ પ્રમાણે કરવાથી એકજ પુટમાં અભ્રકની લાલ રંગની સુંદર ભસ્મ તૈયાર થાય છે અને વળી તે સહસ્ત્ર પુટી અભ્રકની બરાબર ગુણ કરતી હોવાથી હજાર પુટી અભ્રકની માફકજ અનુપાનો સાથે દરેક દરદો ઉપર વપરાય છે. શરાવલામા ટીકડી રાખતી વખતે તેની નીચે ઉપર આંકડાનુ એક એક પાન રાખવું જોઇએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ બે તોલાથી વધારે અભ્રકની ટીકડી હોવી જોઇએ નહિ જો સરાવલામાં બે તોલાથી વધારે અભ્રક હશે તો એક, પુટથી ભસ્મ થશે નહિ.

એક ગજ પહોળો, એક ગજ લાંબો તથા તેટલોજ ઊંડો ખાડો ખોદી તે ખાડાની ઊંડાઇના અડધા ભાગ સુધી અડાયાં છાણાંથી ભરી તેના ઉપર ભસ્મ કરવાની દવાનો સંપુટ મધ્ય ભાગમા મૂકી પછી ખાડાનો બાકી રહેલો ભાગ અડાયાં છાણાથી ભરી દેઇ અગ્નિ સળગાવવો તેનું નામ ગજપુટ કહેવાય છે.

અભ્રકમાંથી બનાવેલી ભસ્મમાં બીલકુલ ચળકતો ભાગ દ્રષ્ટિએ આવે નહિ તોજ પાકી ભસ્મ થયેલી સમજવી, પરંતુ જો તેમાં ચળક મારે તો અપક્વ સમજી ચળકાટ જતા સુધી ઉપર મુજબ વિધિથી બીજા વિશેષ ગજપુટો આપવા.

બીજી રીત—ઉપર મુજબ બોરડીની અંતર છાલના ઊકાળાના જળમાં અભ્રકને તપાવીને સાત વખત બુઝાવ્યા બાદ તેને બારીક ભૂકો કરીને કલ્હારના રસમાં એક દિવસ ઘુંટીને તેની એક રૂા. ભારની ટીકડી બાંધીને તડકે સુકવી પછી એક શરાવલામાં નીચે ઉપર આકડાનું પાંદડું રાખી તેની વચમા તે ટીકડીને મૂકી બીજુ શરાવલુ ઊંધુ પાડી કપડ માટી કરીને ચાર શેર અડાયાં છાણાના વચમાં મૂકી અગ્નિની આંચ આપવી. આ પ્રમાણે ચૌદ વખત કલ્હારના રસમા ઘુંટીને દરેક વખત અગ્નિ આપવાથી અભ્રકની ચમક જતી રહી ઊત્તમ ભસ્મ થાય છે. છતાં કદાચ જો કંઇ ચમક રહેલી જણાવતો તે નાબુદ થવા સારૂં થોડા એક વધારે પુટો આપવા જેથી ઊત્તમ ભસ્મ થશે.

આ મુજબ તૈયાર થયેલી ભસ્મને ગૌમૂત્ર, ત્રિફળાં એટલે હરડે, બેહડાં, આંમળાનો ઊકાળો, અને આકડાનું દુધ એ દરેક ચીજમાં એક. એક દિવસ ઘુંટી ટીકડી બાંધી બાર શેર છાણાંની આંચ દેવી, એ પ્રમાણે દરેક ચીજના સાત, સાત, પુટ આપવા અને ત્યાર પછી જો તે ભસ્મને લાલ રંગ આપવાની ઇચ્છા હોય તો વડની વડવાઇઓના રસ કે ઊકાળાના પાણી સાથે ઘુંટીને સાત વખત અગ્નિના પુટો આપવા જેથી ઊત્તમ રંગની ભસ્મ થશે.

સુવર્ણ ભસ્મ—ઊંચી જાતના સોનાના વરખ ચાર ભાગ અને હિંગળોકમાંથી કાઢેલો ચોખ્ખો પારો એક ભાગ લેઇ ખરલમાં નાંખીને સારી પેઠે ખરલ કરતાં જ્યારે પારો વરખ સાથે મળી જાય ત્યારે તેમા કલ્હારનો રસ નાંખીને આખો દિવસ ખરલ કરીને ટીકડી બનાવવી. આ ટીકડી સુકાઇ જાય ત્યારે તેને કલ્હારના છોડવાને વાટીને

બનાવેલી લુગ્દીમા રાખી એક શરાવલામાં મુકીને તેના ઉપર બીજું શરાવલું ઢાંકીને કપડમાટી કરી તે સુકાઇ જાય ત્યારે દશ શેર અડાયાં છાણાનો અગ્નિ આપવો જેથી ઉત્તમ પ્રકારની ભસ્મ થશે.

આ ભસ્મ ક્ષય તથા કફની ખાંસી, શ્વાસ, જીર્ણ જવર, ધાતુની નબળાઇ, શરીરની ક્ષીણતા, ઉપદંશની ગરમી, પક્ષઘાત મૂર્છા વિગેરે ઉપર અકસીર ગુણ ધરાવે છે અને તે યોગ્ય અનુપાન સાથે વપરાય છે.

ક્ષયની ખાંસી માટે જીવન અથવાતો સિતોપલાદિ ચૂર્ણ, કફની ખાંસી માટે આદાનો રસ, ઉપદંશની ગરમી માટે સારસાપરેલા, મુર્છા માટે કસ્તુરી, જીર્ણ જવર માટે સુદર્શન ચૂર્ણ, અને ધાતુની નબળાઇ માટે જાયફળ, જાવંત્રિ, લવિંગ, કેસર, વાંસકપુર, ઇલાયચી અને પ્રવાલ ભસ્મ વિગેરે યોજના જોડે વપરાય છે.

આવીજ રીતે આ વનસ્પતિના સંયોગથી ચાંદીની ભસ્મ પણ બનાવી શકાય છે.

રકતાતિસાર, રકતાર્શ, રકતપ્રદર અને રકતપિત્ત રોગનું મહૌષધ—ઉપર જણાવવામા આવ્યું છે કે આ ઓષધિનો ગુણ શિતળ તેમજ બળત્રાને દુર કરનારો છે, અને તેથી તે તરસ, દાહ, શોષ, લોહી બિગાડ વિગેરે દરદો ઉપર વપરાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમાં વહેતા લોહીને બંધ કરવાનો એટલે રક્ત સ્તંભક ગુણ પણ અજબ રીતે રહેલો હોવાથી માસિક રૂતુ આવતુ અટકાવવાને ઉપયોગમાં લેવાય છે. તેના આવા અજબ ગુણોને લેઇને જુદાં જુદાં દરદોમાં થતા રક્તસ્ત્રાવન બંધ કરવાને માટે આજકાલ બંગાળા તરફ તે એક દીવ્ય ઔષધ થઇ પડયું છે અને તેથી તેના વિષે વર્ણન કરતાં એક કવિરાજ જણાવે છે કેઃ—

रक्तातिसारे, अर्शोरोगे, रक्तप्रदर एवं रक्तपित्तरोगे शोणितस्राव उपस्थितहइले नित्य प्राते ओ सायान्हे एक तोला मात्राय कूक्-सीमा (कूकूर सोडा) र छेर पातार रस पान करिले २-४ दिन मध्येइं भीषन रक्तस्राव हइलेओ निवृत्ति सह रोगी सुस्थ हइया किंचित् किंचित् बल लाभ करिते थाकेन।

રક્તાતિસાર, અર્શરોગ, રક્ત પ્રદર અને રક્તપિત્ત રોગના લીધે મ્હોં, નાક, ગુદા કિંવા યોનિ મારફતે લોહી પડવાનું શરૂ થાય ત્યારે દરરોજ સવારમા તેમજ સાંઝે કલ્હારનો રસ એક રૂા. ભાર લેઇ પીવાથી બે, ચાર દિવસમાં ભયકર રક્તસ્રાવ હોય તોપણ નાબુદ થઇ દરદી સ્વસ્થ થાય છે, અને વળી અત્યંત લોહી જવાથી ઘટી ગએલી શક્તિ પણ ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થાય છે.

જાંબો.

સ. જમ્બુ, મહા જમ્બુ. હિં. જામુન, બડી જામુન. બં. જામગાછ મ જાંભૂળ, ગુ. રાયજાંબો. ક. નિરલુ, તૈ. પેદાનેરડિ. લા. Eugenia Jambolana.

વિવરણ—જાંબાનાં ઝાડો બે, ચાર જાતનાં થાય છે. તેની એક જાત નદીના કિનારે થાય છે, જેનાં પાંદડાં કરેણના જેવા થતાં લોઇ ફળો ઝીણા થાય છે જેથી તે જળ જાંબુડીના નામે ઓળખાય છે. બીજી જાતનાં પાંદડાં આંબાના જેવા થતાં હોઇ ફળો મધ્યમ ક-

દનાં થાય છે અને તે જાત જાંબુડીના નામથી ઓળખાય છે. ત્રીજી જાતનાં વૃક્ષો ઘણાં ઉંચાં અને વિસ્તારમાં થાય છે અને એનાં પાંદડાં મોટા, પીંપળના પાન જેવાં રૂપાળાં, લીસાં અને ચળકતાં હોઈ તેનાં ફળો બેથી અઢી ઇંચ લાંબાં અને એકથી દોઢ ઇંચ પહોળા હોય છે. તેથી એ જાતને રાય જાંબાના નામે ઓળખાય છે, આ ત્રણે જાતો સર્વે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ ઓળખાણ આપવાની જરૂર નથી, તેમજ એ સઘળી જાતોમાં ઔષધીય ગુણો પણ લગભગ એક સરખી રીતેજ રહેલા છે, તો પણ મોટી એટલે રાય જાંબુની જાત વિશેષ પસંદ કરવા લાયક છે.

ગુણદોષ—જાંબુના ઝાડની છાલ તુરી, મળને રોકનાર, મીઠી, પાચક, લુખી, રૂચિ કારક, ખાટી, કંઠને હિતકારી, તથા કૃમિ, દાહ, પિત્ત, શ્વાસ, સોજા, અતિસાર, ખાંસી, લોહી બિગાડ, કફ અને વ્રણને દુર કરનારી ગણાય છે અને તેનાં ફળો પણ તેવાજ ગુણવાળાં મનાય છે, જેથી ઝાડો, મરડો, અતિસાર, પ્રમેહ, પ્રદર, મુખપાક વિગેરે દરદોની ચિકિત્સામાં બીજાં ઔષધોની સાથે વપરાય છે. એ સિવાય દેશી વૈદામાં તેની ખાસ ઉપયોગી સ્વતંત્ર બનાવટો આપવામા આવી નથી. પરંતુ આજકાલના વિદેશી શોધક વિદ્વાનોને તેમાં જે અમૂલ્ય ગુણો હાથ આવ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

વાયુનાં દરદો, વાઇ, કોઢ, પ્રમેહ, ભગંદર, અર્શ, ક્ષય અને સંગ્રહણી એ આઠ દરદો ઉત્પન્ન થવાની સાથેજ અત્યંત દુસ્તર મનાય છે, અને વળી તેમાં પણ પરમીયાનું દરદ કે જે જ્યારે જુનું થઇ મધુપ્રમેહ એટલે મીઠા પરમીયાનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે તે અસાધ્ય એટલે ન મટાડી શકાય એવું મનાય છે. પરંતુ ડૉક્ટર સી.

ફ્રેઇઝરે કુતરાઓમાં કૃત્રિમ રીતે મીઠા પરમીયાનો રોગ દાખલ કરી તેને નાબુદ કરવાના અનેક પ્રયોગો અનુભવ્યા પછી છેવટે સંતોષકારક રીતે એવું સાબિત કર્યું છે કે: જાંબુના ફળોની મીંજો મૂત્રની અંદર જતી સાકરને થોડા સમયમાંજ ઓછી કરી નાખે છે.

આ હકીકત જાહેર થયા પછી ડૉક્ટર આર. એલ. દત્તે પોતાના દરદીઓ ઉપર આ મીંજોનો અનુભવ લેઇને જણાવ્યું કે તેઓની સારવારમા આવેલા તીક્ષ્ણ મીઠા પરમીયાના બે કેસોમા આ ઔષધ આપવાથી વારંવાર ઊતરતા પેશાબનો અને તેમાં જતી સાકરનો જથ્થો એક અઠવાડીયાની મુદતમાંજ સાજા મનુષ્યના જેટલો થઇ ગયો હતો.

આ ઉપરાંત વળી બીજા પણ અનેક ડૉકટરોએ તેનો અનુભવ લેતાં સંતોષકારક પરીણામ આવવાથી આજકાલ મીઠા પ્રમેહના દરદમાં ઉત્પન્ન થતી સાકર અટકાવવાને માટે અજાયબ જેવી ફતેહથી તે વપરાય છે. આ મીંજો ઝેરી નહિ હોવાથી જોઇતી અસર ઉપજાવવાને દવાનું પ્રમાણ જોઇએ તેટલું વધારી શકાય છે, એ પણ તેને વાપરવામાં એક વિશેષ અનુકુળતા છે.

"એસેન્સીએલ્સ ઑફ મૉડરન્ ટ્રીટમેન્ટ ઑફ ડીઝીઝીસ" નામના વિખ્યાત ગ્રંથના કર્તા જણાવે છે કે:—The seed or stone of the fruit is used as a remedy in diabetes and is believed to check the distasic comoersion of starch into sugar in that form of the disease depending on increased production

of glucose. For this the liquid extract is the most suitable preparation. The dose of the extract is half to two drachms and that of the powder 5 to 30 grains. જાંબુના ફળોની અંદરનાં બીજના મીંજો મધુપ્રમેહના ઉપાય તરીકે વપરાય છે અને તે દરદમાં સરેશના માફક ચોંટી જાય એવા પદાર્થની ઉત્પત્તિ થવાની અવસ્થાએ પહોંચેલા સ્વરૂપમાં ખેળ કે કાંજી જેવા પદાર્થને સાકરના રૂપમાં બદલાતાં અટકાવે છે. આ કાર્ય માટે તે મીંજોમાથી બનાવવામાં આવેલું પ્રવાહી સત્વ કે જે "એકસ્ટ્રાક્ટ જાંબોલેની લીક્વીડ" ના નામથી ઓળખાય છે તે વધારે અનુકુળ પડતી બનાવટ છે, અને તે બનાવટને પીવાનું માપ દર વખતના માટે અડધાથી બે ડ્રામ જેટલું એટલે ત્રીશથી એકસોવીશ ટીપાં જેટલું છે. પરંતુ તે નાંહ વાપરતાં જો મીંજોનું જ ચૂર્ણ વાપરવું હોય તો તેનું માપ ૫ થી ૩૦ ઘઉંભાર જેટલું છે.

આ ઔષધ દિવસમાં બે વખત ખાધા પહેલાં ઠંડા પાણી સાથે આપવામાં આવે છે, પરંતુ જો દરદનું જોર વિશેષ હોય તો ત્રણ, ચાર વખત લેવાને પણ કંઇ જાતનો વાંધો નથી.

આ ઔષધ ચાલતું હોય ત્યારે ખોરાકમાં માત્ર જવનો રોટલો જ ખાવામાં આવે તો વિશેષ ફાયદો થાય છે, જો એમ ન બની શકે તો ઘઉંની રોટલી અને તર એટલે મલાઇનો ભાગ કાઢી ન બેલું. દુધ એ બે ચીજો ખાવાને વાંધો નથી. પરંતુ સાકર, ખાંડ, ગોળ વિગેરે ગળ્યા પદાર્થો, ભાત વિગેરે કોઇ પણ જાતનો સ્ટાર્ચ-કાંજી-વાળો ખોરાક, સાબુચોખા, લોટ, બટાટાં, વટાણા, કઠોળ, શક્કરીયાં,

બીટ, દુધપાક, દારૂ, દરેક જાતનાં ફળો વિગેરે પદાર્થો કે જેઓ સાકરનો જથ્થો વિશેષ ઉત્પન્ન થવામા સહાયકારક થઇ પડે છે તેઓનો તો તદન ત્યાગજ કરવો જોઇએ.

જો આ ઔષધિનાં ફળોની મીંજેના ચૂર્ણનો ઉપયોગ કરવો હોય તો તે વિના મુલ્યે કુદરતી રીતેજ દરેક સ્થળે મળી શકે છે. પરંતુ આજકાલના ફેશનેબલ જમાનાને અનુસરીને તેનો એકસ્ટ્રાક્ટ વાપરવો હોય તો તે ઇંગ્રેજી દવાઓ વેચનારા ગાંધીઓના ત્યાંથી અથવા તો " ધી બેન્ગાલ કેમીકલ એન્ડ ફારમાસ્યુટીકલ વર્કસ લીમીટેડ"ના નામથી ચાલતા દેશી ઔષધો બનાવવાના કલકત્તાના પ્રસિદ્ધ કારખાનામાંથી મંગાવી લેવો.

અળસીઆમાં જેમ ત્રાંબા અને ફોસ્ફરસનો અંશ રહેલો છે, કુકડીના ઇંડાંમાં જેમ કેલશીઅમ હાઇપોફોસ્ફેટનો અંશ રહેલો છે, અધેડામા જેમ ત્રાંબાનો ભાગ રહેલો છે, લીંબડામાં જેમ ત્રાંબા અને ગંધકનો ભાગ રહેલો છે, પીંપળામા જેમ સીસાનો અને ધોલીમાં કલાઇનો ભાગ રહેલો છે. તેવીજ રીતે જાંબાનાં ફળોની અંદર લોઢાનો ભાગ રહેલો છે એવું આજકાલના રસાયણ શાસ્ત્રીઓએ સિદ્ધ કર્યું છે, વળી ખાણમાથી નીકળેલા ત્રાંબા કરતા અળસીઆં અને મોરપીછ વિગેરમા રહેલું ત્રાંબુ સૌમ્ય હોવાથી કોઇપણ જાતના ઉપદ્રવ સિવાય નિર્ભયતાથી વાપરી શકાય છે, તેવીજ રીતે જાંબામાં રહેલું લોહ પણ સૌમ્ય હોવાથી તેને વાપરવામાં કોઇપણ જાતના નુકસાનની કિંવા પથ્યાપથ્યના વિચારની શંકા રહેતી નથી, અને તેથી રૂધિરની અશુદ્ધતાથી થનારાં ખરોળ અને યકૃતની વૃદ્ધિ જેવાં દરદોમાં જુદા જુદા વૈદો અને હકીમો તેનો અનેક રીતે ઉપયોગ કરે છે,

એ બધી રીતોનું જો કે સંતોષકારક પરીણામ આવે છે તો પણ તેઓ પૈકી સર્વ માન્ય પ્રયોગો આ પ્રમાણે છે.

સારી ચોખ્ખી બાટલીમાં એક તોલો શોધેલો આમલસારો ગંધક, એક તોલો નવસાગર, એક તોલો સુરેખાર, ૦ા તોલો હીરાકસી અને અર્ધો તોલો ક્વિનાઇન નાખી તેમાં જાંબાનાં સારાં પાકેલાં ફળોનો રસ ભરી શીશીના મહોડા ઉપર મજબુત કુચ બેસાડી પછી તે મહોડા ઉપર બાંજવેલી ચીકણી માટીનો લેપ કરી ચાલીસ દિવસ સુધી તે બાટલીને તડકે રાખી મુકવી, જેથી તે બાટલીની અંદરનો તાજો રસ સરકાના સ્વરૂપમાં ફરી જઇ વાપરવા યોગ્ય ઓષધ તૈયાર થશે. આ ઓષધ દરરોજ સવારે તથા સાંઝે વીશથી ચાળીશ ટીંપાં જેટલું એક કાચના પ્યાલામાં લેઇ તેમાં અધોળ પાણી રેડીને પીવાથી બરોળનું દરદ અજાયબ રીતે નાબુદ થાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે ઘીનું સેવન વધારે પ્રમાણમાં રાખવું જોઇએ, તેમજ તેલ, મરચું, ખટાશ, છાશ, દહીં, આંબલી એ ચીજોનો તદન ત્યાગ કરવો જોઇએ.

(૨) સારાં પાકાં તાજાં ફળોનો રસ કાઢી તે રસમાં ઓગણી ચકે તેટલું સીંધાલુણ ઊમેરી ત્યાર બાદ એક મજબુત બુચવાળા કાચના શીશામાં ચાલીશ દિવસ સુધી ભરી રાખી પછી દર એક દિવસના આંતરે તેમાંથી અડધા ચમચા જેટલો રસ પીવાથી કમળો તેમજ બીજાં લીવરના દરદો નાબુદ થાય છે, આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે પણ ઉપર મુજબ પથ્ય રાખવું.

અજબ ફળદાયક લોહાર્ક—ગજવેલનો ભુકો વીશ તોલા

એઇ લોઢાની કઢાઇમાં નાંખી ચુલે ચઢાવી નીચે મંદાગ્નિ કરવો, અને તેમાં ગંધકનો તેજાબ વીશ તોલા રેડી લોઢાના તવેતાથી સારી પેઠે હલાવી મેળવી દેવો. જ્યારે તેજાબ શોષાઇ જાય ત્યારે તેમાં લીંબુનો રસ બશેર નાખવો અને તે પણ શોષાઇ જાય ત્યારે ફરીથી વીશ તોલા ગંધકનો તેજાબ નાંખવો, જ્યારે તેજાબ બળી જઇ ધૂમાડો નીકળતો બંધ થઇ જાય ત્યારે તેને નીચે ઊતારવું અને ઠંડુ થયે તેમા જાંબાનો આઠ શેર રસ નાખી આઠ દિવસ સુધી તે ઔષધને લોઢાની એજ કઢાઇમા તડકે રાખી મુકવું, અને દિવસમાં બે, ત્રણ વખત તવેતાથી હલાવતા રહેવું. આઠ દિવસ પછી જ્યારે તે જંજ-વેલનુ પાણી બળી ગયેલું માલુમ પડે ત્યારે તેમાં ચાર તોલા ચોપચી-ની, ચાર તોલા ઊનાબ, ચાર તોલા ચણકબાબ, બે તોલા વાંસ-કપુર, બે તોલા દલાયચી, બે તોલા બનફસા, ચાર તોલા તજ, ચાર તોલા કાસની, ચાર તોલા કાકમાચી, પાંચ તોલા ધોળી સુખડ, પાચ તોલા રતાંજળી, પાચ તોલા દારૂહળદર, આઠ તોલા ચરીયાતુ, આઠ તોલા સીસમના વ્હેર, ચાર તોલા કાસનીની છાલ કિંવા મૂળ, આઠ તોલા આબનુસના લાકડાનો વ્હેર, ચાર તોલા કાળાં મરીઆં, બે તોલા કતીરો, બાર તોલા ખડસલીઓ, ચાર તોલા શરપંખો, ચાર તોલા હરડેદળ, ચાર તોલા બહેડાંદળ, બાર તોલા ગોરખમુંડી, બાર તોલા છુંછણીનાં મૂળ, છ તોલા અમરવેલ, છ તોલા જવાસો, દશ તોલા લીંબડાનાં ફુલ, આઠ તોલા ચીત્રાનાં મૂળ, છ તોલા ગળો, છ તોલા લીંબડાની લીંબોળીઓ, છ તોલા અનંતમૂળ, દશ તોલા અજમો, દશ તોલા દ્રાક્ષ, ચાર તોલા અંજીર, પાંચ તોલા આમળાં, પાંચ તોલા ખારેકો, પાંચ તોલા ગુંદી, આઠ તોલા હીમજ, ચાર તોલા નસોતર, અને પંદરશેર કુવાનું પાણી ઊમેરવું, અને ત્રણ

દિવસ રહેવા દેઇ પછી પીવાનો દારૂ ગાળવાની રીતે અર્ક કાઢી લેવો. આ અર્ક પચ્ચીશથી ત્રીશ ટીપાં જેટલો લેઇ બે તોલા ગુલાબ જળમા મેળવીને સવારમા પીવો, તેમજ સાંઝે પણ એ મુજબ વાપરવો. ખોરાકમા તેલ, ખટાશ, સરસીયું, કોહોળુ, આદ એ ચીજ નો ત્યાગ કરવો. ચાલીશ દિવસ સુધી એ મુજબ આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવાથી ધાતુની નબળાઇ દુર થાય છે, ચહેરો ગુલાબી રંગ ધારણ કરે છે, જઠરાગ્નિ અત્યંત દીપન થઇ બમણો ખોરાક પચે છે, બરોળ, પાંડુ, કમળો, જીર્ણજ્વર, જળોદર, મધુમેહ વિગેરે અનેક દરદો અને વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે આવેલા વળીઆં પળીયાં દુર થાય છે, એવો અનેક વખત અનુભવ આવ્યો છે.

પારાની અત્યુત્તમ ગોળી બાંધવાની રીત—બાવળનાં લાકડાનો વ્હેર અર્ધોમણ અને ગાયનું છાણ એક મણ એ બે ચીજો સાથે મેળવી તેનાં ચૌદ છાણાં બનાવવા, પછી ચોખ્ખા ચાદીનો એક રૂપીઓ અથવા તો રૂ. જેવું જાડું પતરૂં એક તે લો લેઇ તેને અગ્નિમાં તપાવી, તપાવીને આદુના રસમા બેતાળીશ વખત બુઝાવવું, બાદ જાંબાની લીલી અંતરછાલ વીશ તોલા લેઇ તેની લુગદી બનાવવી, અને પછી શુદ્ધ કરેલો વછનાગ અઢી તોલા લેઇ તે લુગદીની અંદર કરેલા ખાડામા એ વછનાગનું ચૂર્ણ સવા તેલો ભરી તેના ઉપર ચાંદીનો રૂપીઓ કે પતરૂં મુકી તેના ઉપર બાકી રહેલું વછનાગનું સવા તોલો ચૂર્ણ નાકી લુગદીનું મ્હોડું બંધ કરવું. બાદ ઉપરોક્ત બે છાણાં લેઇ તેમાં આ લુગદી સમાય તેવો ખાડો બનાવી એ ખાડામાં લુગદી મુકી છાણાંનો સાંધો છાણથી બંધ કરી તે છાણાંને અગ્નિની આંચ દેવી. જ્યારે આ બે છાણાંનો અગ્નિ શાન્ત થઇ

જાય ત્યારે ચાંદીના રૂ. ને કાઢી લેઇ ફરીથી એ મુજબ ફુંકવો, આમ સાત વખત ફુંકવાથી જે ભસ્મ થાય છે તે એવા પ્રબળ થાય છે કે પારાને પકડી શકે છે.

ઉપર મુજબ રીતે તૈયાર કરવામાં આવેલી ચાંદીની ભસ્મ અર્ધો તોલો અને એક તોલો શુદ્ધ પારો એ બન્નેને ખરલમાં નાંખી એક દિવસ લસણના રસ સાથે ખરલ કરવાથી સાંઝ સુધીમાં તેની ગોળી બંધાઇ જશે, એમ થાય ત્યારબાદ એક કુકડીનું ઈંડુ લાવી તેનું મહોડું તોડી નાખી તેમાંથી સફેદી તથા જરદીનો ભાગ કાઢી નાંખી તેમાં લસણનો રસ ભરી આ દોઢ તોલાની ગોળી મુકવી, અને આવીજ રીતે ખાલી કરેલું એક બીજુ ઇંડુ તેના ઉપર પરોવી તેઓના ઉપર લસણના રસમાં ખરલ કરેલા અડદના આટાનો ચાર વખત લેપ કરવો, પછી માટીના એક વાસણમા સરસીયુ તેલ ભરી તેમાં દોલાયંત્રની રીતે આ ગોળીને આઠ પ્રહર મંદાગ્નિથી પકાવવી. (ઈંડાંમાં રાખેલી આ ગોળીના ઉપર ચોવડુ બારીક કપડું બાંધી તે કપડાને એક દોરો બાંધવો અને પછી સરસીયું તેલ ભરેલા વાસણમાં એ વાસણના તળીઆથી ચાર, છ આગળ ઊંચો રહે એવી રીતે તે ગોળીને લટકતી રાખવાને માટે એ વાસણના મહોડા ઉપર લાકડા કે લોઢાનો એક સળીઓ આડો મુકી તે સળીઆ સાથે દોરાનો બીજો છેડો બાંધવો તેનું નામ દોલાયંત્ર છે) ત્યારબાદ ધંતુરાનું તેલ, ઝેરકોચલાંનું તેલ, માલકાકણીનું તેલ એ દરેકમાં બે, બે કલાક એ રીતેજ પકાવવી, પછી છેવટ જો બને તો કુકડીનાં ઇંડાંની જરદીમાં એક કલાક પકાવી લેવી, અને શિતળ થયા બાદ ઇંડાંમાંથી ગોળી કાઢી લેવી, આ ગોળીને ગાયના દુધમા ૦। કલાક મુકી રાખી

પછી તે દુધ પીવાથી ઊત્તમ રીતે કામોત્તેજક અસર થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ મહોડામાં રાખવાથી અજાયબ જેવી વીર્યસ્થંભક અસર ઊત્પન્ન કરવાનો ચમત્કાર બતાવે છે.

મધુમેહહર મીક્શ્ચર—મધુમેહ માટે ડૉક્ટરો બીજાં ઔષધોના સયોગ સાથે બનાવવામા આવતું આ દવાનું નીચે મુજબ મીક્શ્ચર વાપરે છે, અને તેને એ દરદનો ખાસ રામબાણ ઉપાય માને છે.

એક્સ્ટ્રાક્ટ જાંબુલીની લીકવીડ.	૬૦ ટીંપા.
એલીક્ઝીર કોડીઆ ફેરરીસ.	૦॥ ગ્રેન.
ગ્લીન્સીન ગ્લીસેરો ફોસ્ફેટકો	૧ ડ્રામ.
ઇન્ફ્યુઝન જેનશ્યનકો.	એક ઔંસ.

સાથે મેળવી ત્રણ ડોઝ કરવા, અને તે આખા દિવસમાં થઇને સેવા. આ ઔષધમા રહેલા ઊત્તમ ગુણોની ખાત્રી માત્ર સાધારણ મનુષ્યોનેજ નહિ પરંતુ મોટા, મોટા સરજ્યનો પણ થયેલી છે, એ વાત નીચે આપવામા આવતા થોડાએક અભિપ્રાયોથી બરાબર સમજવામા આવશે.

મુબાઇના ઇન્ડીઅન મેડીકલ ડીપાર્ટમેન્ટના સરજ્યન ડી, એ., પારેખ જણાવે છે કે:—એનાં ફળોના સુકા ઠળીઆનું ચૂર્ણ જો મધુમેહમાં વાપરવામા આવે છે તો તે પેશાબમા આવતી સાકરના જથ્થાને ઘણી ઝડપથી અને ચોકસપણે અટકાવે છે.

મદ્રાસના સરજ્યન ડબલ્યુ, એફ, થોમ્સન જણાવે છે કે:—જાંબુનાં બીયાંના ચૂર્ણમા ઝેરકોચલાંનું ઝેર નાબુદ કરવાનો અદ્ભુત ગુણ રહેલો હોવાથી એ ચૂર્ણ ૧૬૦ ઘઊંભાર જેટલું આ-

૫ન થી સદરહુ ઝેર ગમે તેવું ચડયું હોય તો પણ એકદમ ઊતરી જાય છે.

હજારીબાગ—મજાર ડીસ્પેનસરીના ડૉકટર નારાયણ મીસર લખે છે કેઃ—એના પાકા ફુળોમાંથી સરકો બનાવવામા આવે છે, જેને દેશી વૈદ્યો હોજરીને શક્તિ આપનાર તરીકે ઘણો વાપરે છે, તેમજ વધી ગયેલી બરોળના માટે પણ ઘણો ઉપયોગી હોય તે એકાદ, બે ન્હાના ચમચા જેટલો આપવામાં આવે છે.

શાહજહાંનપોરના સીવીલસરજયન જોન મેકોનકી એમ. ડી. જણાવે છે કેઃ—આ મધુપ્રમેહમા વપરાય છે, તેમજ બરોળની વૃદ્ધિમાં પણ વાપરવામા આવે છે.

રાજશાયીના સીવીલ સરજયન એનસ્લી જણાવે છે કેઃ—એની અંતરછાલનો ઉકાળો મરડા અને અતિસારના દરદમાં કેટલાંએક દીપન પાચન ઔષધો જેવા કે તજ, એલચી, જાયફળ વિગેરેના સાથે મેળવીને પુષ્કળ પ્રમાણમાં વપરાય છે.

જગન્નાથપુરીના સીવીલ સરજયન બંકે બિહારી ગુપ્તે જણાવે છે કેઃ—લાંબા સમય સુધી પારાના દવાનું સેવન કરવાથી કે બીજા કોઇ પણ કારણથી દાંતની પેઢીઓ સુઝી જઇ તેમા અત્યંત પીડા થતી હોય અને પુષ્કળ પ્રમાણમાં લાળ પડતી હોય ત્યારે એની છાલનો ઉકાળો કોગળા કરવાના કાર્યમાં વપરાય છે અને તેથી સંતોષકારક પરીણામ આવે છે.

કવિરાજ વિનોદચંદ્ર સેન જણાવે છે કેઃ—કાચા લોઢાનો કંઇક ભાગ ખાવામા આવ્યો હોય કિંવા પેટમા વાળ ગયા હોય તો

વેની પીડા થાય નહિ. એટલા માટે તાબડતોબ જાંબાનાં ફળ ખાવાં અથવા જો તે ન મળી શકે તો પાંદડાંનો રસ પીવો કે જેથી લોઢાની ભસ્મ અને વાળનું પાણી થઇ ઝાડા વાટે નીકળી જશે.

તાડ.

સં. તાલ, સ્થૂલતાલ, હિં. તાડ, બં. તાલ, શ્રીતાલ, મ. તાડ, ફા. તાલ, તા. પનમ, ઈં. Palmyra Palm. લા. Borassue flabelifer.

વિવરણ—તાડનાં ઝાડો ઘણાં ઊંચાં અને સીધાં થતાં હોઇને સર્વે ઠેકાણે પ્રસિદ્ધ હોવાથી વિશેષ ઓળખાણ આપવાની જરૂર નથી.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનો વિશેષ ઉપયોગ થતો જોવામાં આવતો નથી, પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ જાણનારાઓમાં તો કેટલાએક દરદો માટે તે ખાસ ઓષધ ગણવામાં આવે છે. રસરત્નાકર ગ્રંથના કર્ત્તા સિદ્ધ નિત્યનાથ સ્વામિ જણાવે છે કે:—

ताल पुष्प भवः क्षारः सगुडः प्लीहनाशनः ॥

તાડનાં સુકા ફુલોને બાળી રાખ કરી તે રાખમાંથી અઘેડામાંથી કાઢવામાં આવે છે તે રીતે ખાર કાઢીને ગોળ સાથે આપવાથી બરોળનું દરદ નાબુદ થાય છે.

આ ઝાડને જ્યારે ફુલ આવે છે ત્યારે પુષ્પ ધારણ કરનારી શાખાઓનો ઝમરો ઝુમરની માફક બહાર આવી પ્રસરી રહે છે તે "તાડની જટા" ના નામે ઓળખાય છે. આ જટાને બાળીને કરવામાં આવેલી રાખ જઠરાગ્નિની વિકૃતિથી થનારાં દરદો માટે રામ-

બાણુ ઉપાય છે એવું અનેક સાધુ, સન્યાસીઓનું માનવું છે, એટલુંજ નહિ પરતુ અમારા અનુભવવામાં પણ આવ્યું છે. વળી આ વાતને પુષ્ટિ આપે એવો એક લેખ પણ "अनूभूत प्रयोग रत्नमाला" નામે ગ્રંથમા વાચિવામા આવ્યો છે. એ લેખની મતલબ એવી છે કેઃ—

ताल गाछेर जटा शुष्क करिया खण्डखण्ड पूर्व्वक भाण्ड मध्ये रक्षा ओ विशेष रुपे आच्छादन पूर्व्वक वस्त्र-खण्ड ओकर्दमादिद्वारा मुख अवरोध पूर्व्वक बृहत् गह्वरे घसि, घुँटे ओ तुषद्वारा अग्निर आयोजनकरिया ताहार मध्ये ऐ भाण्डरक्षापूर्व्वक ताल जटा भस्म करिते हइवे.

एईरुपे तालजटाभस्मीभूत हईले चूर्ण करिया परिष्कार सूक्ष्म वस्त्र खण्डि छाकया शिशिमध्ये संस्थापन हइवे.

ईहा २ रति हईते ६ रति पर्य्यन्त ग्रहण करिया प्रातःकाले ओ सायंकाले दिवसे २ वार मुखे फेलिया वासि जलद्वारा गलाधः करण करिले अजीर्ण दोष, अम्लदोष, अम्लशूल, अम्लपीत, ग्रहणीईत्यादि बहुविध जठररोग मात्र आरोग्य हईया थाके.

તાડની જટા લાવી તેને સુકાવા દેઇ ટુકડા કરી એક માટીની હાંલ્લીમાં ભરી તે હાંલ્લીના મહોડા ઉપર ઢાંકણી ઢાંકી આખી હાંલ્લી ઉપર કાપડમાટી કરવી. જ્યારે કાપડમાટી બરાબર રીતે સુકાઇ જાય

ત્યારે એક ખાડો ખોદી તેમાં ઘાસ, છાણાં ડાંગરનાં ફોતરાં વિગેરે ભરી તેમાં હાંલ્લી મુકી અગ્નિ સળગાવવો, જેથી હલ્લીની અંદર રાખવામાં આવેલી તાડની જટા ભસ્મીભૂત થશે. જે અગ્નિ શાન્ત થયે કાઢી લેવી, અને તેને સારી પેઠે ખરલ કરીને ચોખ્ખા ઝીણા કપડાથી ચાળીને શીશીમા ભરી રાખવી.

દરરોજ સવારના તેમજ સાંઝે એમ દિવસમાં બે વખત દરેક સમયે બેથી છ રતી જેટલી આ ભસ્મ લેઇ મહોડામાં નાંખી વાસી જળ સાથે ઉતારી જવી. આ પ્રમાણે અનુસરવાથી અજીર્ણ દોષ, અમ્લદોષ એટલે ખોરાક બરાબર રીતે પાચન ન થતાં ખટાશ ઉત્પન્ન થઇ તેને લીધે આવતા ખાટા ધચરકા, ખાટી ઉલટી, છાતીની બળત્રા, ખોરાક ખાધા પછી આવતુ શુળ, અમ્લપીત, ગ્રહણી-ડીસપેપ્સીયા વિગેરે અનેક જાતના જઠર સંબંધિ રોગ માત્ર નાબુદ થાય છે.

હોજરીમાં ઉત્પન્ન થતા ખટાશ માટે જેવી રીતે "તાડ જટા ભસ્મ" ઉપયોગી છે, તેવીજ રીતે નાળીએરની ભસ્મ પણ ઉત્તમ કાર્ય કરે છે. કારણ નાળીએર પણ તાડનીજ એક જાત હોવાથી તેમાં પણ તાડનાજ જેવા ગુણો સમાએલા છે, અને મોટામાં મોટો ગુણ એ છે કે તે જ્યારે જોઇએ ત્યારે દરેક સ્થળે મળી શકે છે આ ભસ્મ બનાવવાનો વિધિ પણ સદરહુ ગ્રંથમાં બતાવેલો છે અને તે એવી રીતે કેઃ—

झुना नारिकेले एकटि छिद्र करिया नारिकेलेर मध्ये पांच तोला आन्दाज सैन्धव लवण प्रवेश कराइये दइवे,

सेई छिद्रे सेईमालार टूकरा आच्छादन करिया कादाद्वारा प्रलेप दिवे एवंरौद्र शुष्क हईले घुंटेर अग्नि ते पोडाईवे। तत्परेउंद्धार करिया सेई नालिकेलेर दग्ध शस्य ओ सैन्धव लवन एई उभयके एकत्र मर्दन करिया कांचपात्रे संस्थापन करिवे. तत्परे प्रतिदिन अर्द्ध तोला परिमाणे दिवसे दुई तिनवार सेवन हईले दुई एक सप्ताह मध्ये प्रबल अम्लपीडा ओ निवृत्ति हईया जाय.

જુનું નાળીએર લેઇ તેમાંથી ડગળી કાઢી એક કાણું પાડી પછી તે નાળીએરમાં પાંચ રૂા. ભારના આશરે સીંધાલુણનો ભુકો ભરવો અને પછી તે નાળીએરનું છિદ્ર તેમાંથી કાઢેલી ડગળીવડે બંધ કરી નાળીએર ઉપર કાપડમાટીનો લેપ કરી તડકે સુકવી અડાયાં છાણાંની આટમાં મુકી અગ્નિ આપવો. જ્યારે અગ્નિ શાન્ત થાય ત્યારે તેમાથી નાળીએરને કાઢી લેઇ તે નાળીએરમાંનુ દાઝી ગયેલું ટોપરૂં અને સિધાલુણ એ બે ચીજોને સાથે ખરલ કરીને કાચની બાટલીમાં ભરી રાખવું. દરરોજ સવાર, બપોર અને સાંઝ એમ બે, ત્રણ ટાણાં દરેક વખતે ।।) તોલા જેટલું આ ઓષધ સેવન કરવાથી ચૌદ દિવસની અંદર હોજરીના ખટાસને લીધે થતા દરદો નાબુદ થઇ જાય છે.

દુધ.

સં. દુગ્ધ, ક્ષીર, પય, પીયુષ, હિં. દુધ મ. દુધ બં. દુધ ક. હાલુ. તૈ પાલુ ફા. શીરે અ. લબનુલ ઇં. Milk. લા. Lactus.

વિવરણ—ગાય, ભેંસ, બકરી વિગેરેનું દુધ એ દરેક મનુષ્યની દરરોજની ખોરાકની વસ્તુ હોવાથી તે સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ગુણ ધર્મ અને ઉપયોગ—સમસ્ત વિશ્વ મંડળના નિપુણમાં નિપુણ રસાયન શાસ્ત્રીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે આ સૃષ્ટિમાં સારામાં સારી જેટલી ખોરાકની વસ્તુઓ છે. તે બધીમાં દુધ એ સર્વોત્તમ ચીજ છે, કેમકે દુધની અંદર પોષણના બધી જાતના તત્વો રહેલાં હોય વળી તે એવી સ્થિતિમાં સમાએલાં છે કે જેને બીજો કોઈ પણ જાતનો ખોરાક પચી શકવાની આશા ન હોય તેવી પ્રકૃતિનાં પ્રાણીઓને પણ તે માફક આવે છે. આ કારણને લેઇને તરતનાં જન્મેલાં બાળકો કે જેઓને બીજો કોઇ પણ ખોરાક આપી શકાતો નથી તેને પણ યોગ્ય પ્રમાણમાં દુધ આપી શકાય છે. આ સિવાય વળી હરકોઇ જાતની બિમારીને લીધે દરદી જ્યારે એવું અશક્ત થઇ જાય છે કે તે બીજો કોઇ પણ જાતનો ખોરાક લેઇ શકતું નથી ત્યારે પણ તેનું જીવન ટકાવી રાખવાના ખોરાક તરીકે કેવળ દુધજ ઉપયોગી થઇ પડે છે. આ ઉપરાંત તેમાં વળી અનેક રોગોને દુર કરવાના અદ્‌ભુત ગુણો પણ રહેલા છે.

દુધમાં આવા ઉત્તમ ગુણો રહેલા છે. એ વાત આજકાલ જાણીતી થયેલી છે એમ નથી; પરંતુ છેક સૃષ્ટિની શરૂઆતથી સર્વેને માહીત છે. જુનામાં જુના આર્ય વૈદ્યક ગ્રંથો દુધના ગુણ દોષોનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કેઃ—

દુધ એ મધુર હોવાથી દરેકને પ્રિય લાગે એવું, સ્નિગ્ધ હોવાથી શરીરમાં ચરબીનો ભાગ પુરવાવાળુ, વાયુ અને પિત્તનો નાશ કરનારૂં, ઝાડાને સાફ લાવનાર, તત્કાળ વીર્યને ઉત્પન્ન કરનાર, શીતળ, સર્વને માફક આવે એવું, પ્રાણી માત્રના જીવનનું રક્ષણ કરનારૂં, દેહને પુષ્ટ કરનારૂં, બળકારક, બુદ્ધિ વધારનાર, મૈથુન શક્તિને વધારનાર, અવસ્થાને કાયમ રાખનાર, આયુષ્ય વધારનાર, અવયવોને સાંધનાર, ઓજને વધારવામાં વમન, વિરેચન અને બસ્તિની માફક ગુણદાયક, તથા જીર્ણ જવર, શોષ, મૂર્છા, ભ્રમ, સંગ્રહણી, પાંડુ રોગ, દાહ. તરસ, હ્રદય રોગ, શુળ, ઉદાવર્ત્ત, ગોળો, બસ્તિરોગ, અર્શ, રક્તપિત્ત, અતિસાર, યોનિરોગ, શ્રમ, ગર્ભસ્રાવ વિગેરે દરદોમાં હિતકારક છે. વળી બાળક, વૃદ્ધ, તેમજ મૈથુન કરવાથી ક્ષીણ થયેલા મનુષ્યો એ દરેકને હિતકારી છે. જે મનુષ્ય બળતરા ઉત્પન્ન કરે તેવા અન્ન પાણીનું સેવન કરે છે તેની દાહની શાન્તિ થવાને માટે ભોજનના મધ્યમાં અવશ્ય દુધ પીવું જોઇએ. માત્ર તરતના આવેલા તાવમાં દુધ માફક ન આવતા ઝેરની માફક મનુષ્યને મારી નાંખે છે માટે એવી સ્થિતમાં તેનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

આવી રીતે દુધ સ્વાભાવિક રીતેજ પોષણની એક સર્વોત્તમ વસ્તુ છે તેમ છતાં પણ તેની ઉત્તમતા વિશેષ રીતે વધારવાના અને વળી તેને વિશેષ ગુણકારી બનાવવાના અનેક પ્રયોગો આર્ય વૈદ્યક શાસ્ત્રમા વર્ણવેલા છે. એ વાતતો સહુ કોઇ જાણેજ છે કે કુદરતનો એવો નિયમ છે કે હરેક જાતનાં દુધ દેનારાં પ્રાણીઓ જે જાતનો ખોરાક ખાય છે તેવીજ જાતનો ગુણ તેઓના દુધમાં પણ આવે છે. આમ હોવાથી જુદાં જુદા કાર્યો માટે તેવાં જાનવરોને જુદી જુદી

જાતના ખોરાક ખવડાવીને તેઓના દુધમાં જુદી જુદી જાતના ખાસ ગુણો લાવી શકાય છે. જે ગાયને માત્ર ઘાસજ ખવડાવવામાં આવતું હોય તેના કરતા કપાસ વિગેરે ખાનારી ગાયોનું દુધ વધારે પુષ્ટિકારક હોય છે એ વાત જાણીતી છે, અને વળી કપાસ કરતાં પણ જે ગાયને અડદનાં પાંદડાં ખવડાવવામાં આવતાં હોય તેનું દુધ અત્યંત પુષ્ટિકારક ગુણ ધરાવે એમાં આશ્ચર્ય નથી. કેમકે અડદમાં ધાતુપુષ્ટિનો ખાસ ગુણ રહેલો છે. એ સિવાય વળી વિદારીકંદ કે જે ભોયકહોળાં કિંવા પાતાળ કહોળાના નામે ઓળખાય છે તે જે ગાયને ખવડાવવામા આવે તેનું દુધ ધાતુપુષ્ટિનો અજબ ગુણ ધરાવે તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી, કેમકે વિદારીકંદ સેવન કરનારનું બળ, પરાક્રમ, કાન્તિ, પુષ્ટિ વીર્ય અને કામોદ્દીપન શક્તિ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે એ વાત વૈદ્યકીય ધંધો કરનાર કોઇપણ વૈદ્યબંધુથી અજાણ્યું નથી. ખાસ વિદારીકંદો ખવડાવવાની વાતતો એક બાજુએ રહી પરંતુ કેટલાંએક મનુષ્યો પોતાનાં ઘોડાંઓને માત્ર તેના વેલાજ ખવડાવે છે અને તેથી એકાદ મહીનામાં તે ઘોડાં એવાં હ્રષ્ટપુષ્ટ થઇ જાય છે, તેઓમાં એવું બળ અને એવી તેજી આવી જાય છે કે એવું બળ, એવી પુષ્ટિ, એવું તેજ એટલી મુદતમાં બીજા કોઇપણ જાતના ખોરાકથી આવી શકે નહિ. જ્યારે માત્ર વેલા ખાવાથીજ આટલો બધો ફાયદો થાય છે, તો પછી જે ગાયોને ખાસ વિદારીકંદો ખવડાવવામાં આવે તેઓનું દુધ દીવ્ય ગુણવાળું થઇ જાય અને એ દુધનું સેવન કરનારને કોઇપણ જાતની અણગમતા સ્વાદવાળી કડવી, કસેલી દવાઓ ખાધા સિવાય ઉત્તમ બળ, વીર્ય, પુષ્ટીનો લાભ થાય તેમાં કંઇ નવાઇ નથી.

દુધને વધારે ગુણકારી બનાવવાની બીજી પણ અનેક યુક્તિઓ છે, તેમા આ પણ એક જાણીતી વાત છે કે સવાસો ગાયોને દરરોજ અડદના ઘાસનો કિંવા વિદારીકંદનો ખોરાક ખવડાવવો, અને તેઓનું જે દુધ નીકળે તે બધું પચ્ચીશ ગાયોને પાઇ દેવું. આ પચ્ચીશ ગાયોનું વળી જે દુધ નીકળે તે બીજી પચ ગાયોને પાવું અને એ પાંચ ગાયોમાથી નીકળેલું દુધ એક ગાયને પાવું, અને પછી તે એક ગાયમાંથી જે દુધ નીકળે તે ધાતુક્ષયના દરદીને પાવું. જેથી તેના શરીરમાં એકદમ નવું બળ, નવું ચૈતન્ય, નવું જીવન, નવું વીર્ય આવી થોડાજ સમયમાં શરીર અપૂર્વ રીતે હૃષ્ટપુષ્ટ થશે. આ પ્રયોગ કંઇ ચાલતી આવેલી ગપાષ્ટક વાર્ત્તાઓમાંનો નથી, પરંતુ યોગી, યતિઓમા ચાલતા અનુભવિક શુભ પ્રયોગો માહેલો છે. વળી મહાત્મા બુદ્ધના જીવનચરિત્રમાં લખાએલો એક લેખ પણ આ વાતને વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. બુદ્ધ ભગવાન જ્યારે ઉગ્ર તપ કરીને અત્યંત ક્ષીણ દેહવાળા થઇ ગયા હતા અને છેક મૃત્યુની અણી ઉપર જઇ પહોંચ્યા હતા, તેવા સમયે આવા પ્રકારના દુધમાથી તૈયાર કરવામાં આવેલી ક્ષીરનો અહાર તેમને મળી જવાથી તેઓનામાં એકદમ નવિન બળ, નવિન જીવન આવી ગયું હતું.

આનો બહુ જાણીતી વાત છેજ કે પ્રાણી માત્રનાં દુઃખો અને દરદો દુર કરવાને માટે કોઇપણ વસ્તુ કરતાં પારો એ સર્વોત્તમ ચીજ છે, જો તેનો યોગ્ય પ્રમાણમાં વિધિસર ઉપયોગ કરવામા આવે તો તેના જેવી દીવ્ય ફળદાયક અન્ય કોઇપણ વસ્તુ આ જગતમાં મળી શકે તેમ નથી. આર્ય રસાયણ શાસ્ત્રીઓ તો એટલી હદ સુધી પારાના ગુણોનું યશોગાન ગાય છે. કેઃ—

हतोहन्तिजरामृत्युमूर्छितोव्याधिघातकः ।
बद्धश्चखेगतिंधत्तेकोन्यःसूतात्कृपाकरः ॥
आयुर्द्रविणमारोग्यंवन्हिर्मेधामहद्बलम् ।
रुपयौवनलावण्यंरसोपासनयाभवेत् ॥

મારેલો પારો વૃદ્ધાવસ્થા તેમજ મૃત્યુને હરે છે, મૂર્છિત થયેલો પારો સઘળા દરદોનો નાશ કરનાર છે, અને બદ્ધ થએલો પારો આકાશમાં ગમન કરવાની શક્તિ આપે છે, જ્યારે આવા દીવ્ય ગુણો સમાએલા છે ત્યારે કહો કે પારા કરતાં કોણ વધારે કૃપાકારક છે.

દીર્ઘ આયુષ્ય, ધન આરોગ્યતા, જઠરાગ્નિની પ્રબળતા, બુદ્ધિની તીવ્રતા, અત્યંત બળ, સુંદરરૂપ, તરૂણાવસ્થા, અને લાવણ્યતા એ બધું પારાના સેવનથીજ મળી શકે છે પારાની યથાવિધિ શાસ્ત્રોક્ત દીવ્ય બનાવટો આજકાલ આપણે બનાવી શકતા નથી. તોપણ રસ સિંદુર, ચંદ્રોદય વિગેરે જે બનાવટો પ્રચારમાં છે તેઓનાથી મળતા ફાયદાઓના અનુભવ ઉપરથી એટલું તો અનુમાન બાંધી શકીએ છીએ કે શાસ્ત્રોક્ત તમામ ગુણો પારામાં અવશ્ય રહેલા છે.

જો કે પારામાં આવા અજબ ગુણો રહેલા છે, તો પણ જો તેને વિધિસર વાપરવામાં ન આવે તો તેના સેવનથી થતું નુકસાન પણ ગજબ છે; અને તેથી કોઈપણ જાતની નુકસાનીના ભય સિવાય પારાનું સેવન કરી તેનાથી પ્રાપ્ત થતા દીવ્ય ગુણો મેળવી શકાય તેવી કોઈપણ રીત શોધી કાઢવામાં આવે તો તે અત્યંત શ્રેયકારક થઈ પડે એમાં કંઈ સંદેહ નથી.

આવી યુક્તિ અનેક વર્ષો પૂર્વે શોધી કાઢવામાં આવેલી છે, પરંતુ લૌકિક વ્યવહારમાં પ્રચલિત ન હોતાં, જોગી, જતીઓમાં ગુરૂ શિષ્ય પરંપરાથી ગુપ્ત રીતે ચાલતી આવે છે, જે એક મહાત્માની કૃપાથી અત્રે પ્રકાશિત કરવાને અમે ભાગ્યશાળી થઈએ છીએ.

એ વાત તો દરેક વૈદ્ય બંધુને સારી પેઠે જાણીતી જ છે કે હિંગળોકની અંદર પુષ્કળ પ્રમાણમાં પારો રહેલો છે, જેથી જે ગુણો પારાના સેવનથી પ્રાપ્ત થાય છે તેવાજ ગુણો હિંગળોકના સેવનથી પણ મળે છે અને મોટો ફાયદો એ થાય છે કે પારાની માફક હિંગળોકને શુદ્ધ કરવાની વિશેષ મહેનત પડતી નથી. આ કારણને લેઇને જોગી, જતીઓ પારાને બદલે હિંગળોક વાપરવાનું વધારે પસંદ કરે છે અને તેને નીચે મુજબ વિધિથી વાપરે છે.

સારો ઊંચી જાતનો હિંગળોક ત્રણ તોલા લેઇને તેને ખાટા લીંબુના રસમાં ત્રણ કલાક ઘુંટીને રાખી મુકતાં જ્યારે રસનો ભાગ સુકાઇ જાય ત્યારે ફરીથી ઘુંટીને સુકવવો. આ પ્રમાણે લીંબુનો રસ, તથા ઘેટીનું દુધ એ દરેકમાં સાત, સાત વખત ઘુંટીને સુકવવાથી હિંગળોક ઔષધ તરીકે વાપરવાને શુદ્ધ થએલો ગણાય છે, જેથી એ પ્રમાણે હિંગળોક જ્યારે શુદ્ધ થાય ત્યારે તેની સરખા વજનની એટલે દરેક અઢાર ઘઊંભારની એવી ત્રીસ પડીકીઓ કરવી અને પછી દરરોજ એકશેર અડદની ફોતરાં કાઢી નાંખવામાં આવેલી દાળ લેઇ તેને થોડા પાણીથી ભીંજાવીને તેમાં એક પડીકીની અંદરનો હિંગળોક મેળવીને તે દાળ એક દુઝણી બકરીને ખવડાવી દેવી અને તે પછી બકરીને જંગલમાં ચરવા માટે છોડી મુકવી. હિંગળોકની બધી પડીકીઓ પુરી

થતા સુધી એટલે એક મહીના સુધી આ પ્રમાણે કર્યા કરવું અને દરરોજ તે બકરીનું જે દુધ નીકળે તે સવાર સાંઝ દોહી લેવું. પરંતુ શરૂઆતના અઠવાડીયામાં તે વાપરવાના ઉપયોગમાં ન લેતાં ફેંકી દેવું. કેમકે ત્યાં સુધીમાં તેના દુધમાં પારાની અસર જોઇએ તેવી આવતી નથી. બરાબર આઠ દિવસ વીત્યાબાદ નવમા દિવસથી તે બકરીનું દુધ ખાવા, પીવાના ઉપયોગમાં લેવું. અથવાતો તે દુધમાં એક તોલો હૌચ બીજનો ભૂકો નાંખી તેની ખીર બનાવીને ખાવી અને તે પચી ગયા બાદ બીજા ખોરાકમાં માત્ર ઘઉંની રોટલી, ભાત, ઘી અને દુધ એટલી ચીજોજ ખાવી. બાકીની સર્વે ચીજો તેમજ મીઠું, મરચું, ખટાશ વિગેરે તમામ જાતના મસાલા બિલકુલ વાપરવા નહિ. બકરીને હિંગળોક ખવડાવવાનો પ્રયોગ પુરો થયા પછી પણ તેના શરીરમાં આઠ દિવસ સુધી પારાની અસર રહી શકે છે, માટે ત્યાં સુધી તેનું દુધ ખાવા પીવાનું શરૂ રાખવું અને તે બંધ કર્યા પછી પણ એક મહીના સુધી ઉપર બતાવ્યો છે તે સિવાયનો બીજો ખોરાક ખાવો નહિ.

આ પ્રમાણે એક મહીના સુધી સદરહુ દુધ સેવન કરવાનો પ્રયોગ કરવાથી ગમે તેવી નપુંસકતામાં આવી પડેલો પુરૂષ સો સ્ત્રીઓ સાથે વિહાર કરી શકે તેવા પ્રબળ પુરૂષપણાને પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેનામાં બળ, બુધ્ધિ, તેજ, કાન્તિનો અપૂર્વ વધારો થાય છે. કારણ બકરીને ખવડાવવામાં આવેલા હિંગળોકમાં રહેલા પારાની અસર તેના દુધમાં આવે છે, જેથી પારદ સેવનના જે અપૂર્વ ગુણો છે તે બધા એ દુધના સેવનથી પણ પ્રાપ્ત થાય છે. અને વળી પ્રત્યક્ષ રીતે પારો સેવવાથી જો તે વિધિસર ન સેવાય તો જે નુકસાન થવાનો ભય

શકે છે. તેવી જાતનો ઉપાય આવી રીતે પ્રયોગ કરવામાં રહેતો નથી. કારણ કે બકરીને ખવડાવવામાં આવેલો પારો તેના અસલ સ્વરૂપે દુધમા આવતો નથી, પરંતુ બકરીની જઠરાગ્નિના યોગથી પારાનું પાચન થઈ આપણને બીલકુલ નુકસાન ન કરે તેવા પ્રકારે તૈયાર થયેલું તત્વજ દુધની અંદર મિશ્રણ થાય છે.

ધાતુપુષ્ટિની સિધ્ધિ માટે જેવી રીતે અડદ, વિદારીકંદ, હિંમળોક વિગેરે દ્રવ્યો ગાય, બકરી વિગેરેને ખવડાવવામા આવે છે, તેવીજ રીતે જુદા જુદાં દરદોની નિવૃત્તિ માટે તે તે દરદોને નાબુદ કરનારી ચીજો જો તે જાનવરોને ખવડાવવામાં આવે તો અનેક પ્રકારનાં દરદો અનાયાસે નિવૃત્ત થઇ શકે છે. જો બકરીને કેવળ આકડાનો ચારો આપવામાં આવે તેના દુધથી શ્વાસનું અને જેને કેવળ ડોડીનો ચારો આપવામાં આવે તેના દુધથી ક્ષયનું દરદ નાબુદ થઇ શકે એ વાત સહેજ રીતે હરેકના લક્ષમા ઉતરી શકે તેવી છે, અને તેથી બુધ્ધિમાન્ પુરૂષો જો દીર્ઘ દષ્ટિથી આવા પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરશે તો દરદીને દવાના ડોઝ પીવાનો કંટાળો ઉપજાવ્યા સિવાય માત્ર દુગ્ધ પાનથીજ અનેક રોગોને જડમૂળથી ટાળી શકશે તેમા યત્કિંચિત પણ સંશય નથી.

પપૈયાં.

સં. વાતકુંભ હિં. અંડ ખરબુજા, પેપૈયા, મ. પોપયા બં. પપેયા, અ. આંબા હીન્દી; ગુ. એરંડા કાકડી, ઝાડ ચીભડી, પપૈયું, તૈ. વોપ્પય, ઈં. Papaw લે. Carica papaya.

વિવરણ—પપૈયાનાં ઝાડ વિદેશી હોઈ કેટલાંએક વર્ષોથી આ દેશમાં બાગ, બગીચાઓ વિગેરે સ્થળે વાવવામાં આવે છે જેથી સર્વે જગ્યાએ પ્રસિદ્ધ છે. આ ઝાડ બે, ત્રણ માથોડાં ઊંચાં થતાં હોઈ તેનો આકાર એરંડાના છોડવાને મળતો આવે છે, કેમકે તેનાં પાદડાં એરંડાના જેવાંજ થાય છે. ઝાડ ઉપર લીલાં નાળીએરની માફક જથાબંધ ફળો ઉત્પન્ન થતાં હોઇ તે ફળો નાળીએરની પેઠેજ પાંદડા નીચે બાઝી રહે છે અને તેઓ પાકે છે ત્યારે સ્વાદિષ્ટ લાગે છે જેથી બજારમા એક જાતનાં લીલાં ફળો તરીકે વેચાય છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—આ વૃક્ષો વિદેશી હોવાથી પ્રાચીન વૈદક ગ્રંથોમાં તેના વિષે કંઈપણ હકીકત જોવામાં આવતી નથી, પરંતુ થોડાંક વર્ષો પૂર્વે રચાયેલા " નિઘંટ રત્નાકર " ગ્રંથમાં તેના ગુણદોષ વર્ણવવામાં આવ્યા છે; એ સિવાય તેના ઉપયોગની ખાસ બનાવટ તે ગ્રંથમાં પણ આપવામાં આવી નથી, પરતુ આજકાલના યુરોપીયન શોધકોને તેના કેટલાએક અમુલ્ય ગુણો અનુભવમાં આવ્યા છે અને તે આ મુજબ છે.

પપૈયાંનો રસ અપચો, અમ્લપીત્ત, પેટની લાંબી મુદતની શરદી અને ખાધા પછી આવતા ખાટા ઓડકાર તથા ખાધા પછી પેટમાં થતા શળ જેવા દુખાવામાં ઘણોજ ગુણકારી છે. તે જેટલા વજનમાં આપવામાં આવે છે તેટલાજ વજનમા આપવામાં આવેલાં પિપ્સિન કરતાં બસો ઘણી પાચન કરવાની શક્તિ ધરાવે છે. ડૉક્ટર જ્યોર્જ હર્શલ ૧૮૮૬ ના બ્રિટિશ મેડિકલ જર્નલમાં જણાવે છે કે:—તે અપચાનાં વધતાં જતાં ચિન્હો જેવાં કે ખોરાક ઉપર અરૂચિ, ઉત્બનો

નાશ અને માથાનો દુખાવો વિગેરેને દુર કરે છે પેટની બાજુમાં જે ચીકણો પદાર્થ અસાધારણ જથ્થામાં એકઠો થાય છે અને ખોરાકને પચાવવામાં અટકાવ કરે છે તેને ઓગાળી દેવાની આ રસમાં અજબ શક્તિ રહેલી છે. પુખ્ત વયનાં મનુષ્યોનો ખાટા ઓડકાર સાથેનો અપચો કે જેમાં હૃદયનો દાહ અને પેટનું ચઢવું એ અજીર્ણના મુખ્ય ચિન્હો હાજર હોય છે તેમાં આ એક કીંમતી ઈલાજ છે.

જો કે અજીર્ણનાં દરદોને નાબુદ કરવાની પપૈયાંમાં આવી ઉત્તમ શક્તિ રહેલી છે, તો પણ તેને એકલાં વાપરવા કરતાં અજમાના સંયોગથી બનતા કોઈ ચૂર્ણ સાથે વાપરવામા આવે તો વિશેષ ફાયદો કરે છે. કારણ કે:—" एकायमानीशतमन्नपाचिका " "એકલો અજમોજ સો જાતનાં અન્નોને પચાવવાની શક્તિ ધરાવે છે" એ કથનાનુસાર અજીર્ણ, અમ્લપીત્ત, સંગ્રહણી વિગેરે દરદોના ઉપર અજમાનો ઉપયોગ કરવો એ રામબાણ ઈલાજ મનાય છે, તે પાચન શક્તિને વધારી રૂચિ ઉત્પન્ન કરે છે, શરીરમા ગરમાવો અને ઉત્સાહ આપે છે, આંતરડાંની નબળાઇ તેમજ બેશુદ્ધિને દુર કરે છે, શરીરના બંધારણને સ્ફુર્તિ તથા બળ આપે છે અને તેથી અજમો અને પપૈયાંની એકઠી કરેલી મેળવણી જ્યારે વાપરવામાં આવે છે ત્યારે તે કહોવાણ અટકાવવાનું, દુર્ગંધ દુર કરવાનું અને પાચન શક્તિ વધારવાનું ઉત્તમ કાર્ય બજાવે છે. વળી તે સ્વાદમાં અતિશય ઉત્તમ હોવાથી આબાલવૃદ્ધ સહુ કોઇ ખુશીથી લેઇ શકે છે. એના સેવનથી જમવાની રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે, ખોરાક સ્વાદિષ્ટ લાગીને ખાધેલું પાચન થાય છે, પેટ સાફ હોવા છતાં પણ અપચો રહેવો, પેટમાં

ભારની લાગણી ઉત્પન્ન થવી, ઝાડા થઇ જવા વિગેરે સઘળા ઉપદ્રવો હમેંશના માટે દુર થઈ આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને શરીર પુષ્ટ બને છે. વળી તેના ઉપયોગથી કૃમિનું દરદ નાશ પામે છે અને તે ફરી-થી ઉત્પન્ન થતું નથી, તેમજ કોલેરાના વખતમાં તેનું સેવન કરવા-થી એ રોગથી સપડાઇ જવાનો સંભવ રહેતો નથી. બાળકો તેમજ વૃધ્ધ મનુષ્યો કે જેઓની પાચન કરવાની શક્તિ તદન નાશ પામી હોય છે તેમના માટે પણ આ ઓષધ એક સરખી રીતે ઉપયોગી માલુમ પડેલું છે, તેમજ સારી તનદુરસ્તીવાળા મનુષ્યો પણ જો તેનું સેવન કરે છે તો તેઓનો જઠરાગ્નિ પ્રબળ થાય છે, ખોરાક વધારે પાચન થાય છે અને શરીરમાં સ્ફુર્તિ માલમ પડે છે.

પપૈયાના ફળોમાંથી દવા તરીકે ઉપયોગી થઇ પડે તેવું એક સત્વ કાઢવામા આવે છે આ સત્વ " પપેન "ના નામથી ઓળખાતું હોઇ ઈંગ્રેજી દવાઓ વેચનારા ગાંધીઓના ત્યાં મોંઘી કિંમતે મળી શકે છે. શરીરમાથી ઘટી ગયેલો પાચન રસ, અને આંતરડાંનો દાહ વિગેરેના માટે આ " પપેન " એક અત્યંત ઉપયોગી ઇલાજ મનાય છે અને " પેપસીન "ના બદલે ઘણા ડૉકટરો તેનો ઉપયોગ કરે છે, તો પણ પારીસની કેમિકલ સોસાઇટીના મેમ્બર ડૉકટર નાડકર્ણી સાહેબ જણાવે છે કે:—

The Juice from the raw fruit is said to be more efficasious in dissolving albumen than pepsin. The raw fruit is scraped longitudinally and the Milky Juice is collected; this is put

on a sand bath; after 24 hours or so a dull white powder is left; this is the best preparation for internal use; one or two grains with sugar or Milk after Meals should be given to adults. The tincture does not keep well and is disagreeable to taste; syrup of the powder may be made, if required for children and women. It is most efficacious in dyspepsia.

પેટની બાજુમાં જામી ગયેલો ચીકણા પદાર્થનો થર ઓગાળી નાંખવાને માટે આ દવામાંથી કાઢવામાં આવેલું સત્વ કે જે "પપેન અથવા તો પેપસીન" ના નામે ઓળખાય છે, તેના કરતાં કાચાં ફળોનો રસ વાપરવો એ વધારે અસરકારક કહેવાય છે. કાચાં ફળો ઉપરની છાલ છોલી કાઢવાથી તેમાંથી જે દુધ જેવો રસ નીકળે છે તેને એકઠો કરવામાં આવે છે અને પછી એક રેતીથી ભરેલું માટીનું વાસણ ચુલે ચઢાવી તે રેતી ઉપર આ રસ ભરેલું વાસણ મુકીને ચુલામાં ધીમો અગ્નિ સળગાવતા રસનો ભાગ ધીમે ધીમે બળી જઈને ચોવીસ કલાક પછી તે રસ ભરેલા વાસણમાં જે ઝાંખા ધોળા રંગનો ભૂકો શેષ રહે છે, તે લઇ લેવામાં આવે છે. ખાવાના ઓષધ તરીકે વાપરવાને માટે આ વનસ્પતિની બીજી કોઇ પણ બનાવટ કરતાં આ ઉત્તમ બનાવટ છે અને તે મોટા મનુષ્યને એકથી બે ઘઉંભાર જેટલી લેઇને સાકર અથવા તો દુધ સાથે જમ્યાબાદ આપવી જોઇએ. આ વનસ્પતિમાંથી કાઢવામાં આવેલો ટિંકચર એટલે અર્ક બગડી ગયા સિવાય લાંબી મુદત રહી શકતો નથી તેમજ સ્વાદમાં પણ સારો

હોતો નથી માટે તે નિરૂપયોગી છે. પરંતુ બાળકો તેમજ સ્ત્રીઓ કે જેઓ અણગમતા સ્વાદનાં ઔષધો લેઇ શકતા નથી તેઓના માટે આ ભૂકો યોગ્ય માપમાં ઉમેરીને સાકરનો સ્વાદિષ્ટ શરબત બનાવી શકાય છે. આ ભૂકો તેમજ તેમાથી બનાવવામાં આવેલો શરબત એ બન્ને અપચાના દરદ માટે અત્યંત ફાયદો કરનારી વસ્તુઓ છે.

આ બધા ઉપરથી જણાશે કે પપૈયાં એ મંદાગ્નિના માટે ઉત્તમ દવા છે અને વળી તેમાથી કાઢવામા આવેલું "પપેન" નામનું સત્વ કે જે મોઘી કિમતે વેચાય છે તેના કરતા નાડકર્ણી સાહેબે બતાવેલી રીતે મુજબ કાચાં ફળોના દુધ જેવા રસમાથી બનાવવામાં આવેલો ભૂકો વિશેષ ફાયદાકારક છે. ડોકટર સાહેબો જ્યારે આ ઔષધીનો સ્વતંત્ર રીતે ઉપયોગ કરે છે ત્યારે અજમાના સંયોગ વાળી તેની એક બનાવટ કે જે અમારા અનુભવમાં અત્યંત અકસીર માલમ પડેલી છે તે અત્રે પ્રકટ કરી બીજી કોઇપણ બનાવટ વાપરતા પહેલા તેનો અનુભવ લેવાને ભલામણ કરીએ છીએ.

સારો ચોખ્ખો ઉંચી જાતનો અજમો ૬૦ તોલા લેઇ બારીક ખરલ કરી તેમાં સિંધાલુણ, સંચળ, સાંભરલુણ, કાચલુણ અને વડાગરૂં મીઠું એ દરેક ચીજ ચાર, ચાર તોલા મેળવી કાચ કે પત્થરના વાસણમાં નાંખી તેમાં એંશી રૂા. ભાર ખાટા લીંબુનો રસ તથા તેટલોજ આદાનો રસ નાખી એક મહીનો રાખી મુકવું અને ત્યારબાદ ઉપયોગમાં લેવું. જેનો જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય તેણે આ ઔષધ દરરોજ ત્રણ, ત્રણ કલાકનાં અંતરે ૦। તોલા જેટલું લેઇ તેમાં પપૈયામાંથી કાઢવામાં આવેલું "પપેન" નામનું સત્વ અથવા

તો ઉપર બતાવ્યા મુજબ વિધિથી કાઢવામાં આવેલો પીળો ભુકો એક વઉભાર મેળવી સેવન કરવું અને તેના ઉપર હલકો ખોરાક લેવો. બહુ મશાલાદાર ખોરાક ખાવો નહિ. રાત્રે મોડું જમવું નહિ, તેમજ દારૂ જેવા માદક પદાર્થો, ચાહા, તમાકુ વિગેરેનો ત્યાગ કરવો જેથી અજીર્ણનુ દરદ જડમૂળથી નાબુદ થશે.

આ ઔષધમાં મંદાગ્નિને નાબુદ કરવા ઉપરાંત બીજા કેટલાએક ગુણો પણ રહેલા છે. વિદેશી લખનારાઓ જણાવે છે કે કાચાં પપૈયાં કાપવાથી તેમાથી જે દુધ જેવો રસ નીકળે છે તે કૃમિઘ્ન હોવાથી દાદર અને ખરજવા ઉપર ચોપડવાથી તે, તે દરદો નાબુદ થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એ રસ અર્શ તથા આમળુ ઉપર ચોપડવાથી તેઓનાં મૂળ બળી જાય છે, કે ખરી જાય છે; પરંતુ એ રસ ઉષ્ણ હોવાથી તેના લેપથી અત્યંત બળત્રા થાય છે અને વખતે ફોલ્લા પણ પડે છે. પાકા ફળો બરોળના દરદમાં ફાયદો કરે છે અને તે એવી રીતે વપરાય છે કે દરરોજ સવાર, સાઝ પપૈયાં ખાવાં તેમજ તેની પોટીસ બનાવીને પેટે બાધવી અને ભુખ લાગે ત્યારે માત્ર દુધ પીનેજ રહેવું, બીજો કોઇ પણ જાતનો ખોરક લેવો નહિ. વળી એ ફળોને કેટલાએક દિવસો સુધી દરરોજ નિયમિત રીતે સવાર, સાઝ ખાવામાં આવે તો તે બંધકોશના દરદને દુર કરે છે.

આ બધા ઉપરાંત વળી તેનાં કાચાં ફળોમાંથી નીકળતો દુધ જેવો રસ એ વીંછીના દંશ માટે રામબાણ ઉપાય મનાય છે અને તેનો ડંખવાળી જગ્યાએ લેપ કરાય છે. આ વાતની માહીતિ આપતાં એક ધુરંધર રસાયણ શાસ્ત્રી જણાવે છે કે:—It is a certain

remedy in cases of scorpion stings; the seeds are also similarly useful (વીંછીના ડંખ માટે આ એક ખાત્રી ભરેલો ઈલાજ છે અને વળી તેનાં બીયાં પણ તેવાજ ઉપયોગી છે.)

ફટકડી.

સં. સ્ફટિકારી, સ્ફટિકા હિં. ફિટકરી મ. તુરટી, ફટકી બં. ફટકિરી ફા. જાક સફેદ, તૈ. પાટીકરુ, ઇં. Alum, લા. Alumen.

વિવરણ—ફટકડી એ વ્યાપારની ચીજ હોવાથી સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે જેથી તેની ઓળખાણ આપવાની જરૂર નથી. હિન્દુસ્થાનના કચ્છ, પંજાબ, બિહાર વિગેરે સ્થળોએ તેની બનાવટનાં પુષ્કળ કારખાનાં હોઈ ત્યાંથી આખા દેશમાં મોકલવામાં આવે છે.

ગુણદોષ—નિઘંટરત્નાકરમાં જણાવેલું છે કે:—" ફટકડી રસમાં તુરી, તીખી, સ્નિગ્ધ, રંગ આપવાવાળી, પારાને બાંધનારી તથા કોઢ, વ્રણ, પ્રદર વિષવિકાર, મુત્રકૃચ્છ, ઊલટી, શોષ, ત્રિદોષ અને પ્રમેહને દૂર કરનારી છે.

ઉપયોગ—આ ઔષધિમાં વ્રણ વિનાશક ગુણ હોવાથી શરીર ઉપર પડેલાં ચાંદાં, ચાંદીઓ વિગેરે રૂઝવવાને બનાવવામાં આવતા કેટલીએક જાતના મલમોમાં તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ છરી, તરવાર, કુહાડો, કોદાળી વિગેરે વાગવાથી ઘા પડી તેમાંથી લોહી નિકળતું હોય તો તેને બારીક વાટી ઘી સાથે મેળવી તેનો લચકો ઘામાં ભરી તેના ઉપર રૂનું પેલ મુકી પાટો બાંધી રાખ-

વાથી તરતજ લોહી નિકળતુ બંધ થાય છે. અને પાકયા સિવાય ઘા જલદી રૂઝાઇ જાય છે, કેમકે ફટકડીમાં ગ્રાહી, ચામડીનો સંકોચ કરનાર તેમજ વિષઘ્ન ગુણ હોવાથી ઘાની અંદર બહારનાં જંતુઓ પ્રવેશી કહોવાણ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી અને ચામડીની કીનારીઓ એક બીજા સાથે જલદી મળી જાય છે. આ પ્રયોગ કરવામાં આવે ત્યારે દરરોજ એક વખત પાટો છોડી રૂના પોલ ઉપર ગરમ કરેલું ઘી સારી પેઠે મુકવું જોઇએ કે જેથી ફટકડી સુકાઇ જાય નહિ.

આગીઆ અને તણુખીઆ પ્રમેહના માટે ફટકડી એ અવ્યર્થ મહૌષધ મનાય છે અને તેનો પ્રમેહનું ઝેર નાબુદ કરવાને ખાવાના ઔષધ તરીકે અને સ્થાનિક પીડાની નિવૃત્તિ માટે પીચકારીના સ્વરૂપમાં ઉપયોગ થતો હોય તે નીચે મુજબ વિધિથી વપરાય છે.

પ્રમેહ માટે ખાવાનું ઔષધ—ઉત્તમ શાહાજીરાનું ચૂર્ણ એક તોલો, નાની ઇલાયચીના દાણાઓનું ચૂર્ણ એક તોલો, રૂબાર્બ એટલે રેવંચીનું ચૂર્ણ (પલ્વીસ રીહા) એક તોલો, સુરોખાર કિંવા જવખાર ૦॥ તોલો, ચણકબાબનું ચૂર્ણ એક તોલો, તથા ફુલાવેલી ફટકડી પણ એક તોલો લેઇ તેઓને ચંદનના ચોખ્ખા તેલથી ભીજવી સારી પેઠે ખરલ કરી પા, પા, તોલાની ગોળીઓ વાળી રાખવી. જે મનુષ્યને રંડીબાજીથી પરમીયાનું નવિન દરદ થયું હોય તેને દરરોજ સવાર, સાંઝ એકથી બે ગોળીઓ ખવડાવી તેના ઉપર સાકર નાખેલું ઠંડું પાણી પાવું અને ખોરાકમાં કેવળ જવની રોટલી, ઘી અને સાકર એટલી ચીજોજ વાપરવી. આ પ્રમાણે સાતદિવસ ઔષધ સેવન કરવાથી બળત્રા અને અસહ્ય પીડા સાથેનો નવિન પ્રમેહ નિઃસંદેહ રીતે નાબુદ થાય છે. ગોળી ખાધા પછી તેના ઉપર સાકર

નાખેલું પાણી પીવાના બદલે જો તરતનો કાઢવામાં આવેલો ખજુરીના ઝાડનો રસ પીવામાં આવે અથવા તો ખજુરને માટીના કોરા વાસણમાં પાણી સાથે રાત્રે ભીંજાવી રાખી સવારના ખજુરને સારી પેઠે ચોળ્યા બાદ તે પાણી ગાળી લેઇને પીવામાં આવે તો વિશેષ જલદી ફાયદો થાય છે. નવા પ્રમેહના દરદ ઉપર આ મુજબ ઓષધ ખાવા આપવું અને જનનેન્દ્રિયમાં ફટકડીના પાણીની પીચકારી મારવી. કેટલાએક ડોકટરો અરજન્ટીનાઇટ્રસ, સ્યુગરએટ, મોરથુથુ વિગેરેના પાણીની પીચકારીઓ મારે છે પરંતુ તે બધા કરતાં ફટકડીનો ઉપયોગ સર્વોત્તમ છે એવું જણાવતાં ડબ્લીનનો મોરીસ હેનરી કોલીસ નામનો એક વિદ્વાન ડોકટર કહે છે કે–

One of the most reliable astrigents for the cure of gonorrhœa is alum; not heroic solution of nitrate of silver etc, which are eminentaly uncertain and dengerous in their action, but by weak and frequently repeated solution of alum.

પ્રમેહનું દરદ નાબુદ કરવાને માટે ખાસ વિશ્વાસ રાખી શકાય એવાં ગ્રાહી ઓષધો પૈકી ફટકડી એ એક સર્વોતમ વસ્તુ છે, "પરંતુ અરજન્ટીનાઇટ્રસ એટલે કારીખાર જેવા અતિ પ્રખ્યાતિને પામેલા રાક્ષસી ઉપાયો એવા સર્વોત્તમ નથી, કેમકે તેઓનું ફળ અત્યંત અચોકસ અને વળી ભય ભરેલું છે; પરંતુ જો કોઇ ખાત્રી લાયક ઉપાય હોય તો તે નરમ સ્વરૂપમાં બનાવેલું અને વારે ઘડીએ ઉપયોગમાં લીધેલું ફટકડીનું પ્રવાહીજ છે. અને વળી તેને વાપરવાની રીત ઘણી સાદી છે. તરતનું ઉત્પન્ન થયેલું પ્રમેહનું દરદ કે જેમાં પુષ્કળ

પ્રમાણમાં અને ધઉંના દુધ જેવી ચીકણી, જાડી રસી આવતી હોય છે, મૂત્રનળીની કોર લાલ અને સોજાવાળી થઇ ગઇ હોય છે અને તેની અંદર સખ્ત બળત્રા થતી હોય છે ત્યારે જે પ્રવાહી વાપરવામાં આવે તે નરમ સ્વરૂપમાં બનાવેલું હોવું જોઇએ, અને વારેઘડીએ વાપરવું જોઇએ. જો દરદ લાંબા વખતનું હોય એટલે જીર્ણ સ્વરૂપ ભોગવતું હોય તો પ્રવાહી સખ્ત બનાવવું જોઇએ અને તેનો અઠવાડીયામાં એકાદ, બે વખતજ ઉપયોગ કરવો જોઇએ.

નવા દરદને માટે દરદીને તેની ઇન્દ્રિ ઉપર એક મોટો લોટો ભરીને ઠંડુ પાણી રેડવાને કહેવું અને પછી એક અધોળ પાણીમા અડધા ધઉંભાર જેટલી ફટકડી ઓગાળીને તે પાણી સીરીજમાં એટલે ઇદ્રિમાં પીચકારી મારવાની જે કાચની પીચકારીઓ આવે છે તેમાં ભરીને તેની ઇન્દ્રિમાં પીચકારી મારવી. આ પ્રમાણે પીચકારી મારવાનું કામ પહેલા દિવસે દર અડધા કલાકને અંતરે વારંવાર શરૂ રાખવું અને તે દરેક વખતે પ્રથમ એક લોટો ઠંડુ પાણી ઇન્દ્રી ઉપર રેડીને પછી પીચકારી લેવી. રાત્રિના સમયે પણ થોડીએક વાર ઊંઘ લેઇને બાકીના બધા સમયમાં આ ક્રિયા ચાલુજ રાખવી. આ સાથે વળી કોઇ મૂત્રરેચક દવા પેટમાં પણ લેવી. (સુરેખાર કિંવા જવખાર બે ભાગ, ચણકબાબ ત્રણભાગ, એલચી ચાર ભાગ, રેવંચી બે ભાગ, સોનાગેરૂ બે ભાગ, કાકડીનાં બીજ એક ભાગ, અનંતમૂળ બે ભાગ, કમળની નાળ બે ભાગ અને ગોખરૂ ત્રણ ભાગ લેઇ તેઓને સ.થે ખાંડી ચૂર્ણ કરી પછી એક ભાગ શીલાજીત લેઇ પાણી સાથે ઓગાળી તે પાણી સદરહુ ચૂર્ણમાં નાંખી સારી પેઠે ખરલ કરી આઠ, આઠ વાલની ગોળીઓ કરવી. આ ગોળીઓમાંથી એકાદ, બે ગોળીઓ

ખાઇ તેના ઉપર એક શેર દુધ અને તેટલુંજ પાણી ભેગું કરીને પી જવું અથવા તો પાંચ તોલા કાળી દ્રાક્ષને પાણીમાં ભીંજવી સારી પેઠે ચોળીને તે પાણી પી જવું એ ઉત્તમ મુત્રરેચક છે.) બીજા દિવસે અડધા કલાકના બદલે દર એક કલાકે પીચકારી લેવી અને એક ઔંસ પાણીમાં અડધાના બદલે એક ઘઊંભાર ફટકડી નાંખવી. આ પ્રમાણે બરાબર રીતે અડતાળીશ કલાક પ્રયોગ ચાલવાથી જે અનંત રસી આવતી હશે તે તદન બંધ પડશે અને વળી બળતરા, સોજો વિગેરે પણ શાન્ત થઇ જશે. તોપણ પ્રમેહના ઝેરની અસર તદન નાબુદ થવાને માટે આ પ્રયોગ એકાદ, બે અઠવાડીયાં અથવા તો યોગ્ય લાગે તેટલા સમય સુધી જારી રાખવો જોઇએ, પરંતુ અડતાલીસ કલાકનો પ્રયોગ પુરો થયા બાદ ઉપરા છાપરી પીચકારી આપવાની આવશ્યકતા નથી. આઠ ઔંસ એટલે અર્ધો શેર પાણીમાં ત્રીશ ઘઊંભાર ફટકડી ઓગાળીને તે પાણીવડે સવાર, બપોર અને સાંઝ એમ દિવસમાં ત્રણ વખત પીચકારી લેવી. અડતાલીશ કલાકના પ્રયોગથી દરદની શાન્તિ થયેલી જોઇને આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થઇ ગઇ એમ માની લાંબા સમય સુધી પ્રયોગ ન ચલાવવામાં આવે તો પ્રમેહનું શેષ રહેલું ઝેર સંજીવન થઇ ફરીથી દરદને ઉત્પન્ન કરે છે અને આવી રીતે ઉથલો મારી પેદા થયેલું દરદ પ્રથમના જેટલી સહેલાઇથી સારૂં થઇ શકતું નથી. Dublin Quarterly journal Feb. 1863 P. 2.

કેટલાએક પ્રતિષ્ઠિત યુનાની હકીમો પોતાના લાંબા સમયના અનુભવથી જણાવે છે કે પીચકારીના ઓષધ તરીકે એકલી ફટકડીનો ઉપયોગ કરવાને બદલે દારૂ હળદરમાંથી બનાવેલું રસાંજન એક તોલો,

સફેદ કાથો અડધો તોલો અને અફીણ પંદર ઘઊંભાર લેઇ તેઓને એક શેર પાણીમાં ૭ કલાક ભીંજવી રાખી પછી તે પાણી ગાળી લેઇને તેમાં કપુર, રસકપુર, ફુલાવેલી ફટકડી તથા ફુલાવેલું મોરથુથુ એ દરેક ચીજનો ભૂકો પંદર, પદર ઘઊંભાર ઊમેરવો અને પછી ઉપયોગમાં લેવું. આ પાણીની પ્રમેહના દરદીની ઇન્દ્રિમાં દિવસમાં ત્રણ વખત પીચકારી મારવાથી એકજ દિવસમાં પ્રમેહની શાન્તિ થાય છે, અર્થાત્ દાહ, સોજો, રસી વિગેરે નાબુદ થાય છે, આ રીતે એકજ દિવસમાં દરદ શાન્ત થયા બાદ તેનું ઝેર શરીરમાંથી નાબુદ થવાને ચૌદ દિવસો સુધી દરરોજ એકાદ, બે વખત પીચકારીનો ઉપયોગ કરવો અને અંદરના ઔષધ તરીકે બાવળની અંતર છાલના ઊકાળા-ના પાણીને ઘટ્ટ કરીને બનાવેલો કાથો ત્રણ ભાગ, ચણકબાબ બે ભાગ, બંગ ભસ્મ એક ભાગ, ફુલાવેલી ફટકડી એક ભાગ, એલચી દાણા એક ભાગ, અને સાકર આઠ ભાગ એ બધાંના બારીક વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણને સાથે મેળવો તેમાથી અડધાથી એક રૂ. ભાર જેટલું ઔષધ લેઇ દશ તોલા ગાયના દુધમાં નાંખીને પીવું. આ ઉપાય પણ ઊત્તમ છે, પરંતુ સદરહુ ડૉકટર સાહેબે બતાવેલા ઉપાય કરતાં વધારે જલદ છે માટે યોગ્ય લાગે તેનો ઉપયોગ કરવો.

ફટકડીમાં વિષહર ગુણ હોવાથી કેટલીએક જાતનાં ઝેરો ઉપર તે ઘણું ઉત્તમ કાર્ય કરે છે ા તોલો ફટકડી લેઇ તેને વીશ તોલા ઘી સાથે મેળવીને પાઇ દેવી, આ પ્રમાણે દર અડધા કલાકના અંતરે પાંચ, દશ વખત આપવાથી દંશ થયાને ઘણો સમય ન વહી ગયો હોય તેવો સર્પનો દરદી બચી જાય છે, તેમજ એક તોલો ફટકડીને પાંચ તોલા પાણી સાથે ઓગાળી તે પાણી વારંવાર ડંખ ઉપર ચોપડવા-

-થી તેમજ આંખમાં આંજવાથી વીછીનું ઝેર નાબુદ થાય છે એ વા-ત તો સહુ કોઈ જાણેજ છે. પરંતુ આ સિવાય વીંછીના ડંખ ઉપર, મેલેરીયાથી ઊત્પન્ન થતા તાવ ઉપર તેમજ મરકીના ઉપદ્રવ ઉપર સાધુ, સંતો તેનો કેટલીએક વિશેષ રીતોથી ઉપયોગ કરે છે જે રીતો-માંની થોડીએક નીચે મુજબ છે,

ઝાડ ખંડી વૈજનાથ નિવાસી એક બંગાળી મહાત્માનો થોડાક વર્ષો પૂર્વે સમાગમ થયો હતો. આ મહાત્મા જડીબુટ્ટીઓ સબંધિ સારૂં જ્ઞાન ધરાવતા હોવાથી તેઓની સાથે વાતચિતના સમાગમમાં વીંછીના ઝેર વિષે વિવેચન થતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે:

वृश्चिक दंशने कातर हईले फट्किरिर खण्ड चिमटा-द्वारा अग्नि शिखाय धारणे गलिया उठि लेई क्षत स्थाने प्रदानमात्र प्राणवियोग सदृश यातना हईले ओ तत्क्षणात् निवारण हय। वारम्वार प्रदाने उपकार भिन्न अपकारनाई। ईहाद्वारा उपविषमात्रेर यातना निवारण हईया थाके।

વીંછી કરડવાથી જે મનુષ્ય અત્યંત પીડા પામતો હોય તેની શાન્તિના માટે ફટકડીનો એક કડકો લેઇને ચીપીઆવડે પકડી દેવતા ઉપર ધરી રાખવાથી જ્યારે તે ફટકડીનો કાંકરો ગરમીવડે ઓગળવા લાગી તેમાંથી રસનાં ટીપાં પડવા લાગે ત્યારે તરતજ દેવતા ઉપરથી ઊઠાવી લેઇ ડંખવાળી જગ્યાએ ચાંપી દેવો જેથી પ્રાણ જવા જેવી પીડા થતી હશે તોપણ તરતજ આરામ થશે. જો એકાદવાર ચાંપવા-થી પુરતો આરામ ન થાય તો ફરીથી એ મુજબ કરવું અને પુરતી

શાન્તિ મળતા સુધી એ ક્રિયા ચાલુ રાખવી. વારંવાર ચાંપવાથી વિ-શેષ ફાયદો થાય છે. પરંતુ કોઇપણ જાતનું નુકસાન થતું નથી. આ ઉપાયથી માત્ર વીંછીનું ઝેર નાબુદ થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ સ-ઘળાં ઉપવિષો એટલે મધમાંખી, ભમરી, કાડોળ, કુકડમુકડ, તાત્કાળીક થયેલો સર્પદંશ વિગેરેની પીડા પણ દુર થાય છે. મહાત્માના બતા-વ્યા બાદ આ પ્રયોગની અમે પણ અનેકવાર અજમાયશ લીધી છે. અને આવા પ્રસંગે કોઇપણ જાતની બીજી દવાદારૂ કિંવા જડીબુટ્ટીની શો-ધખોળ માટે ફાંફાં મારવા કરતાં હમેશાં ખીસામા ફટકડીનો એક કાંકરો રાખી મુકવો અને તેનો પ્રસંગ પડતાં ઉપયોગ કરવો એ વધારે અનુકુળ જણાયું છે. વળી મહા મુશ્કેલીએ મેળવેલી જડીબુટ્ટીઓ લાંબો સમય થવાથી જ્યારે ગુણહીન થઇ અલ્પ ફળદાયી થઈ જાય છે ત્યારે આ ઔષધ ખનીજ પદાથ હોવાથી કદીપણ ગુણહીન ન થતાં જ્યારે વાપરીએ ત્યારે એક સરખું ફળ આપે છે એ પણ એક મોટો ફાયદો છે.

મેલેરીયા, પ્લેગ વિગેરેની ઝેરી હવાથી આવતા તાવો માટે ફટ-કડીનો નીચે બતાવ્યા મુજબ રીતે ઉપયોગ કરવાથી ઉત્તમ પરીણામ આવે છે.

લાલ રંગની ફટકડી પાંચ તોલા લેઇને તેને બારીક ખાંડી એક દિવસ કુંવરપાઠાના રસ સાથે ખરલ કરવી અને તે રસ સુકાઇ ગયા બાદ એક દિવસ ભાંગરાના રસમાં ખરલ કરી તેની ટીકડીઓ બનાવી તડકે સુકાવા દેવી. જ્યારે બરાબર સુકાઇ જાય ત્યારે તે ટીકડીઓને એક સરાવલામાં ભરી તેના ઉપર બીજું સરાવલું ઉંધું ઢાંકીને પછી તેના ઉપર ત્રણ વખત કાપડમાટી કરવી. અને તે કાપડમાટી સુકાઇ

જાય ત્યારે ભરોર અડાયાં છાણાંના વચમાં મુકીને આગ દેવી, અગ્નિ શાંત થઈ જ્યારે સંપુટ બરાબર રીતે શિતળ થઇ જાય ત્યારે તેમાંથી ફટકડીની ભસ્મ કાઢી લેઇ સારી પેઠે ખરલ કરીને એક સુંદર શીશીમાં ભરી રાખવી.

ટાઢ વાઇને આવતા દરેક જાતના મેલેરીયાના તાવ માટે દરરોજ સવારના આ ભસ્મ ૦૧ તોલા જેટલી લેઇ તેમાં એટલીજ વાટેલી સાકર મેળવીને ફાકી જવી અને તેના ઉપર એક કલાક સુધી પાણી પીવું નહિ તેમજ કોઇપણ જાતનો ખોરાક પણ લેવો નહિ. આ મુજબ ત્રણ દિવસ કરવાથી રોજીઓ, એકાંતરીઓ, ચોથીઓ વિગેરે દરેક જાતના વિષમજવરો દુર થાય છે.

પ્લેગના દરદ માટે આ ભસ્મ દર બે કલાકના અંતરે દશ ઘઉભાર જેટલી આપવી અને તેના ઉપર કોઇપણ જાતનો ખોરાક લેવો નહિ તેમજ પાણી પીવું નહિ. જો કોઇપણ જાતનો ખોરાક લેવાની કિંવા પાણી પીવાની જરૂર હોય તો તે દવા લીધાને એક કલાક વીત્યાબાદ આપવું. અથવા તો ખોરાક પાણી લેવાને માટે વચમાં એકાદ, બે વખત ઔષધ લેવાનું બંધ રાખવું. રાત્રે પણ દવા આપવાનું કાર્ય બંધ કરવું નહિ અને ગાંઠ ઉપર આસંધના મુળીયાંને પાણી સાથે ઘસીને તેનો દિવસમાં બે, ત્રણ વખત લેપ કરવો. ખોરાક દુધ, ભાત, કાંજી જેવો હલકો આપવો. જેથી શરીરમાં સંચિત થયેલું પ્લેગનું ઝેર નાબુદ થઇ અનેક દરદીઓ બચવા પામે છે.

સિદ્ધ નાગાર્જુનમતે અનેક મહાહરિ ગુટિકા—મંત્ર, તંત્ર, વૈદ્યક અને રસાયન વિદ્યામાં પૂર્ણ નિપુણ એવા નાગાર્જુન નામના

'સિધ્ધે અનેક રોગો ઉપર ઉપયોગી થઇ પડે એવી એક દીવ્ય ગુણ પ્રદ અજબ બનાવટની શોધ કરેલી છે, પરંતુ તે વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ ન હોતાં માત્ર સાધુ, સંતોમાંજ ગુપ્ત રીતે પ્રચારમાં છે. થોડાક સમય પૂર્વે નર્મદા નિવાસી બ્રહ્માનંદ સરસ્વતિ નામના એક સ્વામિની સાથે સમાગમ થતા તેઓશ્રીએ આ ગોળી બનાવવાની તેમજ વાપરવાની વિધિ પ્રકટ રીતે અર્પણ કરી જગત્ ઉપર મહા ઉપકાર કર્યો છે અને તેથી જન સમુહના કલ્યાણાર્થે અમે તે વિધિ પ્રકાશ કરીએ છીએ.

ફુલાવેલી ફટકડી, ચોખ્ખો સીલાજીત, સોનામુખીનીભસ્મ, અભ્રક ભસ્મ, નાગકેસર, ચણકબાબ, ગળો, બંગભસ્મ, ગોખરૂ, હરડે, બહેડાં, આમળાં, ધાવડીનાં ફુલ, પડવાસ એટલે બીજડાના ઝાડની ડાળીઓ ઉપર બાઝતી રસની ગાંઠો, લોધર, કડા છાલ, વાવડીંગની મીંજો, જેઠીમધ અને ચોખ્ખો ગુગળ એ બધી ચીજો સરખા ભાગે લેઇ તેઓને ખાંડીને કપડા વડે ચાળેલું બારીક ચૂર્ણ લેઈ ચૂર્ણને દેશી બાવળનાં પાંદડાનો રસ, વેલનો રસ, નરમા કપાસનાં ફુલ કિંવા પાંદડાંનો રસ, કાસુંદરીનો રસ, બોડીયા કલ્હારનો રસ, ખાખરાનાં કેસુડાંનો રસ, ડાભનાં મુળીયાંના ઉકાળાનો રસ, રક્તરોહીડાની છાલનો રસ, કાળીપાઢનાં મુળીઆનો ઉકાળો, કાચા ઉંબરાનો રસ, આવળનાં ફુલોનો રસ, અરણીનો રસ, અરડુશીનો રસ, સોનાગેરૂને પાણીમાં મેળવી ઠરવા દીધાથી ગેરૂનો ભાગ વાસણના તળીએ બેસી જાય ત્યારે ઉપર ઉપરનું ચોખ્ખું નીતારી લીધેલું પાણી, મેંદીનો રસ, વિજયાભાંગને પાણી સાથે ખરલ કરી નીચોવી કાઢેલો રસ અને દારૂ હલદને ઉકાળો એ દરેકની સાત, સાત, વખત ભાવનાઓ દેવી. ચૂર્ણ બરાબર રીતે પલળી જાય તેટલો રસ નાંખીને ખરલમાં ઘુંટતાં જ્યારે

રસનો ભાગ સુકાઇ જાય ત્યારે એક વખતની ભાવના પૂરી થઇ એમ સમજીને બીજી વખત રસ નખીને ઘુંટવું. અને તે પણ સુકાઇ જાય ત્યારે ત્રીજી વખત રસ નાંખવો, આ પ્રમાણે દરેક જાતનો રસ સાત વખત નાંખીને ઘુટવું તેનું નામ સાત, સાત ભાવનાઓ આપી કહેવાય છે. જ્યારે બધી ભાવનાઓ અપાઈ રહે ત્યારે છેવટે એક આખો દિવસ તેને ત્રિફળાં એટલે હરડે, બહેડાં અને આમળાંના ઉકાળાના પાણીમાં ઘુંટી પછી તેની સોપારી જેવડી ગોળીયો વાળી સારી પેઠે સુકાઇ જાય ત્યારે તેઓને એક મજબુત બુચવાળી સુંદર શીશીમાં ભરી રાખવી.

આ ગોળીઓનો જો દેશ, કાળ, બળ, વય વિગેરેનો વિચાર કરીને યોગ્ય અનુપાનથી ઉપયોગ કરવામાં આવે અને દરદને અનુસરતુ પથ્ય પાળવામાં આવે તો તે દરેક જાતનાં દરદોને દુર કરે છે એમાં યત્કિંચિત પણ સંશય નથી. આ ઓષધ વાપરવાનાં સિદ્ધ મહાત્માઓમાં અનેક વિધના અનુપાનો ચાલે છે, તો પણ તેઓમાં સાર્વજનિક હિતનાં મુખ્ય મુખ્ય અનુપાનો આ મુજબ છે.

પ્રમેહ—ગળોનો રસ બે તોલા અને ૦। તોલા મધની સાથે આ ગોળી ખાઇ તેના ઉપર આમળાનો રસ પીવાથી વીશે જાતના પ્રમેહ દુર થાય છે. જો પેશાબમાં ચરબીનો ભાગ જતો હોય તો આ ગોળી કોઠીનાં પાંદડાંનો રસ અને સાકર સાથે લેવી, ધાતુ જતી હોય તો વિદારી કંદનું ચૂર્ણ ૦। તોલો લેઇ દશ તોલા દુધમાં નાંખી તે સાથે લેવી; જો મીઠો પરમીયો થયો હોય અને તેથી પેશાબમાં સાકર જતી હોય તો જાંબાના બીજના ૦। તોલા ચૂર્ણ સાથે લેવી અને જો રંડીબાજીમાંથી આ દરદ ઉત્પન્ન થયું હોય તો ગોળી ખા-

કાને તેના ઉપર ચણકબાબનો ઉકાળો પીવો, વળી જો વિકારીકંદ ન મળે તો જતી ધાતુ રોકવાને માટે વડની અંતરછાલના ઉકાળા સાથે પણ આ ગોળી લેવાય છે.

રક્તપીત્ત—આ ગોળી ખાઇ તેના ઉપર એક તોલો અરડુ-સીનો રસ અને ૦। તોલો હળદર સાથે મેળવીને પીવાથી નાક, મ્હોં, કાન, ગુદા, લિંગ કે યોનિ દ્વારા પડતું લોહી બંધ થાય છે.

અર્શ—બોડા કલ્હારનો કિંવા ગોરખમુંડીનો રસ બે તોલા લેઇ તેમાં એકવીસ મરીયાંનો ભૂકો મેળવી તેની સાથે સેવન કરવાથી છએ જાતના અર્શનું દરદ નાબુદ થાય છે. આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે નાગલી દુધેલીનાં પાંદડાં પાંચ તોલા લેઇ તે છાશ સાથે ખાંડીને પછી ધીમે વધારી સવાર, સાંઝ ખાવાથી વ્હેલો ફાયદો થાય છે.

અતિસાર—આમાતિસાર—સવાર, બપોર, અને સાંઝે એક ગોળી ખાઇ તેના ઉપર ગાદરીયા ઝીપટાના પાંદડાનો અથવા તો બા-બળની કુંણી પાલી એટલે પાંદડાંનો રસ એક અધોળ લેઇ તેમાં એક તોલો સાકર નાખીને પીવાથી લોહી પડતો ઝાડો, અને મરડો, દુર થાય છે.

કુષ્ટરોગ—કાસુંદરાનાં પાંદડાનો રસ ૦। તોલા જેટલો લેઇ તેની સાથે ખાવાથી તેમજ તે રસમાં ઘસીને શરીરે ચોપડવાથી ખસ, લુ-ખસ, દાદ્ર, ખરજવું વિગેરે નાબુદ થાય છે.

ઉપદંશ—દરરોજ સવાર, સાંઝ ચંબેલીનાં પાંદડાંનો રસ બે તોલા લેઇ તેમાં એક તોલો ગાયનું ઘી અને એક વાલ રાળ મેળવી તેની સાથે ગોળી લેઇ તેના ઉપર અનંત મૂળ એટલે સારસાપરેલાનો

ઉકાળો પીવામાં આવે તો ગરમી, વિસ્ફોટક અને ફીરંગ વાથી દરદી મુક્ત થાય છે.

વિષવિકાર—દરરોજ સવાર, સાંઝ, એક ગોળી ખાઇ તેના ઉપર અંકોલનાં મૂળીયાંની છાલનો અથવા તો શરપંખાનાં મૂળીઆનો ઉકાળો પીવામાં આવે તો ગરમી, હડકવા, ઝેરી ઉંદર, સોમલ, વછનાગ, સાપ વિગેરે અનેક જાતનાં વિષોની અસર નાબુદ થાય છે. જો ઝેરનો વેગ તીવ્ર ન હોય પરંતુ ઘણા દિવસથી શરીરમાં સંચિત થઇને જીર્ણ સ્વરૂપે નડતો હોય તો અંકોલના બદલે કાળા સરસડાની છાલના ઉકાળા સાથે લેવાથી દરેક જાતના ઝેરની જીર્ણ અસર નાબુદ થઇ આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

કાસ—શ્વાસ, સસણી, કે વરાધના લીધે દરદી અતિશય અમુઝાતો હોય તો એક ગોળી ખાઇ તેના ઉપર વિશેક તોલા ગરમ પાણીમાં ના થી ૫ાા તોલા જેટલુ ચોડાવજનું ચૂર્ણ નાંખીને પીવાથી ઊલટીદ્વારા કફ નીકળી જઇ દરદીને આરામ થાય છે. વળી ભોંયરીંગણીનાં મૂળના ઉકાળા સાથે લેવાથી કફની, અરડુસીનાં પાંદડાંનો રસ અને મધ સાથે લેવાથી સસણીની, નગોડનાં પાંદડાંનો રસ અને ઘી સાથે લેવાથી વાયુની, સીતોપલાદિ ચૂર્ણ અને સોનાના વરખ સાથે લેવાથી ક્ષયની, અને જેઠીમધના શીરા સાથે લેવાથી પીત્તની ખાંસીને દુર કરે છે, આંકડાનાં મૂળીઆંના ઉકાળા સાથે લેવાથી દમ દુર થાય છે, પીપળાની લાખના ઉકાળા સાથે લેવાથી ઉરક્ષત ક્ષય ટળે છે. અને કાસુંદ્રાના રસ સાથે લેવાથી ઊંટાટીયાનું દરદ નાબુદ થાય છે,

વિષુચિકા—ડીંટુ કાપી નાંખેલા એક બીલામાને પાંચ તોલા ખાટી આમલી સાથે કુટીને તેની સાથે આ ગોળી ખાઇ તેના ઉપર

એક રતી કપુર મેળવેલો ડુંગળીનો રસ પીવાથી ભયંકર કોલેરાનું દરદ પણ શાન્ત થાય છે. આંબલી એ ભીલામાનું વારણ હોવાથી ભીલામું આપતાં ડરવું નહિ.

વાયુ ઉપર—શુદ્ધ ભીલામાં નંગ વીશ લેઇ સુગીવડે તેનાં ડીટાં કાપી નાંખી બે, બે, ચાર, ચાર ટુકડા કરી પછી તેઓના વજનથી ચારગણા ગાયના ઘી સાથે લોઢાની કઢાઇમાં નાંખી ઉકાળતાં જ્યારે ભીલામાંના કકડાઓમાંથી બધો કસ ઘીમાં આવી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી ઘીને ગળી લેવું. આ ઘીનું જે વજન થાય તેના એકવીશ સરખા ભાગ કરી દરરોજ સવારના એક ભાગ લેઇ તેના સાથે ગોળી ખાઇ ઉપર ખોરાકમાં માત્ર સાકર અને ઘી સાથે બનાવેલો ઘઉંનો શીરો ખાવાથી વાયુ અને શરદીનાં તમામ દરદો નાબુદ થાય છે. જેને ભીલામું માફક ન આવતું હોય તેણે આ પ્રયોગ વૈદ્યની સલાહ સિવાય કરવો નહિ.

તૃષા દાહ વિગેરે માટે—આ ગોળી કમળ, કેળ અથવા ધોળા કલ્હારના રસ સાથે લેવાથી તરસ, દાહ, બળત્રા, ઉનવા, લુ લાગવી, તનજાગરમી વિગેરે નાબુદ થાય છે.

ઉન્માદ, અપસ્માર—વજ, બ્રાહ્મી અને શંખાવળીના ઉકાળા સાથે અથવાતો સારસ્વત ચૂર્ણ સાથે સેવન કરવાથી દીવાનાપણું, વાઇ અને આંચકી વિગેરે દરદો શાન્ત થાય છે.

પ્લીહા, યકૃત રોગ—સવાર સાંઝ એક ગોળી ખાઇ તેના ઉપર શરપંખાનાં મૂળીયાંનું ચૂર્ણ અડધો તોલો લેઇ વીશ તોલા મોળી છાશમાં નાખીને પીવાથી બરોળ અને કલેજાની વૃદ્ધિ નાબુદ થાય છે. કડુ અને ખડસલીઆના ઉકાળા સાથે લેવાથી કમળાનું દરદ દુર

થાય છે, વીકાનાં પાંદડાંના રસ સાથે લેવાથી સોજાનું દરદ દુર થાય છે. વળી કમળાના દરદ ઉપર ઇંદ્રવારણીનાં મુળીયાંના ઊકાળા સાથે પણ આપવામાં આવે છે.

અજીર્ણ, મંદાગ્નિ—ચીત્રાનાં મુળીયાંનું ચૂર્ણ ૦। તોલો, હિંગાષ્ટક ચૂર્ણ ૦॥ તોલો, હરડેનું ચૂર્ણ ૦॥ તોલો અને સાજીખાર ૦। તોલો એ બધાં સાથે મેળવી તેમાંથી દર વખતે ૦। થી ૦॥ તોલા જેટલું ચૂર્ણ લેઇ વીસ તોલા મોળી છાશમાં મેળવી તેના સાથે આ ગોળી ખાવાથી મંદાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે.

જ્વર—ખડસલીયાના ઉકાળા સાથે લેવાથી પીત્તજ્વર, સાતવીણના ઉકાળા સાથે લેવાથી મેલેરીયાનો તાવ, લીંબડાના ઊકાળા સાથે લેવાથી શ્લેગનો તાવ, આકડાના મુળના ઉકાળા સાથે લેવાથી ત્રિદોષ, દશમુળના ઊકાળા સાથે લેવાથી સુવાવડનો જ્વર, ભોંયરીંગણીના ઊકાળા સાથે લેવાથી કફજ્વર, ચરીયાતાના ઉકાળા સાથે લેવાથી જીર્ણજ્વર અને નગોડના ઉકાળા સાથે લેવાથી વાયુનો તાવ દુર થાય છે

પ્રદર, રક્ત પ્રદર—આ ગોળીને જનનેન્દ્રિયમાં પહેરી રાખવાથી સ્ત્રીઓનો પ્રદર એટલે ધોળી ધાતુ જવાનો રોગ, ઉનવા, યોનિભ્રંશ એટલે ગુપ્ત ભાગનું બહાર નીકળવું તેમજ રક્તપ્રદર એટલે લોહીવા જલદી નાબુદ થાય છે. પ્રદરના દરદમાં ગોળી પહેરી રાખવી તેમજ આસોપાલવની અંતરછાલના ઉકાળા સાથે સવાર, સાંઝ સેવન પણ કરવી. વળી માસિકઋતુ પ્રાપ્ત થવાના ચાર દિવસોમાં ગોળી જનનેન્દ્રિયમાં પહેરી. રાખવી તેમજ સવાર, સાંઝ એક એક ગોળી ખાઇ તેના ઉપર બોડીઆ કલ્હારનો અથવા તો કપાસના પાંદડાંનો ચાર તોલા રસ ખાંડ નાંખીને પીવો તેથી અટકાવ આવતો બંધ થાય છે.

ધાતુપુષ્ટિ—સવાર, સાંઝ એક ગોળી ખાઇ તેના ઉપર તુળ-સીનાં બીજનું ૦। તોલો ચૂર્ણ લેઇ ખજુર સાથે મેળવીને ખાવું જેથી નબળી પડેલી રતિશક્તિ સતેજ થાય છે. વળી એક શેર જુના વાવડીંગ લેઇ તેને ભરડી નાખવાથી જે મીંજો નિકળે તે મીંજોની બરાબર જેઠીમધનાં મુળ લેઇ સાથે ખાંડીને ચૂર્ણ કરવું. આ ચૂર્ણ પહેલા અઠવાડીયે દરરોજ સવાર, સાંઝ ૦। તોલા જેટલું, બીજા અઠવાડીયે ૦॥ તોલો, ત્રીજા અઠવાડીયે ૦॥। તોલો અને ચોથા અઠવાડીયેથી હમેશાં એક તોલા જેટલું લેઇ તેની સાથે આ ગોળી લેવી અને તેની ઉપર આમળાં તથા મગનો ઉકાળો બનાવીને પીવો. ખોરાકમાં માત્ર દુધ, ભાતજ વાપરવાં. આ પ્રમાણે ચાર, છ મહિનાના પ્રયોગથી નિર્બળતા દુર થાય છે. બળ, બુદ્ધી અને કાન્તિમાં વધારો થાય છે. તરૂણતા પ્રાપ્ત થાય છે અને રોગ માત્ર હણાઇ જાય છે.

નર્મદાનિવાસી મહાત્માએ બતાવેલાં અનુપાનો ઉપર મુજબ છે. છતાં વૈદ્યોને યોગ્ય લાગે તો દરદીની પ્રકૃતિનો વિચાર કરીને તેમાં ઘટતો ફેરફાર કરવો. આ ગોળીઓનો અમે પણ કેટલાંએક દરદોમાં અનુભવ લીધો છે અને સ્ત્રીઓનું શ્વેત પ્રદર, રક્ત પ્રદર, પ્રમેહ, લોહી પડતા અર્શ, રક્તપિત્ત, લોહી પડતો મરડો, બળત્રાવાળો પ્રમેહ, તરસ, લુ લાગવી, દાહ, કમળો વિગેરે દરદોમાં તેનો ગુણ અકસીર માલમ પડયો છે, તોપણ હજુ વિશેષ અનુભવની જરૂર છે; અને તેથી જો દરેક વાંચકબંધુ તેની અજમાયશ લેઇ પોતપોતાનો અનુભવ જણાવશો તો આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિમાં તે પ્રગટ કરવામાં આવશે.

બહુફળી.

સં. ચચુ. મહાચંચુ, હિ. કોસ્ટ, પાત, બહુફળી, મ લઘુ-ચુંચ. થોરચુંચ, બહુફળી, અં. ચેચકો ગુ. છુછ, ઝીણી છુછ, બહુ-ફળી, લા. Corchorus actus ugulus.

વિવરણ—બહુફળીના છોડવા ચોમાસે ઘણા ઉગી આવે છે, અને તેમા બેઠી બહુફળી, મોટી બહુફળી, ઝીણી બહુફળી વિગેરે ઘણી જાતો થાય છે, પરંતુ તે બધી જાતોના ગુણો લગભગ એક સરખા-જ હોવાથી ફાવે તે જાત વાપરવાને વાંધો નથી, તોપણ ઔષધ ત-રીકે એની એક જાત કે જે હું ધારી છુંછ અથવા તો બહુ ફળીના નામે ઓળખાય છે તે વિશેષ વપરાય છે. આ જાતના છોડવા એક-થી બે ફીટ જેટલા ઊંચા થતા હોય તેમાંથી કેટલીએક શાખાઓ નીકળી ઘાસ કે જંમીન ઉપર પસરાએલી હોય છે પાદડા આંતરે આવેલાં હોય તે બેથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં અને ાાથી દોઢ ઈંચ પહોળા હોય છે અને તેની કોર ઉપર દાતા જેવી કાંગરી હોય છે. પાનની ડીંટડી ાાથી ૧ા ઈંચ જેટલી લાંબી હોય તેના ઉપર લાંબા વાળની રૂંછાળ હોય છે તેમજ પાનની બન્ને બાજુ ઉપર પણ આછી રૂંછાળ આવેલી હોય છે. ડીંટડીના મથાળેથી ત્રણથી પાંચ નસો નીકળી પા-નમાં ગયેલી હોય છે જેમાંની વચલી ત્રણ નસો જરા જાડી અને બાજુની બે ઝીણી હોય છે. પાદડાંનો સ્વાદ ચીકણો અને જરા કડ-વાશ લેતો હોય છે. ફુલો પીળા રંગનાં અને શીંગો છ ધારોવાળી હોય તેઓના મથાળે બે વિભાગવાળી ત્રણ અણીઓ હોય છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—આર્ય વૈદકમાં બહુફળીને તીખી,

મરમ, તુરી, ઝાડાને રોકનારી, ગોળો, શૂળ, ઊદરરોગ, અને અર્શને હરનારી તેમજ વિષનો નાશ કરનારી માનવામાં આવેલી છે. પરંતુ જડીબુટ્ટીઓનો શોધ કરનારાઓને તેમાં ધાતુપુષ્ટીનો અજબ ગુણ માલમ પડવાથી એ કાર્ય માટે તેઓ તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે અને તેનું પરીણામ પણ ઘણું સંતોષકારક આવે છે. કારણ ધાતુ ક્ષીણતાને લીધે આવેલી નબળાઇ, કમર અને પગની પીંડીઓમાં થતું કળતર, માથાનું ચક્કર, આંખની ઝાંખ, હાથપગનાં તળીયાંની બળત્રા, ત્વચા ગરમી ઉત્પન્ન થઈ તેના લીધે ચામડીનું ફાટવું, મોઢાનો શોષ, છાતીનો ધબકારો, આખા શરીરનો લુલવાટો, કામકાજ કરવામાં ઉત્પન્ન થયેલો કંટાળો, સ્મરણશક્તિનો નાશ, કાયરતા, ચીડીયો સ્વભાવ, પેશાબ કે સ્વપ્નામાં ધાતુનું જવું વિગેરે જે, જે ઉપદ્રવો થાય છે તે બધા આ ઔષધિના સેવનથી દુર થઇ ધાતુનો વધારો થાય છે, શરીર પુષ્ટ થાય છે અને ઇન્દ્રિયોમાં નવિન બળ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ઔષધિ વાપરવાની સાધારણ રીત એવી છે કે બહુફળીના તાજા છોડવાને પાણી સાથે ખરલ કરી નીચોવી લેતાં જે ચીકણો રસ નીકળે તે એક ચઘોળના આશરે લેઇ તેમાં એક રૂા. ભાર સાકર અને એકાદ, બે વાલ લીંડીપીપરનું ચૂર્ણ નાંખીને દરરોજ સવારના પીવો અને આ મુજબ સાંઝે પણ કરવું. જો લીલી બહુફળી ના મળે તો સુકી બહુફળીને ખાંડી ખોખરી કરી પાણી સાથે એકાદ, બે કલાક ભીંજવી રાખી પછી હાથવડે સારી પેઠે ચોળીને તે પાણીને ગળી લેવાથી જે ચીકણો લુવાબ નીકળે તેનો તાજા રસના બદલે ઉપર મુજબ પ્રમાણમાં સાકર અને પીંપરના ચૂર્ણ સાથે ઉપયોગ કરવો.

આ વનસ્પતિ જેમ ધાતુપુષ્ટીના માટે વિશેષ વખાણાય છે. તે-વીજ રીતે સ્ત્રીઓના પ્રદરના દરદ માટે પણ અકસીર મનાય છે. અને તેનો એ દરદ માટે પણ ઉપર બતાવેલી વિધિ મુજબજ ઉપયોગ થાય છે. વળી આ વનસ્પતિમાં ગ્રાહી તેમજ શીતવીર્ય ગુણ રહેલો હોવાથી પ્રમેહના દરદના લીધે થતી પેશાબની બળત્રા તેમજ સંગ્રહણી, અતિસાર અને અર્શના દરદમાં થતી વેદના સમાવવાને માટે પણ વપરાય છે. જુના પ્રમેહના દરદમાં બહુફળીના પાંદડાનો રસ અથવા તો ચૂર્ણ અત્યંત ફાયદો કરે છે અને સંગ્રહણીમાંથી સારા થતા દરદીઓને એના છોડનો ઊકાળો જો લીંડીપીંપરના ચૂર્ણ સાથે આપવામાં આવે છે તો વિશેષ માફક આવે છે. એનાં બીજનું ચૂર્ણ સવાર, સાંઝ ૦| તોલા જેટલું લેઇ ઠંડા પાણી સાથે સેવન કરવામાં આવે તો તે ચામડીનાં દરદો, ખસ, ચુંક, પીડ અને ઝેરી ઊંદર કરડવાથી શરીરમાં સંચય થયેલા વિષને દુર કરે છે.

બહુફળીમાં ગ્રાહી ગુણ હોવાથી તેનો પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યારે કેટલાંએક મનુષ્યોને મળની કબજીઆત રહે છે. અને તેવી ચેન ન પડતાં ફાયદાને બદલે ઊલટો અવગુણ થતો દષ્ટિએ આવે છે.

આ હરકત દુર થવાને માટે બહુફળીનો પ્રયોગ ચાલતો હોય તે સમયમાં જ્યારે, જ્યારે કબજીઅત જેવું જણાય ત્યારે ત્યારે મીંઢી-આવળ કે ત્રિફળાની ફાકી જેવો હલકો જુલાબ લેઇ દસ્ત સાફ ઉતારતાં રહેવું.

ધાતુ ક્ષીણતાના દરદ ઉપર એકલી બહુફળી વાપરવાથી પણ જોકે ઉત્તમ પરીણામ આવે છેજ, તો પણ જો તેને તેવાજ ગુણવા-

આ બીજાં દ્રવ્યો સાથે વાપરવામાં આવે તો વિશેષ ફાયદો થાય છે. એવું પૂર્વ કાળમાં થઇ ગયેલા અનંત દેવસુરી નામના મહાન્ જતિ પોતાના "રસ ચિંતામણી" નામના ગ્રંથમા જણાવે છે અને તેથી આ સ્થળે તેઓનીજ કૃતિનો એક પ્રયોગ જણાવી આ વિષયને સમાપ્ત કરીએ છીએ.

માળવી ગોખરૂ ચાર તોલા, કૌચનાં બીજની મીંજે આઠ તોલા, લીંડીપીંપર ચાર તોલા, શતાવરીના મૂળ ચાર તોલા, વિદારીકંદ એટલે પાતાળ કહોળું આઠ તોલા, કાંસકીનાં બીજ આઠ તોલા, આસંધ બાર તોલા, અને તજ, તમાલપત્ર, ઇલાયચી, નાગકેસર, સુકાં આમળા, લવિંગ, કમળનો કંદ, તાલમખાનાના બીજ, ધોળીમુસળી, વાંસકપુર, ગળોનું સત્વ, સેમળાનાં કુણાં મૂળ, તુળસીના બીજ, રતાંજલી, ઊંટકંટાના બીજ તથા જેઠીમધ એ દરેક ચાર, ચાર તોલા લેઇ તેઓનું ચૂર્ણ કરી સાથે મેળવતાં જેટલું વજન થાય તેથી અડધા ભાગનું એટલે ૫૬ રૂા. ભાર જાયફળીનું ચૂર્ણ ઉમેરી મજબુત બુચ વાળી બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ ચૂર્ણ દરરોજ સવાર, સાંઝ ૦। થી ૦।। તોલા જેટલું લેઈ તેમાં તેટલીજ સાકર મેળવીને પછી દશ તોલા ગાયના દુધ સાથે પીવાથી ઉતમ પ્રકારે વીર્યની વૃદ્ધિ થાય છે. જેઓનું વીર્ય ક્ષીણ થયું હોય કિંવા સુકાઇ ગયું હોય, જેઓને વારંવાર ધાતુસ્રાવ થતો હોય, હાથરસની કુટેવથી જેઓને શિથિલતા આવી હોય કિંવા સમૂળગો કામદેવ ન વ્યાપતો હોય તેઓના માટે આ અકસીર ઔષધ છે, પરંતુ ઇચ્છિત ફાયદો થાય નહિ ત્યાં સુધી એટલે બે ચાર માસ સુધી તેનું સેવન કરવું જોઇએ.

આ પ્રયોગ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી ખારા, ખાટા તેમજ અત્યંત તીખા કે તેલવાળા પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ તેમજ પુર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઇએ.

મોરનાં પીંછાં.

સં. મયુર પિંચ્છ, હિં. મોરફીપર, બં. મયુર, પુચ્છ, ઇં. A Peacock's feather.

વિવરણ—મોરનાં પીંછાં એ જાણીતી વસ્તુ છે માટે વધારે વિવેચનની જરૂર નથી.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યોમા મોર પીંછનો ઔષધ તરીકે વિશેષ ઉપયોગ થતો જોવામાં આવતો નથી, માત્ર કેટલાએક વૈદ્યો પીંછાં બાળીને કરવામાં આવેલી રાખને મધ સાથે મેળવી ઉલટી, હેડકી વિગેરે દરદો ઉપર વાપરે છે અને તેથી ફાયદો થતો જોવામાં આવે છે.

જો કે વૈદ્યોમાં તો આ ચીજ વિશેષ પ્રચારમાં નથી . પરંતુ જડીબુટ્ટીઓ જાણનારા સાધુ, સંતોમાં તો તે એક અમૂલ્ય ચીજ ગણાય છે અને તેનો કેટલાંએક દરદો ઉપર રામબાણ ઉપાય તરીકે ઉપયોગ થાય છે. આવા મહાત્માઓ તેનો કીયાં કીયાં દરદો ઉપર કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે તે બધું અમારા જાણવામાં નથી, તો પણ અયોધ્યા નિવાસી ગોસ્વામિ સરજુદાસ મહારાજની કૃપાથી જે એકાદ

બે પ્રયોગો જ્ઞાત થયા છે તે અત્રે આપી આ દિશામાં વિશેષ શોધ કરવાને વૈદ્ય બંધુઓને ભલામણ કરીએ છીએ.

સંગ્રહણીનો અકસીર ઈલાજ—પચ્ચીસ રૂ. ભાર સારા ચોખ્ખા ઘઉં લેઈને તેને આકડાના દુધમાં પલાળી છાંયે સુકવવા, બરાબર સુકાઇ જાય ત્યારે ફરીથી પલાળી સુકવવા; એમ સાત વખત કર્યા પછી તે ઘઉંને તાવડીમાં નાંખી ચૂલે ચઢાવી બાળીને રાખ કરવી, ત્યારબાદ મોરનાં પીછા ઉપર જે આંખ જેવાં ચાંલ્લા હોય છે તે એકસો લેઈને તેમનેબાળીને પણ રાખ કરવી. છુવારી ખારેકો ઉંચી જાતની સાત લેઇને તેની અંદરના ઠળીઆ કાઢી નાંખી તે દરેક ખારેકમાં ફોલેલા લસણની એક, એક કળી તથા એક, એક, વાલ અફીણ ભરી પછી તેના ઉપર પાણીથી ભીંજવેલા ઘઉંના આટાનો થર ચડાવી કપડમાટી કરીને અડાયા છાણાના અંગારાના દેવતામાં મુકવાથી જ્યારે માટી પાકીને લાલચોળ થઇ જાય ત્યારે કાઢી લેઇ ઠંડી થયેથી અંદરના અફીણ સાથે કુટીને ચૂર્ણ કરવું, અને પછી તે ચૂર્ણ, ઘઉંની ખાખ તેમજ મોર પીંછની રાખ એ બધા એકઠાં મેળવી સારી પેઠે ખરલ કરીને એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. દરરોજ સવાર, સાંઝ બે આનીભાર જેટલા માપમા આ ઔષધ ઠંડા પાણી સાથે લેવું અને ખોરાકમાં કેવળ દુધ પીને રહેવું અથવા તો દુધ ભાત ખાવાં જેથી ભયંકર સંગ્રહણી, મરડો વિગેરે નાબુદ થાય છે.

મોરનાં પીછાની અંદર ત્રાંબુ રહેલું હોય તે આપણી વપરાશમાં આવતા ત્રાંબા કરતાં સૌમ્ય છે અને તેથી ઝાડો, મરડો, સંગ્રહ-

ળી, ગુલ્મ વિગેરે ઉદરના રોગોની જીર્ણાવસ્થામાં જ્યારે ચાલતું ત્રાંબુ ઉગ્ર પડે છે ત્યારે આ પ્રયોગ સંપૂર્ણ રીતે માફક આવે છે.

શ્વાસના દરદ માટે ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય—રસસિંદૂર ૧ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક ૧ ભાગ, શાહુડીનાં સીશોળીયાંને બાળીને કરેલી રાખ એક ભાગ, મોરનાં પીંછાની રાખ એક ભાગ, અને કાળા કાસુંદરાના બીજનું ચૂર્ણ બે ભાગ લેઇ જુના ઘી સાથે ખરલ કરીને ચાર, ચાર રતીની ગોળીઓ વાળવી અને તેમાંથી સવાર, સાંઝ એક ગોળી ગરમ પાણી સાથે લેવી જેથી શ્વાસનું દરદ નિર્મૂળ થાય છે.

મોર પીંછમાં ત્રાંબાનો ભાગ રહેલો છે અને ત્રાંબુ શ્વાસના દરદ ઉપર હિતકારક છે એ વાત વૈદ્યોથી અજાણી નથી, વળી વૈદ્યોએ બનાવેલી તામ્રભસ્મ જો યથા વિધિ ન બની હોય કિંવા યોગ્ય પથ્યથી ન સેવવામાં આવે તો ફાયદાને બદલે અત્યંત નુકશાન કરે છે ત્યારે મોર પીંછમાં રહેલું ત્રાંબાનું સત્વ કોઇ પણ જાતનો ઉપદ્રવ ન કરતાં દરદને નાબુદ કરે છે એ પણ એક કુદરતની અજબ બલિહારી છે.

જેવી રીતે મોરના પીંછાંમાં શ્વાસનું દરદ નાબુદ કરવાનો ગુણ રહેલો છે તેવીજ રીતે તેના પગમાં પણ રહેલો છે અને તેથીજ વાગ્ભટ્ટ પોતાના અષ્ટાંગ હૃદય ગ્રંથમાં ખાંસીના અનેક ઉપાયો બતાવવાની સાથે એમ પણ જણાવે છે કેઃ—

श्वासकासहरांवर्हि पादौ मधुसर्पिषा ॥

અથવા મોરના પગને બાળીને કરેલી રાખ મધ અને ઘી સાથે લેવી એ પણ શ્વાસ અને ખાંસીને હરનાર છે. (મધ અને ઘી એ

બે ચીજો સરખા ભાગે લેવાથી એક પ્રકારનું ઝેર ઉત્પન્ન થાય છે, માટે ઓછા વધતા પ્રમાણમાં લેવી.)

વિષવિનાશક મુદ્રિકા—મોરનાં પીંછાને બાળીને કરેલી રાખ-માં ગોળ, ગુગળ, સફેદ ચણોઠી, ઘી, મધ, અને ટંકણખાર એ ચીજો સરખા ભાગે મેળવી સારી પેઠે ઘુંટી માટીની સોનું, રૂપું ગાળવાની કુલડીમાં નાંખી આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં અળસીયાંના વિષયમાં જણાવ્યું છે તેવી રીતે સત્વ કાઢવાથી અળસીયાંના સત્વની માફક ત્રાંબા જેવું સત્વ નીકળે છે અને તે સત્વની વીંટી કરી ઉપયોગમાં લેવાથી અળસીયાંના સત્વમાંથી બનાવેલી વીંટીની માફક સર્પદંશ વિગેરે ઝેરોને નાબુદ કરવામાં જાદુઇ અસર બતાવે છે. યતિરાજ અનંતદેવ સુરી જણાવે છે કે કાળા મરીયાંના ચૂર્ણને મોરના પીત્તા-થી ભાવના દેઇ રાખી મુકવું. આ ચૂર્ણ વારંવાર સુંઘાડવાથી અને-નેરા સાપનું ઝેર ઉતરી જાય છે.

મોરનાં પીંછાંનો ભુકો અને તમાકુ સરખા ભાગે મેળવી ચલ-મમા નાંખીને તેનો ધુમાડો પીવાથી વીંછીનું ઝેર ઉતરી જાય છે. વળી મોરપીંછ બાંડી તેનો ભૂકો લેઇ તેમાં સરખા ભાગે ગોળ મેળવી એક, એક વાલની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓ દર છ કલાકે એકથી, બે જેટલી આપવાથી વાળાનો કૃમિ મરણ પામી સુકાઇ જાય છે અને તેથી વાળાનું દરદ જલદી નાબુદ થાય છે.

જેતપુરવાળા આર્ય વૈદ્ય મયારામ સુંદરજી વૈદ્ય કલ્પતરૂ દ્વારા જણાવે છે કેઃ-મોરનું એક આખું પીછું લેઈ તેની ગોળ કુંડળી બનાવી દેવતાના અંગારા ઉપર મુકી દરદીને પછેડી ઓઢાડી ધુંવાડી આપવી, અને જ્યારે ધુમાડી અપાઇ રહે ત્યારે તે મોરપીંછ બળી

જવાથી જે રાખ થઈ હોય તે રાખમાં મરીયાંનો ભૂકો સરખા ભાગે મેળવી એક બાટલીમાં ભરી રાખવું. આ ઔષધ ચાર વાલ જેટલું લેઈ મધમાં ચટાડવાથી બાળકની ભરણી, સસણી, ચડી આવેલો દમ, ખાંસી, હેડકી, ખેંચતાણ, હિસ્ટીરીયા અને તેના લીધે આવતા ઓડકાર, કંપ વિગેરે તાબડતોબ નાબુદ થાય છે.

ગયા વર્ષમાં, પ્રયાગ, કાશી તરફ યાત્રાર્થે જવાનું થતાં મધુસુદન સરસ્વતી નામના એક મહાત્મા સાથે સમાગમ થતાં તેઓએ અર્શની એક ઔષધિ બતાવી હતી, તે એ હતી કેઃ—

મોરની હગાર દશ તોલા અને કબુતરની હગાર દશ તોલા લેઇ તે બન્નેને લોઢાની કઢાઇમાં નાખી લોઢાના દસ્તાથી એક પ્રહર ઘુંટવી, પછી તેમા લીંબુનો રસ નાંખી આઠ દિવસ સુધી છાંયે રાખી મુકવી. તડકો તેમજ ધુમાડો લાગવા દેવો નહિ. આઠ દિવસ પછી તેમાં ચાર તોલા નાગરમોથ, ૦। તોલો કેસર, એક તોલો ઇંદ્રવારણીનાં મૂળ, બે તોલા અમરવેલ, ચાર તોલા અઘેડાનાં સુકાં પાંદડાં, અને ચાર તોલા ગોરખમુંડીના મૂળીઆંનું ચૂર્ણ ઉમેરી ચાર દિવસ સુધી સારી પેઠે ખરલ કરી એક, એક તોલાની ગોળીઓ વાળવી. આ ગોળીઓને તડકો ન લાગે તેવી સ્થિતિમાં બાટલીમાં ભરી રાખવી, અને દરરોજ સવાર, સાંઝ પાણી સાથે ઘસીને અર્શની જગ્યાએ ગુદા ઉપર ચોપડવી, જેથી એક મહીનામાં ગમે તેવા અર્શ હશે તોપણ ચીમળાઇ સુકાઇ જઇને ખરી પડશે.

મહાત્માનું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહેવું હતું કે આ ઔષધ સુકા તથા દુઝતા અર્શના સેંકડો દરદીઓ ઉપર વાપર્યું છે, પરંતુ કદી પણ નિષ્ફળ નીવડયું નથી.

રામેઠા.

સં. દક્ષા, હિં. રામઠા, મ. રામેઠા, ગુ. રામેઠા, ક. કુરૂબ,
લા. Lasiosipho Nerioeophalus.

વિવરણ—એનાં ઝાડવાં કોંકણથી નીલગિરી સુધી દક્ષિણમાં સાત હજાર ફીટની ઊંચાઇ લગણ અને સીલોનમાં ચાર હજાર ફીટની ઊંચાઇ સુધીમાં ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી મહાબળેશ્વર, માથેરાન, ખંડાળાના ઘાટ, લાનોલી, કારલા, ભાજા અને બેડસાની ટેકરીઓમાંની ગુફાઓની આજુબાજુના પ્રદેશમાં સ્થળે, સ્થળે, પુષ્કળ પ્રમાણમાં દષ્ટિએ આવે છે, પરંતુ ઊત્તર હીંદ, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ કે કચ્છમાં મુદ્દલ જોવામાં આવતાં નથી. એનાં ઝાડવાં બેથી ૧ ફીટ જેટલાં ઊંચાં વધતાં હોઇ તેમાંથી પાંસરી સોટીઓ જેવી ઘણીએક શાખાઓ નીકળે છે. એ શાખાઓનો રંગ ફીકો રાતો કે જાંબુઓ હોઇ તેઓના ઉપર અનિયમિત છાંટણાં તથા કરચલીઓ આવેલી હોય છે. એને પાંદડાં અનિયમિત અંતરે કીંવા સામસામાં આવેલાં હોઇ તેઓ અખંડિત કોરવાળાં, બેથી ત્રણ ઇંચ લાંબાં અને ૦॥। થી એક ઇંચ જેટલી પહોળાઇનાં લંબગોળ કે ભાલાના આકારનાં હોય છે. તે તળીએ તેમજ ટેરવે બહુધા સાંકડાં હોય છે, અને કોઇ કોઇ પાનાં વખત પર રૂંછાળવાળાં હોય છે, એનાં ફુલો શાખાઓને છેડે આવતાં હોઇ તેઓ સુશોભિત છત્રાકાર ગુચ્છીઓમાં આવેલાં હોય છે. એ ગુચ્છીઓ એકથી બે ઇંચ વ્યાસની હોઇ તેના નીચે ચારે બાજુ રક્ષક પત્રો આવેલાં હોય છે. ફુલોનો રંગ પીળો હોઇ તેની પાંખડીના છેડા ચારથી પાંચ હોય છે, ફુલની નળી સાંકડી હોઇ તેના ઉપર ફીકા

ધોળા કે પીળાશ લેતા ધોળા વાળની ગીચોગીચ લાંબી સુંવાળી રૂંછા-ળની પીંછી આવેલી હોય છે. એનાં ફળો સુક્ષ્મ અને સુકાં હોઇ તેઓ ફુલની નળીના તળીએ આવેલાં હોય છે અને તેમાં બટકણા કવચ-વાળું એકેક બીજ હોય છે.

ઉપયોગ—આ વનસ્પતિના પાંદડાં તેમજ છાલ વિદાહી એટલે સખ્ત બળત્રા કરનાર તેમજ ઝેરી છે અને તેથી જો તે ભૂલથી પણ ચાવવામાં આવે છે તો બહુ વેદના ઉત્પન્ન કરે છે એટલુંજ નહિ પરંતુ જો વિશેષ પ્રમાણમાં ચાવવામાં આવી હોય તો મ્હોડામાંથી લાળ વહે છે, દાંતના બારા સુજી જઇ પોચા પડી જાય છે અને તેથી દાંત ઢીલા પડી જાય છે અથવા તો પડી પણ જાય છે. એનું લાકડું કિંવા તેની રાખ પણ એવી રીતે દાંતાનો નાશ કરે છે અને તેથી જો કોઇ દાઢ પોલી પડી જઇ વારંવાર દુઃખવા આવી સખ્ત વેદના કરતી હોય તો તે દાઢની અંદર આ વનસ્પતિની છાલને બારીક વા-ટીને ભરવાથી સદરહુ દાઢ જડમૂળથી ઊખડી જઇ સદાનાં માટે સુખ થાય છે. આવી રીતે દાંતને પાડી નાંખવામાં જો કે તે ઓપરેશનની કડાકુટ કરાવ્યા વિના પણ શસ્ત્રક્રિયાની માફક જાદુઇ કાર્ય કરે છે, તોપણ તેનો ઉપયોગ કરવામાં ઘણી સાવચેતી રાખવી જોઇએ છે. કારણ જો તે એક કરતાં વધારે દાંતોને લાગે તો તેઓનાં મૂળ પણ ઢીલાં પડી જાય છે અને તેથી માત્ર વેદનાવાળી દાઢમાંજ અને તે પણ જો પોલી હોય તો તેમાં ભરવાના કાર્યમાજ આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવો. એ સિવાયના દાંતોએ તેને લગાડવાની જરૂર હોય તો પૂર્ણ અનુભવી વૈદ્યની સલાહ સિવાય કોઇ લેભાગુ મનુષ્યે ઉપયોગ કરવો નહિ

વર્ષાદની ગાવડીયો.

સં. ઇંદ્રગોપ, હિ, બીરબુટી, ગુ. વર્ષાદની ગાવડીઓ, ગોકળ ગાય, ઈં. A snail.

વિવરણ—ચોમાસાની શરૂઆતનો પહેલો વર્ષાદ વરસીને ઉઘાડ થતાંની સાથેજ ગામના પાદરમાં, ખેતરોમાં તેમજ આડેવગડે જુઆં જેવડા કદનાં અને મખમલના જેવા રાતાચોળ જે મોળ જીવડાં હરતાં ફરતાં જોવામાં આવે છે તે આ નામથી ઓળખાતાં હોઇ સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

આર્યં વૈદ્યકમાં આ પ્રાણીઓના ગુણુદોષ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણુવવામાં આવ્યા નથી, તેથી દેશી વૈદ્યો તેનો ઉપયોગ કરતા નથી, પરંતુ યુનાની હકીમો તેમજ જોગી જતીઓ તેનો અનેક દરદો ઉપર ઉપયોગ કરતા હોવાથી જંગલી લોકો એ પ્રાણીઓને એકઠાં કરી શહેરોમાં વેચવા માટે લેઇ જાય છે અને યુનાની દવાઓ વેચનારા ગાંધીઓ તેને વેચાતાં રાખે છે જેથી જ્યારે જોઇએ ત્યારે તેઓના ત્યાંથી મળી શકે છે.

ઉપયોગ—આ પ્રાણીઓનો જોગી, જતીઓ તેમજ હકીમો વિવિધ પ્રકારનાં દરદો માટે વિ.વેધ રીતે ઉપયોગ કરે છે, જે પૈકી સર્વ માન્ય પ્રયોગો આ મુજબ છે.

વાતવ્યાધિહર પ્રયોગ—દરરોજ સવારે તેમજ સાંઝે માલ કાકણીનાં બીજનું ચૂર્ણ બે આનીભાર તથા જેના બાલાવયવ એટલે પગ વિગેરે ખેરવી નાંખવામા આવ્યા હોય તેવી એક બીરબુટી લેઇ

નાગરવેલના પાનમાં વીંટાળીને આપવાથી પક્ષઘાત, હીસ્ટીરીયા, વાઇ, ઊરૂસ્તંભ, અડદીયો વા, ખલ્લીવાયુ, ચકીવાયુ વિગેરે વિવિધ જાતના વાયુનાં દરદો નાબુદ થાય છે. તેમજ મગજનું, ખાલીપણું, સ્મરણ શક્તિનું કમી થવું, મૈથુનશક્તિનું મંદ પડવું, ઇચ્છા સિવાય કે ઊંઘમાં પેશાબનું થઇ જવું વિગેરે દરદો ટળી જાય છે.

બાળકોના ઊદરરોગનું અત્યુત્તમ ઔષધ—કાળી તુલસીના પાંદડાંનો રસ એક તોલો, ભાંગરાનો રસ એક તોલો અને મધ ૦॥ તોલા જેટલું લેઇ એ બધાં સાથે મેળવી તેમાં એક રતીભાર ગોરોચન અને એકથી ચાર બીરબુટીઓ ઘસી બાળકને પાઇ દેવું. આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવાથી બાળકના પેટમાં રહેલો ભાર, આંચકી, ચુંક, શુળ, આફરો વિગેરે દરદો નાબુદ થાય છે. ત્રણેક દિવસ ઔષધ વાપર્યા બાદ જેમ જેમ રોગનું જોર કમી થતું જાય તેમ તેમ ઔષધનું માપ પણ ઓછું કરતા જવું. આ ઔષધ આપવાનું જે માપ બતાવવામાં આવ્યું છે તે ત્રણ ચાર, વર્ષના બાળકો માટે છે, અને તેથી નાની ઉમરના બાળકોને તેઓની ઉમરના પ્રમાણમા ઔષધ આપવું. છેક નાનાં બાળકોને ૧થી વધારે બીરબુટી આપવી નહિ અને તુળસી તેમજ ભાગરાનો રસ પણ ઉપરના પ્રમાણમાજ વાપરવો.

અશ્મરીભેદક મહૌષધ—અશ્મરી એટલે પથરીનું દરદ એવું વિકટ છે કે ખાસ શસ્ત્રક્રયા કરાવ્યા સિવાય તે નાબુદ થઇ શકતું નથી, પરંતુ રસચિંતામણિ ગ્રંથના કર્ત્તા જણાવે છે કેઃ—બીરબુટીને સુકવી ચૂર્ણ કરીને તે ચૂર્ણ પંદર ઘઊંભાર જેટલું લેઇ ગોળમાં મેળવીને ખાવા આપવામા આવે અને તેના ઉપર કળથીનો ઊકાળો

પીવામાં આવે તો ગમે તેવી ભયંકર પથરી પણ થોડા દિવસોમાં ઓગળી જાય છે.

આ પ્રમાણે બીરબુટીની અનેક દરદો ઉપર યોજના થાય છે, તોપણ તેનો ખાસ ઉપયોગ તો પુરૂષની જનનેંદ્રિયની શિથિલ થયેલી નસોને પુનઃ પ્રબળ કરવાને માટે થતો હોવાથી હકીમ લોકો તેના સંયોગથી બનતા અનેક પ્રકારના લેપો, તેલો, અને તીલ્લાઓનો ઉપયોગ કરે છે. આ તીલ્લાઓ, તેલો અને લેપો એટલા બધા પ્રકારના છે કે જો તે દરેકનું વર્ણન કરવા બેશીએ તો એક સ્વતંત્ર મહાન ગ્રંથ તૈયાર થાય, અને તેથી માત્ર એકાદ, બે પ્રયોગો કે જેઓ અમારા એક હકીમ મિત્રના ખાસ અનુભવના છે તે અત્રે આપી સંતોષ માનીએ છીએ.

જનનેન્દ્રિયની સુસ્તી વિનાશક લેપ—બીરબુટી પંદર ધડીભાર, લવિંગ ૧૦ ધડીભાર, જાયફળ નંગ સાત, નાગરવેલના પાન નંગ ૧૫, મનુષ્યના કાનનો મેલ ૧૫ ધડીભાર અને કબુતરની હગાર ૧૦ ધડીભાર લેઇને બધાંને પીરાના ઉચી જાતના વીશ તોલા દારૂ સાથે ઘુંટી તેમાથી થોડુએક લેઇને જનનેન્દ્રિનો આગળનો એટલે કાપા સુધીનો ભાગ છોડીને પછી બધા ભાગ ઉપર લેપ કરવો આ પ્રમાણે સાત દિવસ કરવું અને જો કે ફ્લીઓ ઉપડી આવે તો માખણ ચોપડવું.

નપુંસકત્વ નિવારક તેલ—બીરબુટી, હાથીદાંતનો ચુરો, લવિંગ, જાયફળ, વછનાગ, લાલ ચણોઠી, અને ધોળી ચણોઠીનું ચૂર્ણ, માછલીનું પિત્ત તથા સુવરની ચરબી એ દરેક ચીજ ત્રણ, ત્રણ રૂ.ભાર

લેવી. અને સાંઢા નામનાં જાનવરો કે જેઓ ઘોયડા જેવા થાય છે તે ફક્ત, ચાર લાવી તેઓના ટુકડા કરી તેઓના સાથે બધી દવાઓ એક માટીના રીઢા વાંસણુમાં ભરવી. આ પ્રમાણે તૈયારી કર્યા બાદ જમીનમાં એક ખાડો ખોદી તેમાં એક કાચનો પ્યાલો મુકી પછી દવા ભરેલી હાંલ્લીના તળીએ એક કાણું પાડી તે કાણુમાં ઘોડાના વાળનો અથવા તો લોઢાના બારીક તારનો ડુચો મારીને પછી તે ખાડા ઉપર એ હાંલ્લીને એવી રીતે મુકવી કે તેનો કાણુવાળો ભાગ ખાડામાં મુકેલા પ્યાલાની ઊપર મધ્યભાગે બરાબર આવી રહે. આ પ્રમાણે હાંલ્લી મુકી તેના મ્હોડા ઊપર ઢાંકણી ઢાંકી ચીકણી માટીથી ઢાંકણી અને હાંલ્લાની કોરના સાંધાનો ભાગ બંધ કરી તે હાંલ્લાના ફરતા અડાયા છાણાં ગોઠવીને અગ્નિ સળગાવવાથી તે હાંલ્લીની અંદર ભરેલી દવાઓનો જે ચુવો ટપકીને નીચે રાખેલા પ્યાલામાં પડે તે અગ્નિ શિતળ થયા બાદ કાઢી લેઇ જનનેન્દ્રિય ઉપર દરરોજ માલીસ કરી ઉપર નાગરવેલનું પાન બાંધવાથી શિથિલ થયેલી નસો બળવાન થઇ પુરૂષત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

"મુજર્રબાત અકબરી" નામે ગ્રંથનો કર્ત્તા જણાવે છે કેઃ— એક લોઢાની કડછીમાં સાડા ત્રણ તોલા તલનું તેલ રેડી તેમાં ચાર તોલા બીરબુટ્ટી નાંખીને દેવતાના અંગારા ઉપર મુકીને સારી પેઠે હલાવતાં જ્યારે બીરબુટી બળીને તેલ સાથે મળી જાય ત્યારે નીચે ઉતારી તે ઓષધને એક શીશીમાં ભરી રાખવું, આ ઓષધ બન્ને પગોના તળીએ સારી પેઠે માલીસ કરીને પછી સ્ત્રી સમાગમ કરવાથી વીર્યનું સ્તંભન થાય છે, એટલે જ્યાં સુધી પગનાં તળીઆં ધોઇ નાંખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી વીર્ય સ્ખલિત થતું નથી. આવીજ રીતે

બીરબુટ્ટીને તેલના બદલે ગાયના ઘીમાં તળીને પછી તે ઘીનું જનને-ન્દ્રિય ઉપર રતિ પ્રસંગની અગાઉ મર્દન કરવાથી જનનેન્દ્રિય અતિ પ્રબળ રીતે જાગૃત થાય છે

આ સિવાય વળી બીરબુટ્ટીમાં એક અજબ ગુણ જોવામાં આ-વ્યો છે અને તે એ છે કે તેને ગાયના દુધ સાથે વાટીને સ્ત્રીના સ્તનો ઉપર લેપ કરવાથી વૃદ્ધાવસ્થા કે એવાજ બીજા હરકોઇ કારણ-થી શિથિલ થઇ બેસી ગયેલા સ્તનો કઠીણ થઇ પાછા પૂર્વવત્ ઊંચાં ઊપસી આવે છે.

મધ્યકાળના અનેક અનુભવી વૈદ્યોની સહાયતાથી જયપુરના મહારાજાએ "અમૃતસાગર" નામનો જે વિખ્યાત ગ્રંથ રચ્યો છે, તેમાં એવું લખવામાં આવ્યું છે કે શુદ્ધ પારાને બીરબુટ્ટી સાથે ત્રણ દિવસ ખરલ કરવામાં આવે તો તેને મુખ એટલે ધાતુ ભક્ષણ કરવા-ની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે જેથી તે સોનું અભ્રકસત્વ વિગેરે સર્વે ધાતુઓને ભક્ષણ કરી જાય છે. છતાં તોલમાં વધતો નથી પારાને બુભૂક્ષિત એટલે ધાતુઓ ભક્ષણ કરવાની શક્તિવાળો કરવાનું કાર્ય રસગ્રંથોમાં ઘણી કડાકુટવાળી રીતોથી વર્ણવેલું છે, તેના કરતાં જો આ રીતે અલ્પ શ્રમ અને અલ્પ સમયમાજ મુખ ઊત્પન્ન થતું હોય તો બીરબુટ્ટીનું મહાત્મ્ય કંઇ જેવું તેવું ગણાય નહિ. વળી પારો ધાતુ-ઓનુ ભક્ષણ કરવા છતા પણ વજનમા વધે છે કે નહિ એ વિષે વૈદ્યોમાં મતભેદ હોઇ અનેક વખત વાદવિવાદ ચાલે છે, પરંતુ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી કોઇપણ તેનો સંતોષકારક નિર્ણય કરી શક્યું નથી એ પણ અત્યંત શોચનીય વાત છે; અને તેથી દરેક રસવૈદ્યોએ આ પ્રયોગનો અનુભવ લેઇ પોતપોતાના અભિપ્રાયો પ્રગટ કરવાની સાવનય પ્રાર્થના કરી આ લેખ સમાપ્ત કરીએ છીએ.

વલાનું જીવડું.

આ જીવડાં ચોમાસામાં શ્રાવણ—ભાદરવા માસમાં થતાં હોઇ તેઓ ઘાસની ઉપર રહેતા માલમ પડે છે, ઘાસના છોડવા ઉપર થુંક કે કફ જેવો સફેદ ફીણનો પરપોટો ચોટેલો છેટેથી જોવામાં આવે છે તેની અંદર જો તપાસ કરીએ તો આ જીવડું મળી આવે છે, કેમકે તે જ્યાં આગળ પડી રહે છે ત્યા આગળ હમેંશાં તેના મ્હોડામાથી ફીણ કાઢ્યાં કરે છે. વળી જો તે ઘાસ ભેગું ઢોરના ખાવામાં આવે છે તો તેના લીધે ઢોરને પક્ષઘાત થઇ જાય છે એટલે એકદમ એવું રહી જાય છે કે હાલી કે ચાલી શકતું નથી, ખોરાક પાણી લેઇ શકતું નથી અને કાળું મેંશ થઇ જાય છે. આમ થાય ત્યારે વલો ચઢ્યો છે એમ કહેવાય છે અને તેના ઉપાય તરીકે મરીયાનો ભૂકો દુધ સાથે પાવામાં આવે છે જેથી ત્રણ, ચાર દિવસમાં આરામ થાય છે.

આ જાનવર જો કે આવું ઝેરી છે તોપણ તે વાઇના દરદ માટે એક અવ્યર્થ રામબાણ મહૌષધ હોવાથી અનેક જોગી, જતીઓ તેનો ઉપયોગ કરે છે, અને તેનું પરીણામ ઘણું અજાયબકારક આવે છે. એક મહાત્મા કે જેઓએ આ ઔષધના પ્રયોગથી લગભગ બસો વાઇના દરદીઓ સારા કર્યા હતા તેઓની પાસેથી મહામુનીજીને સમજવામા આવેલો આ ઔષધિ વાપરવાનો પ્રયોગ નીચે મુજબ છે

વલાનું જીવડું જે ઘાસ ઉપર રહેલું જણાય તે ઘાસના છોડવાના થડ સુદ્ધા સદરહુ જીવડાને વચ્ચોવચ્ચમાંથી પકડીને દબાવવાથી તેના શરીરમાંથી મુખવાટે પુષ્કળ ફીણ નીકળવા માંડશે, અને તેથી જેમ, જેમ ફીણ નીકળતું જાય તેમ તેમ એક બાટલીની અંદર ભરતા જવું, ઘાસના છોડવાને વાંકો વાળી જીવડાવાળો ભાગ બરાબર બાટલીના

મહોડા ઉપર આવી રહે તેમ રાખીને પછી દબાવવાથી સઘળું ફીણ સહેલાઇથી બાટલીમાં પડશે, અને તેથી એમ કરતાં જ્યારે બાટલી ફીણથી ભરાઇ જાય ત્યારે પછી તેમાં પચ્ચાશ, સો કાળા મરીયાંના દાણા નાખી બુચ બંધ કરી તે બાટલીને એવી જગ્યાએ આઠ, દશ દિવસ સુધી રાખી મુકવી કે તેના ઉપર દિવસના તાપની તેમજ રાત્રિની ટાઢની એક સરખી અસર થાય. દશેક દિવસ બાદ જ્યારે તે ફીણનો ભાગ મરીઆંમા શોષાઇ ગયેલો જણાય ત્યારે તે મરીઆંને એક ચીનાઇ માટીની રકાબીમાં કાઢી છાયે સુકવી ચૂર્ણ બનાવી રાખી મુકવું. અને જ્યારે કોઇપણ મનુષ્યને વાઇ આવેલી જણાય તે વખતે આ ચૂર્ણ ૦। તોલા જેટલું લેઇને બન્ને નસકોરામાં એક કાગળની ભુંગળી મારફતે એવા જોરથી ફુકવું કે તેની અસર બરાબર રીતે મગજમાં પહોચી જાય. જો આ ઔષધિની અસર બરાબર રીતે મગજમા થઈ હશે તો અરધા કલાકમા છીંકો આવવી શરૂ થઇ એક જાતનો કીડો મગજમાથી નીકળી જશે કે જે દોઢેક ઇંચ લાબો અને આઠ પગવાળો હોઇ માત્ર તેના મહોડાનો રંગ કાળો અને બાકી બધા શરીરનો રંગ લીલો હશે. વાઇનું દરદ કે જે આ કીડાના લીધેજ ઉત્પન્ન થાય છે તે આવી રીતે નીકળી જવાથી ફરીથી કોઇપણ દિવસ દરદ માલુમ પડશે નહિ.

સગતરો.

સં. ક્ષુદ્રશણા. મ. રાનતાગ, હિં. શીસ, ગુ. સગતરા, શંગીતરા, ખીપ, ખરસણ, લા. Crotalaria gunoea.

વિવરણ—સગતરાના છોડવા એકથી બે ફીટ કે તેથી વધારે ઊંચા થતા હોઇ તે ઊજડ, કાકરેટ કે રેતાળ જમીનમાં ઉગે છે અને વળી ઘણીવાર ખેતરોના શેઢે, વાડીઓની વાડ પાસે અને રસ્તાઓની બાજુએ એના છોડવા ઉગેલા જોવામાં આવે છે. એના છોડવામાં ડાંડી ભાગ્યેજ હોય છે, પરંતુ ઘણું કરીને તેના મુળીયાંના મથાળેથી ઉભી પાસરી તરસા જેવી પરંતુ પાછલી બાજુથી એકબીજામાં ગુંચાએલી સુતળી જેવી જાડી ઘણી શાખાઓ નીકળેલી હોય છે અને તેના ઉપર પીળાશ લેતા ભુરા કે ધોળા વાળની રૂંવાટી આવેલી હોય છે. પાન છેટે છેટે આંતરે આવેલાં હોઇ તે લંબગોળ કે ભલ્લાકૃતિનાં હોઇ ફીકા લીલા રંગનાં, વાળની રૂંવાટીવાળા અને ॥ થી ૧॥ ઈંચ જેટલાં લાંબાં હોય છે, પરંતુ તે ઝાડ ઉપર આવતાની સાથેજ ખરી જાય છે. અને તેથી એના છોડવા ઉપર ઘણીવાર મુદ્દલે પાદડા દેખાતા નથી જેથી તે ઝરડા જેવું નજરે આવે છે એનાં ફુલો પીળા રંગનાં હોઇ તે શાખાઓના છેડે આવે છે અને ફળો એટલે શીંગો શણના ઘુઘરાઓના જેવી હોય છે.

ઉપયોગ—દેશી વૈદ્યોમાં એનો વિશેષ ઉપયોગ હોય તેવું જણાતું નથી. માત્ર કેટલાએક લોકો ઘરગતુ ઊપચાર તરીકે તેના મુળીયાં ઉલટી, ઉધરસ અને દમ ઉપર વાપરે છે, કિંવા સોજા અગર સંધિવા ઉપર તેનો લેપ કરે છે એ સિવાય તેનો વિશેષ વપરાશ નથી; પરંતુ જડીબુટ્ટીઓને જાણનારા જોગી, જતીઓમાં તે એક દીવ્ય જડી મનાતી હોઇ તેનો નીચે મુજબ ઉપયોગ થાય છે.

હડકાયા કુતરાના ઝેરના નિવારણ માટે અનેક વૈદ્ય, ડોકટરો, સેંકડો વર્ષોથી અનેક ઉપાયો અનુભવ્યાં કરે છે, પરંતુ રામબાણ

એટલે ખાસ ખાત્રી લાયક કોઇ પણ ઉપાય હજુ સુધી હાથ આવ્યો હોય તેમ જણાતું નથી. પરંતુ એક મહાત્માની પરમ કૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલો એક ઇલાજ કે જે વીશ પચ્ચીશ દરદીઓ ઉપર અજમાવી જોતાં કદી પણ નિષ્ફળ નીવડયો નથી તે નીચે મુજબ છે.

જેને હડકાયું કુતરૂં કરડે તેને દરરોજ સવારના સગતરાના ઝાડની એક પેસાભાર કુંપળો, અને એકવીશ મરીયાં લેઈ પાંચ તોલા પાણી સાથે ભાગની માફક ખરલ કરીને પછી બારીક કપડા વડે ગાળી લેઇ તે પાણી પાવાથી હડકવાનું વિષ નાબુદ થાય છે જેથી જીંદગીમાં કદી પણ હડકવા ઊપડતો નથી, પરંતુ આ પ્રયોગ કુતરૂં કરડે ત્યારથી માંડીને બરાબર સાત દિવસ સુધી કરવો જોઇએ.

જો કદી તરત પ્રયોગ કરવાનું ન બની શકયું હોય અને હડકવા ઉપડે તો જેવો હડકવા ઉપડવાનાં ચિન્હો જણાય તેવો તરત આ પ્રયોગ શરૂ કરવો અને તેના ઊપર અજીર્ણ થાય તેટલું તલનું તેલ પાવું, જેથી ઝાડો થઇ તેની અંદર હડકવાના જતુઓ નીકળી જઇ આરામ થશે, કદાચ એક વખત ઔષધ આપવાથી પુરતો ફાયદો ત્રણ કલાકના અંદર ન જણાય તોજ બીજી વખત આપવું જોઇએ.

વૃશ્ચિક વિષહર અલૌકિક પ્રયોગ—આ વનસ્પતિમા વળી વીછીનું ઝેર નાબુદ કરવાનો એટલો બધો અજબ ગુણ રહેલો છે કે તેના રસનો વીછીને સ્પર્શ થતાની સાથેજ સઘળાં અવયવોનો પક્ષાઘાત થઇ વીંછી મરણ તોલ થઇ જાય છે, અર્થાત્ હાલી કે ચાલી શકતો નથી, આ ગુણને લીધે જો તેનું મુળીયું પાણી સાથે ઘસીને વીંછીના ડંશ ઊપર ચોપડવામાં આવે છે તો તરતજ ડંશમાં રહેલા ઝેરને પણ પક્ષઘાત થઇ સઘળી વેદના એકદમ દુર થાય છે.

સાતવણુ વૃક્ષ.

સં. સપ્તપર્ણ, વિષમચ્છદ, શારદ, બૃહત્ત્વક, હિં. છાતીઅમ, બં. છાટીન, મ. સાત્વિન, ઇં. Dita Bark લા. Alstonia scholaris.

વિવરણ—સાત્વિણનાં ઝાડ આપણી તરફ વિશેષ પ્રમાણમાં થતા જોવામાં આવતા નથી, પરંતુ દક્ષિણમાં દરેક સ્થળે પુષ્કળ પ્રમાણમા મળી આવે છે. એનાં વૃક્ષો પર સેમળાની માફક દરેક ઝુમખામા સાત પાંદડાં સાથે આવતા હોવાથી પ્રાચીન વૈદ્યોએ તેનું સપ્તચ્છદ નામ પાડેલું લાગે છે. દવા તરીકે આ વૃક્ષની છાલનોજ ઉપયોગ થાય છે.

ગુણદોષ અને ઉપયોગ—પ્રાચીન વૈદ્યોએ તો આ વનસ્પતિને અગ્નિ દીપન કરનારી, મળને ઉતારનારી, ગરમ, સ્નિગ્ધ તેમજ વ્રણ, કફ, વાયુ, કોઢ લોહીબિગાડ, કૃમિ, શ્વાસ અને ગુલ્મરોગને નાશ કરનારી માનેલી છે, પરંતુ આજકાલના શોધકોને તેનો એ ઉપરાંત વળી એક બીજો અજબ ગુણ અનુભવવામાં આવ્યો છે, અને તે એ છે કે મેલેરીઆની ઝેરી હવાથી આવતા દરેક જાતના તાવોને તે સંપૂર્ણ રીતે નાબુદ કરે છે. આ જાતના તાવના અકસીર ઉપાય તરીકે આજકાલ દરેક સ્થળે જો કે કિનાઇન નામનુ ઔષધ અત્યંત છુટથી વપરાય છે. પરંતુ તેને વાપરવામાં મુખ્ય અડચણ એ છે કે જે સમયે તાવ શરીરમાં ભરાએલો ન હોય તે સમયેજ તે આપી શકાય છે. અને તેથી કેટલીએક વખતે તાવનું જોર વિશેષ હોઇ તે જ્યારે મુદ્દલ ઉતરતો નથી ત્યારે આ ઔષધ નિરૂપયોગી થઇ પડે છે. વળી કિવનાઇનમાં મુખ્ય અવગુણ એ રહેલો છે કે જો તેના થોડા માપથી

તાવ ન રોકાતો હોય અને તેથી વધારે માપમાં લાંબા સમય સુધી આપવામા આવે છે તો કાનની બહેરાશ, ભુખનો નાશ વિગેરે ઉપદ્રવો ઊત્પન્ન થાય છે પરંતુ સાત્વીણુના ઊપયોગથી તેવું કંઇ પણ ખમવું પડતું નથી અને કિવનાઇનના જેવુંજ કાર્ય થાય છે.

સાત્વીણુના વૃક્ષો લ્યુઝોનના ટાપુમા પુષ્કળ થાય છે અને ત્યાંના વતનીઓ તેને "ડીટા" ના નામથી ઓળખે છે. મનીલામાં પ્રૅક્ટીસ કરનારા એક ગ્રુપ નામના ડૉક્ટરે તેની છાલમાથી "ડીએટીન" નામનું સત્વ શોધી કાઢયું છે. કેમકે હરકોઇ વૃક્ષની છાલ જ્યારે વધારે જુની પડી જાય છે ત્યારે ગુણહીન થઇ જાય છે. પરતુ તેમાથી કાઢવામાં આવેલા સત્વમા લાંબા સમય સુધી પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિ સચવાઇ રહે છે, અને તેથી આ સત્વ પણ તાજી છાલની માફકજ નિરૂપદ્રવપણે પોતાનું કાર્ય બજાવે છે.

આ ઔષધિમાં રહેલા અજબ ગુણની ખાત્રી માત્ર એકાદ, બે સાધારણ મનુષ્યોને નહિ પરંતુ મોટા મોટા ડૉક્ટરો તેમજ સીવીલ સરજ્યનોને પણ થયેલી છે, અને તેથી તેઓ પોતાની પ્રેક્ટીસમાં કિવનાઇના બદલે આ ઔષધને વાપરવાનું વિશેષ પસંદ કરેછે, વળી એ ડૉક્ટરોના દેખાદેખી કેટલાએક દેશી વૈદ્યો પણ તેનો ઉપયોગ કરવા લાગ્યા છે અને તેની ચોકસ રીતે કાર્ય કરવાની શક્તિ જોઇ સંતુષ્ટ થયા છે.

"ધી એકોનોમિક પ્રોડકટસ ઓફ ઇન્ડીઆ નામે ગ્રંથના કર્તા ડૉક્ડર સર જ્યોર્જ વોટ સાહેબ જણાવે છે કે:—The bark is used in medicine as an astringent tonic, anthelmintic, alterative and antiperiodic. It is a

remedy in cases of chronic diarrhoea and advanced dysentery. Ditain an uncrystallisable substance obtained from the bark, and also a tincture of Alstonia appear to be useful incases where of quinine produces distressing secondary symptoms.

આ વૃક્ષની છાલ ગ્રાહી, પૌષ્ટિક, કૃમિઘ્ન, રક્ત સુધારક અને એકાંતરીઆ, ચોથીઆ વિગેરે તાવોને માટે વપરાય છે, અને વળી તે જુના અતિસાર અને વધી પડેલા મરડાનો પ્રલાજ છે. ડીએટીન નામનું ઔષધ કે જે આ વૃક્ષની છાલમાંથી ગાગડા નહી બંધાય એવી સ્થિતિના સત્વ તરીકે મેળવવામા આવે છે તે તેમજ વળી આ વૃક્ષની છાલમાંથી બનાવવામા આવેલો ટીંકચર એટલે અર્ક એ બંન્ને વસ્તુઓ જે દરદીઓને કિવનાઇન માફક આવતું નથી તેઓ માટે ઉપયોગી માલમ પડે છે.

વોટ સાહેબે જણાવેલા આ અભિપ્રાય પછી આ ઔષધિની વિશેષ અજમાયશ કરવામાં આવતાં તેના જ્વરહર ગુણની ચોકસ ખાત્રી થઇ છે. અને તેથી "ઇન્ડીઅન પ્લેન્ટસ એન્ડ ડ્રગ્સ" નામે ગ્રંથ કે જે ત્યાર પછી લખાએલો છે તેમા જણાવવામા આવ્યું છે કેઃ—

Ditanin is the active principle of the bark, possessing powerful febrifuge and antiperiodic properties, equal to the best sulphate of quinine without its disagreeable secondary symptoms.

"ડીએટીન" એ આ વૃક્ષની છાલમાં રહેલું ગુણકારી તત્વ છે, કે જે કિવનાઇનના વપરાશ પછી ભોગવવાં પડતાં બીજા ત્રાસદાયક અ-વગુણોથી રહિત હોઇ ઊંચામાં ઊંચી જાતના સલ્ફેટ ઓફ કિવનાઇન-ના જેટલીજ જ્વરહારક અને મુદતી તાવોને અટકાવવાની શક્તિ ધરાવે છે.

આ મુજબ સાત્વીણમાં જ્વરહર ગુણ સિદ્ધ થયેલો હોઇ તાવના ફન્દીને તે દિવસમાં બે, ત્રણ વખત આપવામાં આવે છે અને જો તેનું સત્વ એટલે "ડીએટીન" વાપરવું હોય તો દર વખતે ૫ થી ૧૦ ગ્રેન જેટલું અપાય છે. ટીંક્ચરનું માપ દરડાઇમે એક થી ૨ ડ્રામ જેટલું એટલે ૬૦ થી ૧૨૦ ટીપાં જેટલું છે અને છાલની ભુકીનું માપ ૦। થી ૦॥ તોલા જેટલું હોઇ ચાર, પાચ દિવસ લેવાથી પુરતો ફાયદો થાય છે, દેશી વૈદ્યો તેની નીચે મુજબ બનાવટ વાપરે છે.

સાત્વીણની છાલ, ગળોના વેલા, અરડુશીનાં પાંદડાં, પટોળીના વેલા, નાગરમોથ, ભોજપત્ર, બોરની છાલ અને લીંબડાની અંતરછાલ એ બધી ચીજો સરખા ભાગે લેઇ છુંદી બોખરી કરી તેમાંથી ચાર તોલા જેટલું લેઇ ૬૪ તોલા પાણી સાથે ઊકાળતા આઠ તોલા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઊતારી ગાળી લેઇ સવારના પાવું તથા એ મુજબ સાંઝે પણ કરવું.

મુંબાઇમાં આવેલું "ઝંડુ ફારમાસ્યુટીકલ વર્કસ નામનું દેશી દવાઓ બનાવનારૂં પ્રસિદ્ધ કારખાનું આ વૃક્ષની છાલ પુષ્કળ પ્રમા-ણમાં વેચે છે, અને કેમ્પ કંપની તેનો અર્ક તથા સત્વ વેચે છે, માટે જેને બીજા સ્થળેથી ન મળે તેણે ત્યાંથી મંગાવી ઉપયોગ કરવો.

હળદર.

સં. હરિદ્રા, નિશા હિં. હલદી મ. હળદ, બં. હલુદ્ તે પાસુપુ, ફા. જરદચોબ, ઇં. Turmeric લા. Curcumalonga.

વિવરણ—હળદર એ દરરોજના ખોરાકમાં મસાલા તરીકે વપરાતી વસ્તુ હોવાથી સર્વે સ્થળે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપયોગ—છેક પ્રાચીન સમયથી વૈદ્યો હળદરનો દવા તરીકે ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે, અને તે સઘળા પ્રકારના પ્રમેહોને માટે અને તેમાં પણ વિશેષે કરીને કફ જન્ય પ્રમેહમાં એક અકસીર દવા છે એમ સુશ્રુતે કહ્યું છે અને તેથી ત્યારપછીના બીજા નિઘંટકારોએ તેને "પ્રમેહારિ એટલે પ્રમેહનો શત્રુ એવું સાંકેતિક નામ અર્પણ કર્યું છે. આજે પણ પ્રમેહના દરદમા હળદરનું ચૂર્ણ આમળાના રસમા નાંખીને આપવાનો રિવાજ છે અને તેથી કેટલીએક જાતના પ્રમેહો નાબુદ થાય છે. વળી દરરોજ સવારના એક તોલો હળદરનું ચૂર્ણ લેઇને આઠ તોલા ગૌમૂળ સાથે પીવાથી ખસ અને અંડકોશ ઉપરની ખુજલી દુર થાય છે. તેમજ તે ચૂર્ણ ગોળ સાથે ખાઇને ઉપર ગૌમૂત્ર પીવાથી શ્લીપદ અને દાદરનું દરદ નાબુદ થાય છે એ પણ વૈદ્યોના અનુભવની વાત છે, સળેખમની શરૂઆતમાં રાત્રિની સમયે નાકવાટે હળદરનો ધુમાડો લેઈ તેના ઉપર થોડાએક કલાકો સુધી જો પાણી પીવામાં ન આવે તો ગમે તેવું સખ્ત સળેખમ પણ એકદમ બંધ થઇ જાય છે એ વાત સાધારણ મનુષ્યોથી પણ છેક અજાણી નથી, પરંતુ આ બધા ઉપરાંત હળદરવડે ડામ દેઇ કેટલાંએક હઠીલાં દરદો સારા કરવાની કેટલીએક ક્રિયાઓ કે જે જોગી, જતીઓ અને જંગ-

ણી વૈદ્યોના જાણુવામાં હોય આપણાથી ગુપ્ત છે તેઓ પૈકીની એકાદ, એ નીચે મુજબ છે.

અર્બુદ એટલે રસોળીતું દરદ એ એક એવા પ્રકારનો રોગ છે કે શસ્ત્રક્રિયા કરાવ્યા સિવાય કેવળ ઔષધોપચારથી નાબુદ થતો નથી, એવો ઘણાખરા દરદીઓની ચિકિત્સા કરવામાં અનુભવ આવ્યો છે, પરંતુ એક યતિરાજ માત્ર કોઇ એક ચીજની ભસ્મનો લેપ કરીને આ દરદને જડમૂળથી મટાડી દેતા હતા. આ યતિરાજની ઘણાએક દિવસો સુધી સેવા ઉઠાવતા છેવટે પ્રસન્ન થઇને તેમણે પોતાનો પ્રયોગ, બતાવવાની જે કૃપા કરી તેનું રહસ્ય નીચે મુજબ હતું.

હળદરના સુકા ગાંઠીઆ લેઇને તેઓને અંગારાના દેવતા ઉપર મુકીને કુટી બાળતા જે ભસ્મ થાય તે એક મજબુત બુચવાળી બાટલીમાં ભરી રાખવી, અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે પાણી સાથે ભીંજવીને કાદવ જેવી ઢીલી બનાવી રસોળી ઉપર મધ્ય ભાગે એક પૈસા જેટલી જગ્યામાં ચોપડવી. ત્રણ, ચાર દિવસ સુધી દરરોજ દિવસમા ચાર, છ વાર આ ભસ્મ ચોપડવાથી તે સ્થળનું માસ નાશ થઇને ત્યાં આગળ એક ચાંદુ પડશે, અને એમ ચાંદુ પડે ત્યારે તે રસોળીને ચારે બાજુથી હાથવડે દાબવાથી તેમાંથી પરૂ તેમજ મેદનો ભાગ નીકળી જશે, અને તેથી રસોળીનો ભાગ બેસતો જશે. માત્ર ચાંદુ પડયું કે તરતજ રસોળી નાબુદ થઇ જતી નથી, પરંતુ તેની અંદર જામેલો દોષ પાકી પરૂ થઇને નીકળી જતાં કેટલાએક દિવસો લાગે છે, અને તેથી જ્યા સુધી પુરેપુરો દોષ નીકળી જાય નહિ ત્યાં સુધી ચાદુ કાયમ રાખવાની જરૂર છે, એટલા માટે ચાંદુ પડે કે તરતજ હળદરની ભસ્મનો લેપ બંધ ન કરતાં આવશ્યકતા જણાય ત્યાં

સુધી દરરોજના માટે લેપ કાયમ રાખવો જોઇએ કેજેથી જોઇતા સમય સુધી ચાંદુ ફેઝ૭ ન જતાં કાયમ રહેશે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એ લેપ રસોળીની અંદર જામેલા દોષને જલદી પકવી પરૂના સ્વરૂપમાં બદલી નાંખવાનું પણ કાર્ય કરશે. આ ઉપચારથી માત્ર રસોળીજ નહિ પરતુ સખ્ત ગડો, પાઠાં વિગેરે ભયંકર ગુમડાઓ પણ સારા કરી શકાય છે.

ગરમી એટલે ઉપદંશનું દરદ કે જે છેક અસાધ્ય થઇ જાય છે ત્યારે કોઇપણ વૈદ્ય, હકીમ કે ડોકટરથી સારૂં થઇ શકતું નથી, પરંતુ આ દરદના લીધે છેક ક્ષયયુક્ત સ્થિતિએ પહોચેલાં દરદીઓને પણ એક બીજા યતિરાજ જે ક્રિયાથી સારાં કરતા હતા, તે ક્રિયા વળી આ મુજબ હતી.

દરદીના ડાબા અથવા તો જમણા પગમાં ઢોચણથી ચાર આંગળ નીચે બે નસોના તીરકસ વચ્ચે એટલે નળા તથા પીંડીની સંધિમાં હળદરનો સુકો ગાંઠીઓ સળગાવીને દાબવાથી તે ભાગ દાઝી જઇને એક ફોલ્લો થાય છે, તે ફોલ્લા ઉપર એક સુતરની દડી આકડાના દુધમાં પલાળીને મુકવી અને તેના ઉપર ગમે તે ઝાડનું પાંદડુ મુકીને પાટો બાંધવો જેથી આઠ દિવસમાં તે જગ્યાએ દડી જેટલો ખાડો પડી જશે. જયારે બરાબર રીતે ખાડો પડી જાય ત્યારે પાટો છોડીને તે ખાડામા એક મીણની ગોળી મુકીને ફરી પાટો બાંધવો અને ત્યારબાદ દરરોજ તે ગોળીને બહાર કાઢી ચાંદાને પાણીથી ધોઇ સાફ કરીને પાછી ગોળી ખાડામાં મુકીને તેના ઉપર ગમે તે ઝાડનું પાંદડુ મુકીને પાટો બાધવો. આ પ્રમાણે ક્રિયા ચાલુ રાખવાથી

તે ખાડામાંથી બ્હેલામાં બ્હેલુ આઠ દિવસે અને મોડામાં મોડું બાવીશ દિવસે પરૂં, લોહી, રસી વિગેરે નીકળવું શરૂ થશે અને તે પરૂં કે રસી મારફતે ગરમીનું ઝેર શરીરમાંથી નીકળી જવા માંડી દરદીને આરામ થતો જશે જેથી તેનામાં વધુ શક્તિ આવવા માંડશે. ખાડામાં જ્યાં સુધી મીણની ગોળી રાખવામા આવે છે, ત્યાં સુધી ચાંદું રૂઝાતું નથી, માટે દરદીને આરોગ્યતા પ્રાપ્ત થયાની ખાત્રી થાય એટલે ગોળી કાઢી લેવી જેથી ત્યારપછી થોડા દિવસોમાં ચાંદુ રૂઝાઇ જશે. જ્યાં સુધી રસી વહેવડાવવાની જરૂર હોય ત્યાં સુધી દરદીને વિશેષ રસી ઉત્પન્ન કરે એવો એટલે તેલ, વાલ, વટાણા, કેળા, કોળું વિગેરે ખોરાક આપવો, પરંતુ મીણની ગોળી મુકવાનું બંધ કર્યા પછી તેવો ખોરાક ન વાપરતાં દુધ, ભાત, રોટલી જેવો ખોરાક આપવો.

આ ઉપાયથી ઉપદંશ એટલે ફીરંગ વાનું દરદ ગમે તેવી અસાધ્ય સ્થિતિએ પહોચ્યું હોય તો પણ મટી જાય છે, તેમજ તે દરદના ઝેરના લીધે શરીરના બીજા અવયવો પણ દુષિત થઇને ખાંસી, દમ, ક્ષય, સંધિવા, લીવર અને બરોળનાં દરદો, હૃદયની અમુઝણ વિગેરે રોગો ઉત્પન્ન થયા હોય તો તે પણ નાબુદ થાય છે, પરંતુ જો એ બધાં દરદો ગરમી સિવાય બીજા કારણોથી થયેલાં હોય તો તેમાં આ ક્રિયા બીલકુલ ફાયદો કરતી નથી અને ઉલટી નબળાઇ વધી દરદીનું શરીર સુકાઇ જાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ જો મીણની ગોળી કાઢી લેઇને તાબડતોબ ચાંદીને ન રૂઝવવામા આવે તો દરદી મૃત્યુવશ પણ થાય છે, જેથી આ ક્રિયાનો ઉપયોગ કરતા પહેલા દરદીને ગરમીનું દરદ થયેલું હતું કે નહિ ? અને જો થયેલું હતું તો તે સંપૂર્ણ રીતે નાબુદ થએલું છે કે હાલમા તેને જે રોગ ચાલુ છે તેમાં ગરમીનું

ઝેર એજ કારણ છે કે બીજું? તેનો ચોક્કસ તપાસ કરીને જો યોગ્ય લાગે તોજ રોગ પરીક્ષામા કુશળ વૈદ્યે આ પ્રયોગ અજમાવવો જોઇએ. એ સિવાય ઊટવૈદ્યોએ તો આ ક્રિયા અજમાવવાનું સાહસ કરવાનો સ્વપ્નમા પણ વિચાર સરખો નહિ કરવો જોઇએ, કેમકે આ પ્રયોગથી થતો લાભ જો કે મહાન છે, પરંતુ ઉપદંશ અગર તો તેના વિકારથી ઊત્પન્ન થયેલાં દરદો સિવાય બીજાં દરદો માટે જો તેનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો નુકશાન પણ તેવુંજ છે એ વાત કદીપણ ભુલવા જેવી નથી.

વળી શ્રીમંત રઘુનાથરાવ પેશવાના સમયમાં રંગનાથ નામના વૈદ્યે ખાસ અર્શ રોગની ચિકિત્સાના સબંધમા " અર્શોધ્ન સુધાકર " નામનો એક સ્વતંત્ર સંસ્કૃત ગ્રંથ રચેલો છે તેમાં જણાવ્યું છે કેઃ—

गुदस्य पश्चिमे भागे पृष्ठ वंशादधस्थके ॥
सुतप्त लोह कीलेन दंभं कुर्याद्विचक्षणः ॥
कतिचिद्दिनपर्यंतं स्त्रावयेदाम्ल लेपनैः ॥
(तत्रात्रिवृध्धि यवक्षार नवनीतानि मुख्य द्रव्याणि स्त्रावणार्थं)
केचिज्जंघा युग्मेदंभं प्राहुः कौकीलदेशजाः ।
तस्य प्रकारं वक्ष्येहं दृष्ट श्रुत विचारतः ॥
जानुदेश.दधो भागे त्यक्त्वांगुलि चतुष्टयं ।
दंभं कुर्यादायसेन हरिद्रा खंडके न वा ॥
गोलिकांनिक्षिप्दंभे प्रत्यहं क्षालयेदनु ।

सिक्थं वा सीसकं वापि अर्कमूलं तथापि वा ॥
गोलिका करणे शस्तं प्रोक्तं तत्कर्मकोविदैः ॥
मुख्यष्त्र्यद्ध मितः कालः मध्यमोद्धद्वयात्मकः ॥
एकाद्धक स्तुगौणःस्याद्व्रणस्त्रावण कर्मणि ॥

द्विकालं धावनं कुर्याद्द्विकालं गोलिकां क्षिपेत् ।
एवं प्रयोगंयः कुर्यादर्शरोगात्प्रमुच्यते ॥

ગુદાની પાછલી બાજુએ કરોડની મધ્યે આવેલા હાડકાની નીચે સારી રીતે તપાવેલા લોઢાના ખીલાથી વિચિક્ષણ મનુષ્યે ડામ દેવો અને પછી કેટલાએક દિવસો સુધી ખાટા પદાર્થોના લેપથી તેને વહેવા દેવો, ઘેટીનું ખારૂં દહી, જવખાર અને માખણ એ પદાર્થોનો લેપ સ્ત્રાવ કરવાના કામમાં વિશેષ ઉપયોગી છે.

કાબીલ દેશના ચિકિત્સકો પૈકી કેટલાએકનો અભિપ્રાય એવો છે કે ગુદાની પાછલી બાજુના બદલે બન્ને જંઘાઓમા ડામ દેવો જેથી વિશેષ ફાયદો થાય છે, અને તેથી તેઓના અભિપ્રાય મુજબ જેને પ્રયોગ કરવો હોય તેના હિતના માટે એ લોકોમાં ચાલતી વિધિને પણ સાંભળીને તેમજ દૃષ્ટિએ જોઇને વિચાર પૂર્વક જણાવું છું.

જાંઘના નીચે ચાર આંગળ જગ્યા છોડીને લોખંડના કકડાવડે અથવા તો હળદરના ટુકડાથી ડામ દેવો અને તે ડામના ખાડાને દરરોજ ધોઇને તેમાં એક ગોળી ઘાલી રાખવી. એ ગોળી મીણની, સીસાની અથવા તો આકડાના મૂળની બનાવવી એ ઉત્તમ છે, એવું

તે ક્રિયામાં કુશળ મનુષ્યોનું કહેવું છે. આ વણ એટલે ખાડાને ત્રણ વર્ષ સુધી રૂઝાવા નહિ દેતાં તેમાં ગોળી રાખીને વહેવા દેવો એ ઉત્તમ છે. બે વર્ષ વહેવા દેવો એ મધ્યમ છે, અને માત્ર એક વર્ષ વહેવા દેવો એ ગોણ સમય છે. દરરોજ એ વણને સવાર, સાંઝ એમ બે વખત સારી પેઠે ધોવો અને પછી તેમાં ધોઈને સાફ કરેલી ગોળી બેસાડવી. આ પ્રમાણે જે કોઈ પ્રયોગ કરે છે તે અર્શ રોગથી મુક્ત થાય છે.

આ વિધિ પણ ઉપર બતાવેલા ઉપદંશની નિવૃત્તિ માટે કરવામાં આવતા વિધિને મળતો છે, અને તેથી સમજાય છે કે અર્શ રોગના માટે પણ પ્રાચીન ચિકિત્સકો તેનો ઉપયોગ કરતા હતા.

હિમાલયની દીવ્યૌષધિઓ.

મંત્ર, તંત્ર, યંત્ર અને રસ, રસાયન વિદ્યાના પ્રાચીન ગ્રંથોનું જ્યારે અવલોકન કરીએ છીએ ત્યારે તેમાંથી કેટલીએક એવી અલૌકિક પ્રભાવવાળી વનસ્પતિઓનું વર્ણન મળી આવે છે કે જે વાંચીને આપણે આશ્ચર્ય ચકિત થઈ જઈએ છીએ. સોમવલ્લી અને તેલીઓ કંદ એ બે વનસ્પતિઓના દીવ્ય ગુણોનું વર્ણન તો આ ગ્રંથના બીજા ભાગમાં આપવામાં આવ્યુંજ છે, તો પણ એ સિવાય બીજી પણ અનેક એવી વનસ્પતિઓ કુદરતના ખજાનામાં હયાત છે કે જો તેઓ પ્રાપ્ત થાય તો ખચીત વિશ્વનું સ્વરૂપ અત્યારે છે તે કરતાં કંઈ જુદુંજ દૃષ્ટિગોચર થયા વિના રહે નહિ.

રસેન્દ્ર ચુડામણિ નામના ગ્રંથમાં જણાવવામા આવ્યું છે કે, કાંગક્ષેત્રી નામની એક જાતની વનસ્પતિનો વેલો થાય છે કે જે છત્રીના જેવા આકારનો હોઇ તેને તોડતાં અંદરથી દુધ નીકળે છે અને તેનાં મુળમાં માત્ર એકજ કદ હોય છે. આ વનસ્પતિ પારો બાંધવાના કામમા એટલી બધી પ્રબળ છે કે માત્ર તેના રસનો સ્પર્શ થવાથીજ પારાની ગોળી બંધાઇ જાય છે અને એવી રીતે બંધાએલા પારાને ત્રાંબા કે રૂપાના રસમા નાંખવાથી સોનું થઇ જાય છે. વળી આપણે દવાના કામમાં જે ધોળી જાતના ચિત્રાનાં મુળીયા વાપરીએ છીએ, તેવીજ જાતનો એક કળ રંગનો ચિત્રો થાય છે અને તેની પરીક્ષા એ છે કે એનાં પાદડાંનો રસ દુધમા નાખ્યો હોય તો તરતજ દુધનો રંગ શાહી જેવો કાળો થઇ જાય છે. આ ચિત્રાના રસથી પણ પારો બંધાય છે. અને તે ઉપરાંત વળી તેમા બીજો અત્યંત અદ્‌ભુત ચમત્કાર એ રહેલો છે કે જો તેનું એકાદ પાંદડું લેઇ કોઇ ઘી ભરવાના ઘડાની અંદર ટળીએ ચોંટાડવામાં આવે તો જ્યાંસુધી તે પાંદડુ હયાત રહે ત્યાં સુધી એ ઘડામાંથી ગમે તેટલું ઘી કાઢવામાં આવે તો પણ લગારે ઉણો ન થતાં પ્રથમની માફક તરતજ ભરાઇ જાય છે.

થોરની એક જાત કે જે ત્રણ ધાર વાળી હોવાથી ત્રીધારા થોરના નામથી ઓળખાય છે, તેઓ પૈકી જેઓમાંથી સફેદના બદલે લાલ દુધ નીકળતું હોય તેનો રસ કાઢીને જો ત્રાંબા કે રૂપાને ઓગાળીને તેમાં મેળવવામાં આવે તો તત્કાળ તે ત્રાંબુ કે રૂપું સુવર્ણના સ્વરૂપમાં ફરી જાય છે.

આતો માત્ર એકજ ગ્રંથમાં કહેલી અનેક દીવ્યૌષધિઓ પૈકી

એકાદ, બેની વાત કહી, પરંતુ જુદા જુદા ગ્રંથોમં એથી પણ અધિક પ્રભાવશાળી વનસ્પતિએનું વર્ણન ઠામઠામ જોવામાં આવે છે, અને તેઓ પૈકી કેટલીએક ઔષધીઓના ગુણુ તો એટલે સુધી ગાવામા આવ્યા છે કેઃ—અમુક વનસ્પતિનું મૂળીયું મુખમાં ધારણ કરી રાખવાથી આકાશ ગમનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી વગર વિમાને આકાશ માર્ગે ઊડીને ગમે ત્યાં જઇ શકાય છે, અમુક વનસ્પતિને ધારણ કરવાથી અદશ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેવા ગમે ત્યાં ફરવા છતા પણ કોઇ દેખી શકતું નથી. અમુક વનસ્પતિ ધારણ કરવાથી એક દિવસમાં બસો પાચસો ગાઊ જઇ શકવા જેટલી ઝડપથી ચાલવાનું બળ પ્રાપ્ત થાય છે. અમુક વનસ્પતિ ધારણ કરવાથી શસ્ત્રનો ઘા લાગી શકતો નથી, અમુક વનસ્પતિનો રસ શરીરે ચોપડવાથી સખ્ત જવાળા યુક્ત અગ્નિમા પેસવાથી પણ બળાતું નથી, અમુક વનસ્પતિના કાષ્ટની પાવડીઓ બનાવી તે પહેરીને સમુદ્ર ઉપર ચાલવાથી પણ જળમાં ડુબાતું નથી. અમુક વનસ્પતિના રસનું અંજન કરવાથી પૃથ્વીની અંદર ડટાઇ રહેલું ધન પણ પ્રત્યક્ષ જોવામા આવે છે. અમુક વનસ્પતિના અંજનથી અમુક જમીનમાં કેટલુ પાણી રહેલું છે તે જાણી શકાય છે, અમુક ઔષધીના અંજનથી આકાશમા અંતરિક્ષ રીતે વિચરતાં ભૂતો, પ્રેતો કે દેવ, દેવીઓ પ્રત્યક્ષ જોઇ શકાય છે, અમુક ઔષધીના સેવનથી અજરામર દેહ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ અમુક વનસ્પતિનો રસ પીવાથી યોગ વિદ્યાના અભ્યાસ સિવાય પણ તરતજ સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી અખિલ બ્રહ્માંડની સર્વે વસ્તુઓનું ત્રિકાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

માત્ર એક નહિ, બે નહિ, પરંતુ આવી જાતના દિવ્ય ગુણોથી

યુક્ત સેંકડો ઔષધિઓ સદરહુ ગ્રંથોમા વર્ણવેલી છે, પરંતુ અફસોસ ! કે આજકાલ આપણે બધા એટલા બધા પ્રમાદ વશ થઇ ગયા છીએ કે ગળો, બાવચી કે ખડસલીઆ જેવી પોતાના ગામને પાદરે થતી વનસ્પતિ પણ જાતે લાવી સંઘરવાની તસ્દી ઊઠાવતા નથી પરંતુ સઘળો આધાર ગાંધીઓ ઉપર રાખીએ છીએ પછી ભલે, ગાંધી ગળોના બદલે પાઢ કિંવા ખડસલીઆના બદલે જવાસા કે ગમે તે જાતનું ઘાસ બાંધી આપે, આવી સ્થિતિના લીધે ઔષધોપચારમાં વપરાતી વનસ્પતિઓની પણ આપણને પુરી ઓળખાણ રહી નથી તો પછી આવી દીવ્યૌષધિનું તો નામ નિશાન પણ સ્મરણમા ન રહે તેમા કંઇ નવાઇ નથી.

કેટલાએક પ્રતિષ્ટિત સિદ્ધ મહાત્માઓના મુખથી સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં વર્ણવવામા આવેલી અલૌકિક ગુણવાળી દરેક વનસ્પતિઓ હિમાલય, આબુ, વિગેરે પર્વતોમા પુષ્કળ પ્રમાણમા ઊત્પન્ન થાય છે અને એ ઉપરાંત એટલે સદરહુ ગ્રંથોમાં નહિ વર્ણવવામાં આવેલી એવી પણ અનેક દીવ્ય ઔષધિઓ કે જેઓનો માત્ર ગુરૂ, શિષ્ય પરંપરાથી યોગી લોકો ઉપયોગ કરી વિધ વિધ જાતની સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરે છે તેવી વનસ્પતિઓ પણ ત્યાં આગળ પુષ્કળ છે. ઘણા ખરા ડૉકટરો જણાવે છે કે "કલોરોફૉર્મની માફક કાર્ય કરનારી કોઇ પણ વસ્તુ દેશી વૈદ્યકમાં વિદ્યમાન નથી. પરંતુ આ વાત સત્ય ન હોતા કેવળ ઔષધિઓ સબંધિ આપણી અજ્ઞાનતાનું સુચન કરે છે; કારણ નેપાળમાં થઇને ભૂતાન તરફ જવાના રસ્તામાં ચાર, પાચ ફુટ ઊંચાઇનાં એક જાતનાં ઝાડો મળી આવે છે કે જેને ત્યાંના લોકો "વિખમા" ના નામથી ઓળખે

છે. આ ઝાડોમા એવો ગુણ સમાએલો છે કે જો તેઓની નજીક થઇને કોઇ મનુષ્ય જાય છે તો તે મુર્છા પામીને તરતજ બે શુદ્ધ થઇ જાય છે અને તેથી તેનાં મૂળીઆં લાવીને સુંઘાડવાથી "ક્લોરો ફોર્મની માફક રોગીઓને બે શુદ્ધ કરવાનું કાર્ય સારી રીતે થઈ શકે એમ છે. વળી ક્લોરોફૉર્મમેંથી આણેલી બેશુદ્ધિ જો ભયકારક થઇ પડેતો તેને ટાળવાને જે અનેક યુક્તિઓ કામે લગાડવાની ખટપટ કરવી પડે છે તેવી રીતે આને માટે કંઇ પણ કરવું પડતું નથી, પરંતુ એક બીજી વનસ્પતિ કે જે "નિર્વિષી" ના નામથી ઓળખાતી હોઇ સદરહુ "વિખમાની" નજીકજ ઊગે છે તેનું મૂળીયું નાક આગળ ધરવાથી બે શુદ્ધ થયેલા મનુષ્યને તરતજ શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

ઘણા યોગીઓના મુખથી સાભળવામાં આવે છે કે પહાડોમાં એવી જાતના પણ કંદો થાય છે કે જેઓને ખાવાથી અમુક મુદત સુધી ભૂખ અને તરસની શાન્તિ થાય છે, આવા કંદો પણ હિમાલયમાં પુષ્કળ પ્રમાણમા મળી આવે છે. "શીતલાપાણી" નામના છોડવાઓ કે જે બે ફુટ ઉંચા હોઇ આંબલીના જેવાં પાદડાં વાળા હોય છે તેઓના નીચેથી ખારેક જેવા આકારનો જે મીઠો કંદ નીકળે છે તે ખાવાથી લુ અને ગરમીથી ઉત્પન્ન થતી તૃષા બીલકુલ લાગતી નથી, આ કંદો ડુંગરાઓની કોર ઉપર પુષ્કળ પ્રમાણમાં ઊગે છે અને તેથી ઉનાળાના દિવસોમા ત્યાં આગળ ફરતાં મનુષ્યોને જો તરસ લાગે છે તો એકાદ કંદ ખાવાથી તત્કાળ શાંતિ પ્રાપ્ત થઇ પાણી પીવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

રસ સિધ્ધોએ પારો બાધનારી જે ૬૪ દીવ્યૌષધિઓ ગણાવી

છે તે પૈકીની પાલાશતિક્ષકા નામની વેલી કે જેનાં પાંદડા, ફુલો, શીંગો એ બધાં ખાખરાના જેવાજ થતાં હોઇ કંદમાંથી પીળો રસ નીકળે છે તે પણ હિમાલયની તળેટીના પ્રદેશમાં છુટી છવાઇ મળી આવે છે.

કાંચન નામની વનસ્પતિ કે જેને હિંદી લોકો જાંગી "કાલીમીરચ" ના નામથી ઓળખે છે. અને બોટેનિકલ શાસ્ત્રીઓ Toddalia Aculeata" કહે છે તેનાં ઝાડવાં ભુતાનમાં અસંખ્ય મળી આવે છે. આ વનસ્પતિમાં તાવના દરદને નાબુદ કરવાનો જેવો દીવ્ય ગુણ સમાએલો છે તેવો આજ સુધી પ્રચારમા આવેલી કોઇ પણ વનસ્પતિમાં સમાએલો નથી એવી અનેક યુરોપીઅન શોધકોને ખાત્રી થઈ છે અને તેથી તેઓ દરેક એકમત થઇને જણાવે છે કેઃ—

It has stimulant, tonic, carminative, diaphoretic, antiperiodic and antipyretic properties, useful in fevers, especially of that sort of remittents which is commonly called the hill fever. It is said to be superior to quinine or Warberg's tincture as antiperiodic and antipyretic, to gentian and columba as tonic, and as diaphoretic to pulvis Jacobi.

આ વનસ્પતિમાં શરીરને વિશેષ જાગૃત રાખવાના, શક્તિ આપવાના, વાયુહરવાના, પરસેવો વાળવાનાં સઘળી જાતના તાવોને ઉતારવાના તેમજ રોકવાના ગુણો રહેલા છે અને તેમાં પણ ખાસ

ફરીને રીમીટન્ટ ફીવરની એક જાત કે જે "ટ્રીપ્ફીવર" કહેવાય છે તેને દુર કરવાનીતો ખાસ શક્તિ ધરાવે છે. તાવને આવતો રોકવાને માટે ક્વિનાઇન કરતાં આ ઔષધિ શ્રેષ્ટ કહેવાય છે અને વળી ચઢેલો તાવ ઉતારવામાં "વૉરબર્ગ ટીંકચર" નામની પ્રખ્યાત દવા કરતાં એની અસર ઉત્તમ છે. પગ્સેવો વાળવામાં" "પલ્વીસજેકોબી" કરતા એની અસર ચઢે છે, અને તાવની બિમારીથી આવેલી નબળાઇ દુર કરી શક્તિ આપવામા જેનસ્યન અને કેલંબા કરતાં વધારે સારૂં કાર્ય બજાવે છે, એ ઉપરાંત વળી તેમાં હૃદયની ગરમી જાળવી રાખવાનો મહાન્ ગુણ સમાએલો છે અને કોઇ પણ જાતના નુકસાનકારક ઉપદ્રવથી રહિત છે. આ કારણને લેઇને તાવની ચિકિત્સા કરવામાં ડૉકટરોને જે વિધવિધ જાતની દવાઓ એટલે કે ડાયફૉરેટિક મિકશ્ચર, એન્ટીપાયરેટીકપીલ્સ, એન્ટીપીરીઓડીક પીલ્સ, ટોનિકપીલ્સ, વૉરબર્ગ ટીંકચર, સ્ટીમ્યુલેટીંગ મિકશ્ચર વિગેરે વાપરવાની ખટપટમાં ઉતરવું પડે છે તે બધાનો નિવેડો માત્ર આ એકજ વનસ્પતિની તાજી છાલનો એક નાની ચમચી પુર રસ આપવાથી આવે છે.

જ્યોતિષ્મતિ નામની વનસ્પતિ કે જેનાં વેલા જેવાં ઝાડવાં બે ત્રણ ફુટ ઉંચાં થાય છે અને તે સાધારણ રીતે માલકાંકણીનાં ઝાડવાં જેવાં દેખાય છે તે પણ હિમાલયમાં પુષ્કળ થાય છે. આ વનસ્પતિ દિવસે હાથ આવી શકતી નથી, કેમકે તેની આજુબાજુ બીજાં નાનાં મોટાં ઝાડોની એવી ગીચ ઝાડી હોય છે કે તેના લીધે દષ્ટિગોચર થઇ શકતી નથી પરંતુ કુદરતે તેની અંદર ફોસ્ફરસ જેવું કોઇ એક એવું અજબ તત્વ મુકેલું છે કે જેથી રાત્રિના સમયે તેનાં પાંદડાંમાં-

થી તેજોમય કીરણો નિકળે છે જેના લીધે જાણે એક પ્રકારની રોશનાઇ ખીલી રહી હોય તેવો ચકચકાટ થઇ રહે છે એ ઉપરથી સાધુ, સંતો રાત્રિના સમયે તેને ઓળખી કાઢી લેઈ આવે છે. આ વનસ્પતિમા પારો બાધવાનો દીવ્ય ગુણ તો સમાએલોજ છે પરંતુ એ ઉપરાત વળી બીજા શું શું ગુણો સમાએલા છે તેનું વિવેચન કરતાં એક યુરોપીઅન શોધક જણાવે છે કેઃ—

Hindu tradition refers to several plants as possesing extraordinary virtues. One of these is a creeper known as Jyotishmati. The Juice of the plant has the power of reducing to ashes a given quantity of copper. Copper of the oldest sort will have to be used. The powdered copper possesses wonderful medical properties. It is the surest cure for leprosy It is also said that the copper dust prepared as afore said has the power of converting baser materials into gold. One will have to drop a bin-head full of the dust into melting copper to convert it into gold. Euen if this be an unrealizable statement the plant is certanly worth possessing on account of its medical virtues.

The plant possesses much fire element and some of those that give up worldly concerns

take to a systematic eating of its leaves. The brain organism will thus be purged of its gross substance and so illumined that the person's knowledge will be simply super human someten persons, it is said, once took to eating the leaves. The internal heat was so unbearable that eight of them died from its effects, but the remaining two were those known as Madhu sudan saraswati the author of "Sidhant Bindu" and Gadadhar Bhatta charya the author of several well known works on logic works that are un approachable to this day, and serve as monuments to which human intellect can soar.

હિન્દુઓની દંતકથાઓ કેટલીએક વનસ્પતિઓમાં રહેલી અસાધારણ દીવ્ય શકિતઓનું વર્ણન કરે છે. આ પૈકીની જ્યોતિષ્મતિના નામથી ઓળખાતી એક વેલી છે. આ વનસ્પતિના રસમાં ત્રાંબાની ભસ્મ કરવાની શક્તિ રહેલી છે. આજકાલ વપરાતું ત્રાંબુ જોઇએ તેવું શુદ્ધ આવતુ નથી માટે ભસ્મ કરવાના કાર્ય માટે જુના વખતનુ દેશી ત્રાંબુ વાપરવું જોઇએ. આ વનસ્પતિના યોગથી કરવામાં આવેલી તામ્રભસ્મ અજાયબ જેવા ઔષધિય ગુણો ધરાવે છે. તે પત અને કોઢના રોગ માટે એક ખાત્રી ભરેલો રામબાણ ઇલાજ છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે. કે આવી રીતે કરેલી તામ્રભસ્મમાં હલકી ધાતુઓને સોનાના સ્વરૂપમાં ફેરવી નાખવાની શક્તિ છે. એકતોલો

આબાને ગાળીને કરવામા આવેલા રસને સોનાના સ્વરૂપમાં બદલી નાખવાને આ ભસ્મ માત્ર એક ટાંકણીના માથા ઉપર ચઢે એટલીજ નાખવી જોઈએ. કદાચ આ રીતે સોનું બનાવવાની વાતને ખાત્રી લાયક રીતે ન માની શકાય તોપણ એટલું તો ચોકસ છે કે તેમાં અત્યંત આશ્ચર્યકારક ઔષધીય ગુણો નિશંકપણે રહેલા છે.

આ વનસ્પતિમા ઘણાં જ્યોતિર્મિય તત્વો રહેલાં છે, અને તેઓ પૈકીનાં કેટલાંએક જો તેના પાંદડાંને વિધિસર ભક્ષણ કરવામાં આવે તો સ્થુલ બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ બનાવેછે. આ ઔષધિના ઉપયોગથી મગજમાથી જડતત્વેનો સમૂહ નીકળી જાય છે અને તેથી મગજ એવું દીપ્તીમાન થાય છે કે તેને સેવન કરનાર મનુષ્યનું જ્ઞાન અલૌકિક થાય છે. કહેવાય છે કે એક વખત કોઇ દશ મનુષ્યે એ તેનાં પાંદડા ખાધાં હતાં તેના લીધે તેઓના શરીરમાં એટલી બધી ગરમી ઉત્પન્ન થઇ કે તે ન ખમી શકાયાથી આઠ મનુષ્યો તો મૃત્યુવશ થયાં. પરંતુ જે બે બચવા પામ્યાં તેઓ પૈકી એક તો સિદ્ધાંત બિન્દુ" ગ્રંથના કર્તા મધુસુદન સરસ્વતી નામના વિખ્યાત પુરૂષ હતા અને બીજા ન્યાય શાસ્ત્રને લગતા કેટલાએક ગ્રંથોના કર્તા ગદાધર ભટ્ટાચાર્ય હતા કે જેઓનાં રચેલાં તે પુસ્તકોની બરાબરી કરી શકે તેવા બીજાં એ વિષયના પુસ્તકો રચવાને આજકાલ કોઇની પણ બુદ્ધિ કાર્ય કરી શકે તેમ નથી. અને તેથી સાધારણ મનુષ્યોની બુદ્ધિ કલ્પના ન કરી શકે તેવા પ્રૌઢ વિષયોના વિચારમા પ્રવેશ કરવાને તે પુસ્તકો વિજય સ્તંભો તરીકે કામ લાગે છે.

આ પ્રમાણે પ્રાચીન શાસ્ત્રોમા વર્ણવેલી તેમજ જેઓનું યત્કિંચિત વર્ણન પણ ગ્રંથોમાં મળી આવતું નથી એવી અનેક દીવ્યૌ-

ષધિઓ હીમાલયમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે જેઓના ઉપયોગથી અસાધ્ય મનાતાં અનેક દરદો સહેજમાં સારાં થવાં ઉપરાંત વળી વિધવિધ પ્રકારની સિદ્ધિઓ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વનસ્પતિઓ પૈકી કેટલીએકને નેપાળ, ભુતાન તરફના પહાડી લોકો સારી પેઠે ઓળખતા હોવાથી બીજાંઓને બતાવી પણ શકે છે. પરંતુ અફસોસ! કે આપણે બધા કોણ જાણે શા કારણથી એટલા બધા પ્રમાદ વશ થઇ ગયા છીએ કે આ દીશાનાં યત્કિંચિત પણ પ્રયાસ કરતા નથી અને માત્ર કામ ચલાઉ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું એટલે સંતોષ માની વ્યવહારમાં પ્રવૃત થઇએ છીએ અને પછી સુખે દુઃખે જીવન ચાલે તેના માટે પ્રારબ્ધને દોષ દેઇએ છીએ. પરંતુ યાદ રાખજો કે આ જમાનો સોધખોળનો છે, યુરોપ, અમેરીકા વિગેરે દેશો જે સ્વર્ગ તુલ્ય સંપત્તિ ભોગવી રહ્યા છે તે શોધખોળનોજ પ્રભાવ છે. અને તેથી આપણે પણ શોધખોળના કાર્યમા પુર્ણ ઉત્સાહથી પ્રવૃત થઇ એ તો તેવાંજ મિષ્ટ ફળોને પ્રાપ્ત કરીએ. કારણ "નાનારત્નવસુધરા" એ કથનાનુસાર કુદરતના અખુટ ખજાનામાં તો દેવ દાનવ, અને માનવ માત્રને ઉત્પન્ન થતી દરેક ઇચ્છાઓ, દરેક આવશ્યકતાઓ પૂર્ણ કરવાના અનેક પદાર્થો વિપુલ પ્રમાણમાં રહેલા છે, પરંતુ યોગ્ય અધિકારી સિવાય બીજાને તે પ્રાપ્ત થતા નથી, અને તેથી જેને કોઇપણ પદાર્થની અપેક્ષા હોય તેણે શુદ્ધ હૃદયથી કુદરતને શરણે જવું જોઇએ. અર્થાત એ દિશામાં પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

અત્યંત ઉપયોગી વિષયોની અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ટ.
રસાયન ઔષધો એટલે શું?	૫
„ „ ની સેવન વિધિ	૭
મહા રસાયન-જીવન	૯-૧૭
આમળાના યોગથી બનતાં બીજાં ઉત્તમ ઔષધો ...	૧૭-૨૦
અર્શ રોગહર મહૌષધ	૨૧
આમળાનું તેલ	૨૨
પ્રદર, કષ્ટાર્તવ, વાઝીઆપણુ વિગેરે સ્ત્રીરોગ માટે દીવ્યૌષધ.	૨૩-૨૮
મહાશ્વાસ અને ખાસી ઉપર ઉસ્તાદ ઔષધ	૨૯-૩૪
સંધિવાનો અજબ ઉપાય	૩૫
પ્રમેહની પ્રબળ મહૌષધિ	૩૬
ઉપદંશનો અકસીર ઇલાજ	૩૭
નપુંસકતા માટે અજબ ઉપાયો	૪૦
મદનું અન્વર્થ મહૌષધ	૪૧
મુઢમાર, પછાડ વિગેરે ઉપર લેપ	૪૧
ઉપદંશની ચાંદી ઉપર અદ્વીતિય ઔષધ	૪૧
નપુંસકતા નાશક એક અજબ પ્રયોગ	૪૨
બનાવટી સોનુ, રૂપુ બનાવવાના પ્રયોગો	૪૭-૫૩
કોઢ, પત વિગેરે ત્વચારોગો માટે અમૂલ્ય ઔષધ ...	૫૪-૬૨
એક પુટી અભ્રક ભસ્મ	૬૪

વિષય.	પૃષ્ઠ.
સુવર્ણ ભસ્મ	૬૬
રક્તાતિસાર, રક્તાર્શ, રક્તપ્રદર અને રક્તપિત્તનું મહૌષધ	૬૭
મધુમેહનો અકસીર ઇલાજ	૬૯
બરોળ અને કમળાનો અજબ ઉપાય	૭૩
ઝેર કચોલાંનું ઝેર દુર કરનારી ઔષધિ	૭૮
અમ્લપીત્ત અને અજીર્ણના અનુભવસિદ્ધ ઔષધો ...	૭૯-૮૨
મંદાગ્નિહર મહૌષધ	૯૫
વૃશ્ચિક વિષહર મહૌષધ	૯૬
મેલેરીઆ અને પ્લેગ શામક સરળ પ્રયોગ	૧૦૫
નવિન પ્રમેહનું રામબાણ ઔષધ	૯૮
અનેક ગદહરીસિદ્ધ નાગાર્જુન ગુટિકા	૧૦૫
ધાતુવર્ધક ઉત્તમ ચૂર્ણ	૧૧૬
સંગ્રહણીનો અકસીર ઇલાજ	૧૧૮
શ્વાસના દરદ માટે ઉત્કૃષ્ટ ઉપાય	૧૧૯
વિષવિનાશક મુદ્રિકા	૧૨૦
દાંત પાડી નાખનારી વનસ્પતિ	૧૨૩
વાત વ્યાધિહર પ્રયોગ	૧૨૪
બાળકોના ઉદર રોગનું અત્યુત્તમ ઔષધ	૧૨૫
અશ્મરી ભેદક મહૌષધ	૧૨૫
જનનેન્દ્રિયની સુસ્તી વિનાશક લેપ	૧૨૬
નપુંસકત્વ નિવારક તેલ	૧૨૬
અજબ ફળદાયક લોહાર્ક	૭૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પારાની અત્યુત્તમ ગોળી બાંધવાની રીત	૭૫
મધુમેહહર મીક્શ્ચર	૭૭
વીર્ય સ્થંભક તેલ	૧૨૭
સ્તન દઢીકરણ લેપ	૧૨૮
ધાતુનું મહૌષધ	૧૨૯
હડકવાનું અનુભવસિદ્ધ ઔષધ	૧૩૧
જ્વર મહૌષધ	૧૩૩–૧૩૬–૧૪૯
અર્બુદહર અજબ લેપ	૧૩૮
અસાધ્ય ઉપદંશ અને તેના ખાંસી, દમ, ક્ષય, સંધિવા વિગેરે ઉપદ્રવો માટે એક અજબ પ્રયોગ ...	૧૩૯
અર્શહર નૂતન ક્રિયા	૧૪૨
હિમાલયની દીવ્યૌષધિઓ	૧૪૩–૧૫૩
પારો બાંધનારી દીવ્યૌષધિ	૧૪૪
પૂર્ણ કુંભા–ચિત્રક વલ્લી	૧૪૪
સુવર્ણકારક	૧૪૫
ક્લોરોફૉર્મનું કાર્ય કરનારી	૧૪૭
ક્ષુધા, તૃષા નિવારક	૧૪૯
જ્યોતિષ્મતિ–પત અને કોઢના દરદ માટે એક ખાત્રી ભરેલો રામબાણ ઉપાય, સુવર્ણ સિદ્ધિ, અલૌકિક બુદ્ધિ, સ્મૃતિ અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ	૧૫૧–૫૩

ભવિષ્યમાં પ્રગટ થનારાં પુસ્તકો.

चिकित्सातत्त्वसुधासिन्धु.

કેટલાંએક દરદોની નિવૃત્તિ જ્યારે આયુર્વેદિક ઔષધોથી વધારે સારી રીતે થઇ શકે છે, ત્યારે કેટલાએકની નિવૃત્તિ માટે યુનાની, એલોપેથીક, હોમીઓપેથીક વિગેરે વિદેશી ઔષધોની અસર પણ જેવી તેવી નથી, આ ઉપરાંત વળી જડ ઘાલી બેઠેલાં અસાધ્ય દરદો કે જેઓના ઉપર આ બધાં ઔષધો જ્યારે નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યારે કોઇ, કોઇ વૈદ્યો, ડોકટરો કિંવા સાધુ, સત મહાત્માઓ, પોતાના ખાસ ઉપચારથી થોડાજ સમયમા તેવાં દરદોને એવી તો રીતે નાબુદ કરે છે કે જે દેખી આશ્ચર્યચકિત થઇ જઇએ છીએ. આ બધા ઉપરથી સમજાય છે કે ચિકિત્સાના કાર્યમા પૂર્ણ પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી જેણે ઉત્તમ વૈદ્ય કે ડોકટર બનવું હોય તેણે વૈદ્યકશાસ્ત્રની માત્ર એકજ પદ્ધતિનું નહિ પરંતુ, આ સમગ્ર બાબતોનું જ્ઞાન અવશ્ય સંપાદન કરવું જોઇએ. વૈદ્યકશાસ્ત્રની પૃથક્ પૃથક્ પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન આપે એવા પુસ્તકો તો અનેક છે, પરંતુ જેના અધ્યયનથી બધી પદ્ધતિઓનું સંપૂર્ણ રહસ્યમય જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એવાં પુસ્તકોની ખોટ છે; વળી ખાસ ઉપચારોનો વિષય તો એવો ગુહ્ય છે કે તેની જેઓને માહીતી હોય છે તેઓ પ્રાણાતે પણ તે ઉપાયો બીજાને બતાવતા નથી, અને તેથી આ બધા ઉપાયો જો એકજ પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થાય તો જન સમાજને અત્યંત લાભ થાય એમ ધારી આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, જેમાં દેશી વિદેશી વૈદ્યકશાસ્ત્રના છેલ્લામાં છેલ્લા નિર્ણય પ્રમાણે દરેક રોગો ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો,

પૂર્વરૂપો, દરેક રોગો ઓળખવાનાં લક્ષણો, સાધ્યા સાધ્ય વિચારો, પથ્યાપથ્ય નિર્ણયો વિગેરે બાબતોની સ્પષ્ટ સમજણ આપ્યા બાદ તે, તે દરદોની નિવૃત્તિ માટે એવા તો અનુભવ સિદ્ધ પ્રત્યક્ષ ફળદાયક ઔષધો, એવી તો અમોઘ જડીબુટ્ટીઓ, એવી તો ગુપ્ત ક્રિયાઓ આપવામાં આવી છે કે જે રામબાણની માફક કદી પણ નિષ્ફળ ન જાય તેવું કાર્ય કરે છે.

આ પુસ્તકના વિશેષ વખાણ ન કરતાં માત્ર એટલુંજ કહેવાનું અમે સાહસ કરીએ છીએ કે નિદાન અને ચિકિત્સા વિષયનું ઊંચામાં ઊંચા પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારને આ કરતા બીજુ કોઇપણ ઉત્તમ પુસ્તક મળી શકશે નહિ; એટલુંજ નહિ પરંતુ આ ગ્રંથમાં કહેલી પદ્ધતિ મુજબ દરદીઓનો સારવાર કરવાથી સૃષ્ટિમાંથી અકાળ મૃત્યુ અને જીર્ણ દરદોની સંખ્યા પણ ઘણી ઓછી થઇ જશે.

હાલમાં દીર્ઘ પરીશ્રમથી આ પુસ્તક લખાઇ તૈયાર થયું છે, જેની અગાઊના ગ્રાહકો જેટલીજ પ્રતો વર્ષ દિવસ પછી છપાઇ પાકા પુંઠાથી બંધાઇ પ્રગટ થશે. કિંમત. અગાઉના ગ્રાહકો પાસેથી એટલે પુસ્તક પ્રગટ થતા પહેલા જેઓ ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવશે તેઓ પાસેથી રૂા. ત્રણ અને પાછળથી જો પ્રતો શિલિકમા હશે તો રૂા. ચાર લેઇ આપવામા આવશે.

પોષ્ટેજ દરેકના માટે જુદુ સમજવું. માટે તત્કાળ અગાઊના ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો.

પ્રાચીન મહાત્માઓની અલૌકિક વિદ્યાઓ.
દ્વિતીય ભાગ.

આ પુસ્તકમા આ લોકના તેમજ પરલોકનાં સર્વે પ્રકારનાં સુખો સંપાદન કરવાની ગુરૂકીલી (ગુપ્ત કુંચી સમાએલી છે, અને તેથી એના અભ્યાસથી મનુષ્યોના મનમાં ઉત્પન્ન થતી બધી ઇચ્છાઓ સફળ થાય છે; જ્યારે આમ છે ત્યારે જો આપને વ્યાપાર, ઉદ્યોગ નોકરી, ચાકરી વિગેરેમાં અઢળક દ્રવ્ય, શુભ સંતતિ અને પવિત્ર પ્રેમદા સંપાદન કરી સ્વર્ગીય સુખમય સંસાર બનાવવો હોય, લોક માન્યતા મેળવી જગતમાં અગ્રગણ્ય પ્રસિદ્ધ પુરૂષોની પંક્તિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, વચન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી પ્રાણી માત્રનાં દુઃખો અને દરદો દુર કરનાર સિધ્ધ મહાત્મા બનવું હોય, અખિલ વિશ્વની જડ, ચૈતન્ય સમસ્ત વસ્તુઓની ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્ત્તમાન કાળની સ્થિતિ સમજવાનું ત્રિકાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવુ હોય, મૃત્યુ ઉપર જય મેળવી ઇચ્છાનુ સાર દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવવું હોય, મલીન માનવવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરી દીવ્ય નવજીવન સંપાદન કરવું હોય, સમસ્ત વિશ્વને વશ કરી તેની પાસે ઇચ્છાનુસાર કાર્ય કરાવવું હોય, આત્મ ચિંતન વડે ઇશ્વર સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરવું હોય, અથવા એ સિવાય અન્ય પણ કઇ આશા ઉમેદો હોય તો તે પૂર્ણ કરવાને માટે કલ્પતરૂવત્ ઇચ્છા ફળપ્રદ આ ગ્રંથના તત્કાળ ગ્રાહક થાઓ. !

લાખો રૂ. ખર્ચ કરવાથી કિંવા આ જન્મપર્યંત સાધુ, સંત, મહાત્માઓની સેવા કરવા છતાં પણ આવું ગુપ્ત જ્ઞાન-ગુપ્ત રહસ્ય પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે.

પુસ્તક ડીસેમ્બર સને ૧૯૨૨ની આખર સુધીમાં છપાઇ બહાર પડશે. કિંમત-અગાઉથી નામ નોંધાવી ગ્રાહક થનાર પાસેથી દર પ્રત-નો રૂા સવા અને પાછળના ગ્રાહકો પાસેથી રૂા. બે લેવામા આવશે. પોષ્ટેજ તથા પેકીંગ ખર્ચ દરેકના માટે જુદુ સમજવું

મેનેજર-વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ-વાયા-તલોદ. એ. પી. રેલવે.

અમારાં રામબાણ ઔષધો.

प्रदरान्तक चूर्ण—નર્મદા નિવાસી એક યોગી મહાત્માની કૃપા કટાક્ષથી પ્રાપ્ત થયેલા આ ઔષધના સેવનથી અબળાઓના લાલ, લીલાં, ધોળાં, કાળાં, પીળાં વિગેરે સર્વે જાતનાં પ્રદરો ગમે તેવી અસાધ્ય સ્થિતિમાં હોય તો પણ માત્ર દશ દિવસમાં દુર થાય છે. કિંમત એક ડબીના માત્ર બે રૂ.

कंठमालहर चूर्ण—કંઠમાળના અસાધ્ય ગણાતા દરદ ઉપર આ અકસીર ઇલાજ છે, અનેક દરદીઓ ઉપર અજમાવી તેના રામબાણ ગુણની ખાત્રી કરી છે. કિંમત એક ડબીનો રૂ. એક.

कुष्टान्त॰ सिद्धौषधि—ગીરનારની ગુફાઓમાં થતી એક દિવ્ય ઔષધિના યોગથી બનાવવામાં આવેલા આ ઔષધના ઉપયોગ ગમે તેવું હઠીલું ખસ, દાદર અને ખરજવાનું દરદ તો તત્કાળ નાશ પામે છે, એમાં કંઇ નવાઇ નથી, પરંતુ જગતમાંથી જીવવાની આશા છોડી બેઠેલા મહા કુષ્ટ અને પતના દરદીઓ પણ સારા થયા દાખલા મોજુદ છે. કિંમત સાઠ ગોળીઓની એક ડબીના રૂ. ૧.

वंध्यत्वविनाशक चूर्ण—આ ઔષધિના સેવનથી સંતતિ વિના સ્મશાનવત્ ભાસતાં અનેક ગૃહોમા પારણાં બંધાઇ નંદનવન સદૃશ આનંદમય બન્યા છે. કિંમત એક ડબીના રૂ. ત્રણ.

बालकासान्तक—દર વર્ષે લાખો બાળકોનો પ્રાણ લેનાર ઉટાંટીયાના દુષ્ટ ચેપી રોગનો આ અકસીર ઉપાય છે. કિંમત ડબીનો રૂ. એક. પોષ્ટ તથા પેકિંગ ખર્ચ દરેક ઔષધના માટે જુદુ સમજવું. વાપરવાની વિગત દરેક ઔષધ સાથે લખી મોકલવામાં આવે છે.

મેનેજર—વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ,

વડાગામ—વાયા—તલોદ, એ. પી. રેલ્વે.